

[अ० १०. सू० १२१.] ४३६ सप्तमं काण्डम् ।

५४९

छान्तः । यथा खिले ब्रजे विष्टिताः विशेषेण संभूय स्थिता एकत्र प्रदेशेष्वस्थिता गा यथा विविञ्चन्ति गोपालास्तत्तत्कार्यकरणाय ॥ तत्र पुण्याः कल्याण्यो लक्ष्मीः लक्ष्म्यः रमन्ताम मयि सुखेन निवसन्तु । याः पापीः पापकारिण्यो दुर्लक्ष्म्यः ताः सर्वा अनीनशर्त्तु । नश्यन्तु इत्यर्थः । ॥ स्वार्थिको णिच् ॥ । नाशयन्तु वा देवाः ॥

नवमी ॥

नमो रूराय च्वनाय नोदनाय धृष्णवे ।

नमः शीताय पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

नमः । रूराय । च्वनाय । नोदनाय । धृष्णवे ।

नमः । शीताय । पूर्वकामकृत्वने ॥ १ ॥

च्वनाय । ॥ च्युङ् सुङ् गतौ । “अनुदासेतश्च हलादेः” इति युच् ॥ । च्वावयित्रे शारीरस्वेदपातयित्रे नोदनाय । ॥ नुद प्रेरणे ॥ । इतस्ततः प्रेरकाय विक्षेपयित्रे धृष्णवे । ॥ धृष प्रसहने चुरादौ पठ्यते । “आधृषाद् वा” इति विकल्पितो णिच् । “त्र-
ृधिधृषिक्षिपेः [क्लुः]” इति क्लुः ॥ । प्रसहनकारिणे रूराय उष्ण-
ज्वराय ज्वराभिमानिने देवाय नमः नमस्कारोस्तु । तथा पूर्वकामकृत्वने पूर्वेषाम् अभिलाषाणां कर्त्रिणे छेत्ते शीताय ज्वराय शीतज्वराभिमानिने नमः नमस्कारोस्तु । शीतज्वरो हि इदं करोमि इदं करोमीति पूर्व काम्यमानम् अभिलाषं निकृन्तति चिरकालं बाधाकारित्वात् । ॥ कृ-
ती छेदने । “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति कनिप् । “नेद्वशि कृति” इति इणिवेधः ॥

दशमी ॥

यो अन्येद्युर्भयद्युरभ्येतीमं मण्डूकमभ्येत्विव्रतः ॥ २ ॥

यः । अन्येद्युः । उभयद्युः । अभिदएति । इमम् । मण्डूकम् । अभि ।

एतु । अव्रतः ॥ २ ॥

१ ABKRPJVCs जोद्°. We with D³. २ P दराय. We with PJCp.

श्वशंभुवम्” [ऋ० १०. ९. ६] इत्यादिकः । “सोपः प्राविशत् [तै० सं २. ६. ६. १] इति च । अबधिष्ठानबहुत्वम् अपेक्ष्य अग्नीनां बहुत्वाभिधानम् । यद्वा अग्नीषोमयोरखिलजगत्कारणत्वेन विकारेषु सर्वेष्वपि अग्निसंभवाद् बहुत्वाभिधानम् । तथा यम् अग्निं मनुष्या आहवनीयादिरूपे वर्तमानं वा पाकाद्यर्थम् अवस्थापितं वा इन्धते दीप्तं कुर्वन्ति सोपि त्वरक्षतु । ॥ अन्ता रक्षत्वित्यत्र “दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति दीर्घः ॥ एवं वैश्वानरः विश्वेषां नराणां संबन्धी जाठरोग्निः स जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा त्वां रक्षतु । तथा दिव्यः दिवि भवं वैद्युतो विद्युता स्वशरीरेण सह सहितः सन् त्वां मा प्र धाक् प्रकर्षेण मा दहतु । ॥ दह भस्मीकरणे । “मन्त्रे घस०” इति हेल्लुक् ॥

द्वितीया ॥

मा त्वां ऋव्याद्भि मंस्तारात् संकुसुकाच्चर ।

रक्षतु त्वा द्यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च त्वा रक्षतां चन्द्रमाश्च ।

अन्तरिक्षं रक्षतु देवहेत्याः ॥ १२ ॥

मा । त्वा । ऋव्याऽअत् । अभि । मंस्तं । आरात् । समऽकुसुकात् । चर । रक्षतु । त्वा । द्यौः । रक्षतु । पृथिवी । सूर्यः । च । त्वा । रक्षताम् । चन्द्रमाः । च ।

अन्तरिक्षम् । रक्षतु । देवऽहेत्याः ॥ १२ ॥

ऋव्यात् मांसाशनोग्निः । ॥ “ऋव्ये च” इति अदेर्विद् ॥ स च त्वा त्वां माभि मंस्त मम त्वम् आहार इत्यभिमानं मा करोतु । “नास्य रुद्रः पशून् अभिमन्यते” [तै० सं० १. ६. ७. ४] इत्यादौ तथा दर्शनात् । ॥ मन ज्ञाने । लुङि सिचि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः ॥ त्वं च संकुसुकात् शवभक्षकाद् एतन्नामकाद्

१ So we with all our MSS. and vaidikas. See R.w. २ P मंस्तं. Cp. मंस्तं. We with P J.

1 S' मममत्वम् for मम त्वम्. 2 Śāyana's text also is संकुसुकात्.

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Library of the
Call No. 297.1/8.8
Accession No. 15914
8763.R.4

मा त्वा व्यस्तकेश्योऽ३ मा त्वाघरुदो रुदन् ॥ १९ ॥

उत् । त्वा । मृत्योः । अपीपरम् । सम् । धमन्तु । वयःऽधसः ।

मा । त्वा । व्यस्तऽकेश्यः । मा । त्वा । अघऽरुदः । रुदन् ॥ १९ ॥

हे आयुष्काम पुरुष त्वा त्वां मृत्योरुदपीपरन् पालयन्तु वयोधसः अ-
न्नस्य आयुष्यस्य वा धातारो देवाः सं धमन्तु संधानं कुर्वन्तु [च] । ३ ध-
मतिर्गतिकर्मा ३ । त्वा त्वां प्रति व्यस्तकेश्यः कीर्णकेशा बन्धुयोषि-
तो मा रुदन् अश्रुविमोकं मा कार्षुः । तथा अघरुदः अघे व्यसने दुः-
खे बान्धवेन रोदनकर्तारो मा रुदन् ॥

नवमी ॥

आहार्षमविदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः ।

सर्वाङ्ग सर्वे ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेविदम् ॥ २० ॥

आ । अहार्षम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनवः ।

सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ २० ॥

हे मृत्युग्रस्त पुरुष त्वा त्वाम आहार्षम मृत्युमुखाद् आहतवान् अ-
स्मि । आहत्य च त्वां त्वाम अविदम् लब्धवानस्मि । हे पुनर्णव पुनरु-
त्पन्न त्वं पुनरागाः पुनरागतोसि । पुनर्जीवलाभात् पुनर्णवत्वव्यपदेशः ।
हे सर्वाङ्ग केनचिदपि चक्षुराद्यङ्गेन अविकल संपूर्णाङ्ग । मृत्यभावेपि प्रा-
येण अङ्गवैकल्यं दृढरोगग्रस्तस्य भवतीत्यभिप्रायेण एवम् आह । ते त-
व सर्वे चक्षुः । चक्षुर्विषयम् इत्यर्थः । सर्वमपि इन्द्रियजातं स्वविषयप्र-
काशकम् । भवत्विति शेषः । ते तव सर्वम् शतसंवात्सरलक्षणम् आयुः
अविदम् लब्धवान् अस्मि ॥

१ R २ for ३. २ See foot-note २ on the previous page. ३ So we with all our
MSS. and vaidikas. Sāyana (in S') reads and explains पुनरागाः पुनर्णव (पुनरागाः
पुनर्णव?) as in *Rigveda*. S' at XX. 96. 10 has पुनरागाः पुनर्णव. ४ B D °विदन्. We
with A K K R S V.

1 Sāyana's text in S' is: आहार्ष त्वाविदं त्वा instead of आहार्षमविदं त्वा.

BIBLIOTHEGA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

UDAYANĀCĀRYA
ĀTMATATTVAVIVEKA

WITH THE COMMENTARIES OF ŚĀNKARA MIŚRA, BHAGIRATHA
THĀKKURA AND RAGHUNĀTHA TĀRKIKĀŚIROMAṆI

EDITED BY

MAHĀMAHOPADHYAYA VINDHYESVARIPRASADA
DVIVĒDIN

AND

PANDIT LAKṢHMANA SASTRI DRAVIDA

FAS. 1-6

Work Number

170

Fascicle

Issue Number

1529

New Series

(Concluding fascicle)

CALCUTTA :

Printed at the Baptist Mission Press
Published by the Royal Asiatic Society of Bengal, 1, Park Street
1939

“उक्तो होमः । वैश्रवणायाजलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति । निश्यु-
“लमुके संघर्षति” इति [कौ० ४. १] ॥

तथा शान्त्युदकाभिमन्त्रणे “चातनैर्मातृनामभिर्जुहुयात्” [शा० क० १६]
इत्यादिषु च अस्यानुवाकस्य गणप्रयुक्तो विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा वशाशमनकर्मणि पशुसंज्ञपनानन्तरं “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकं
जपेत् । सूत्रितं हि । “अथ प्राणान् आस्थापयति प्रजानन्तः [२. ३४. ५]
इति । दक्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणम् [८. ३] जपति” इति [का० ५. ८] ॥

तथा घृतकम्बलाख्ये महाभिषेके अभिषेकानन्तरं “रक्षोहणम्” इत्य-
नुवाकं जपेत् । “बृहस्पतिर्महेन्द्राय चकार घृतकम्बलम्” इति प्रक्रम्य
उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

ब्राह्मणाः स्वस्ति वाच्याथ प्राञ्चुखः संविशेत् ततः ।

रक्षोहणम् अनुवाकं जपेत् कर्ताथ ऋत्विजः । इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षःऽहनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । या-
मि । शर्म ।

शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । समऽइद्धः । सः । नः । दिवा । सः ।

रिषेः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

एतदनुवाकविनियोजकसूत्रोक्तफलकामोहं रक्षोहणम् रक्षसाम् अपह-
न्तारं वाजिनम् वाजो बलं तत्साधनम् अन्नं वा तद्वन्तम् अग्निम् आ
जिघर्मि घृतं सर्वतः क्षारयामि । जुहोमीत्यर्थः । यद्वा दीपयामि समिन्धे ।
आज्यादिनेति शेषः । तथा कृत्वा मित्रम् सखिभूतं प्रथिष्ठम् पृथुतरं तम्

१ P प्रथिष्ठम्. We with P J Cr. २ P P J Cr ऋतुः.

1 S' दक्षिणतस्तिष्ठन्. We with Kaus'ika. 2 So S'. The Ghyrakambalaridhi in
my MS. of the Paris'ishṭu does not contain the verse. 3 S' समेधन्याज्यादिनेति.

NOTICE

BIBLIOTHECA INDICA

PUBLISHED BY
THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

THE Bibliotheca Indica is a collection of works belonging to or treating of Oriental literatures and contains original text editions as well as translations into English, and also bibliographies, dictionaries, grammars, and studies.

The publication was started in 1849, and consists of an Old and a New Series. The New Series was begun in 1866, and is still running.

The issues in the series consisted originally of fascicles of 96 or 100 pages print, though occasionally numbers were issued of double, triple or larger bulk, and in a few cases even entire works were published under a single issue number. Of late years the single issues are made as much as possible to constitute complete volumes. Several different works are always simultaneously in progress. Each issue bears a consecutive issue number. The Old Series consists of 265 issues; in the New Series, till January 1st, 1939, inclusive, 1,519 issues have been published. These 1,784 issues represent 254 different works; these works again represent the following literatures:—

Sanskrit, Prakrit.
Rājasthāni, Kāshmiri, Hindi.
Tibetan.
Arabic, Persian.

Several works published are partly or wholly sold out, others are still incomplete and in progress. A few works, though incomplete, have been discontinued.

Two price-lists concerning the Bibliotheca Indica are available and may be had on application. One describes the Indian and the other the Islamic works published in the series. These lists are periodically revised.

The standard sizes of the Bibliotheca Indica are three:—

Demy (or small) octavo.
Royal (or large) octavo.
Quarto.

The prices of the Bibliotheca Indica as revised in 1923 are (with some exceptions) on the following scale per unit of 100 pages in a fascicle as the case may be:—

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र । नय ।
प्रचेतः ।

हिंस्रम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । द्भन् । यातुऽधा-
नाः । नृचक्षुः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन क्रूरेण चक्षुषा भयंकरेण दर्शनेन उक्तविधेन ते-
जसा वा यज्ञम् अस्मदीयं रक्ष पालय । हे प्रचेतः प्रकृष्टमनः अस्मासु
कृपाचित् त्वम् अस्मदीयं तं यज्ञं वसुभ्यः वासकेभ्यो देवेभ्यः प्राञ्चं प्र-
णय प्रगमय । हे नृचक्षुः नृणां द्रष्टः अग्ने यज्ञरक्षासमये हिंस्रम् हिं-
साशीलं रक्षांसि राक्षसान् वा अभिशोशुचानम् अभितो भृशं दीपयन्तं
दहन्तम् । ॥ शुचेर्यङ्गुगन्ताच्छतरि रूपम् ॥ । तादृशं त्वा त्वां
यातुधानाः राक्षसा मां दभन् मा हिंसिषुः ॥

दशमी ॥

नृचक्षु रक्षुः परि पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।

तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥ (९)

नृचक्षुः । रक्षुः । परि । पश्य । विक्षु । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणी-
हि । अग्रा ।

तस्य । अग्ने । पृष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुऽधानस्य ।
वृश्च ॥ १० ॥ (९)

हे अग्ने नृचक्षुः नृणाम् अनुग्राह्याणां निग्राह्याणां च द्रष्टा त्वं विक्षु
प्रजासु मध्ये पीडयद् रक्षुः राक्षसं परि पश्य परितः अवलोकय । तथा
कृत्वा तस्य रक्षसः त्रीणि अग्रा अग्राणि उपरिभागान् प्रति शृणीहि ।
प्रत्येकं द्विन्धीत्यर्थः । तस्यैव पृष्टीः पार्श्वासीनि हे अग्ने हरसा तेजसा

१ P प्राञ्चम्. We with P J Cp. २ KV पृष्टी°. ३ P अग्ने. We with P J. ४ P P J
Cp पृष्टीः. We with the saṁhitā. ५ P वृश्च. We with P J Cp.

BIBLIOTHECA INDICA

WORK No. 170

ĀTMATATTVAVIVEKA

SANSKRIT TEXT AND
COMMENTARY

यो यातुधानः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना ऋविषा मांसेन । ५ “स-
र्वपुरुषाभ्यां णढञौ” इति ढञ् ५ । समङ्के सम्यग् अभिव्यक्ति
पोषयति आत्मानम् । यश्च यातुधानः अश्वेन अश्वसंबन्धिना अश्वरूपेण
ऋविषा पशुना अजादिरूपेण च समङ्के । हे अग्ने यश्च अघ्नयायाः ।
गोनामैतत् । अहन्तव्याया गोः क्षीरं भरति हरति । तेषाम उक्तप्रका-
राणां सर्वेषां यातुधानानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा तेजसा ज्वालयी अपि
वृश्च द्विन्धि ॥

षष्ठी ॥

विषं गवां यातुधानां भरन्तामा वृश्चन्तामदितये दुरेवाः ।
परैणान् देवः सविता ददातु परां भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १६ ॥
विषम् । गवाम् । यातुऽधानाः । भरन्ताम् । आ । वृश्चन्ताम् । अदितये ।
दुःऽएवाः ।
परां । एनान् । देवः । सविता । ददातु । परां । भागम् । ओषधीनाम् ।
जयन्ताम् ॥ १६ ॥

यातुधानाः राक्षसाः गवां क्षीरं कामयमानास्तासां विषं भरन्ताम् सं-
गृह्णन्तु ॥ तथा दुरेवाः दुष्टं गन्तारः अदितये सर्वानुग्राहिकायै देव्यै ।
यद्वा “इयं वा अदितिः” इति [तै० सं० २. २. ६. १] श्रुतेः सर्वाश्र-
यभूतायै भूम्यै तस्या अर्षाय आ वृश्चन्ताम् द्विन्धा भवन्तु । भूमौ यानि
लब्धव्यानि तैर्विरहिता भवन्तु इत्यर्थः ॥ किं च एनान् यातुधानान् सवि-
ता सर्वानुज्ञाता देवः परा ददातु निरस्यतु घातकेभ्यः प्रयच्छतु । ओ-
षधीनाम् व्रीह्यादीनां भागं परा जयन्ताम् अभागिनो जयन्तु ॥

सप्तमी ॥

संवत्सरीणं पर्य उस्त्रियांयास्तस्य माशीद् यातुधानो नृचक्षः ।
पीयूषमग्ने यतमस्तिनृप्सात् तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मणि ॥ १७ ॥

१ P देवाः. We with P J Oe.

1 S' समङ्के.

कामं परिवदनीत्यर्थः । ये च भद्रम् कल्याणवर्तनं मां मदीयं भद्रम् भद्रं
कर्म वा स्वधाभिः । स्वधेत्यन्तनाम । अन्नैर्निमित्तभूतैः दूषयन्ति तान्
उभयविधान् अहये । सर्पे वृत्रासुरेष्यहिरित्यभिधानम् । वृत्राय सर्पाय
वा प्रददानु प्रयच्छतु सोमः । वा अथवा निर्ऋतेः । निर्ऋतिः पापदे-
वता । हिंसित्र्याः पापदेवताया उपस्थे उत्सङ्गे आ दधानु आस्थापयतु ॥

दशमी ॥

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने अश्वानां गवां यस्तनूनाम् ।

रिपु स्तेन स्तेयकृद् दध्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा३ तना च ॥१०॥ (१)

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । अश्वानाम् । गवांम् । यः ।
तनूनाम् ।

रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । दध्रम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा३ ।
तना । च ॥ १० ॥ (१)

हे अग्ने यो राक्षसादिः नः अस्माकं रसम् मम शरीरसारं दिप्सति
जिघांसति यैश्च अश्वानां मदीयानां रसं दिप्सति यैश्चापि गवां यो वा
तनूनाम् आत्मीयपुत्रादिशरीराणां रसं दिप्सति स पूर्वोक्तप्रकारो रिपुः
शत्रुः स्तेनः तस्करः स्तेयकृत् मोषकर्ता दध्रम् एतु । ॥ दभि हिंसा-
याम् ॥ हिंसां प्राप्नोतु । स एव तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना
च तनयेन च नि हीयताम् वियुक्तो भवतु ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

“परः सो अस्तु” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकप्रयुक्तो वि-
नियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

परः सो अस्तु तन्वा३ तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

१ A स. २ KR १ for ३. We with A D S V. ३ R १ for ३.

1 S' omit पाप°. 2 Sāyana's text reads the second pāda thus: ये अश्वानां ये गवां
यस्तनूनाम्. 3 S' निषहीयतांभियुक्तो भवतु.

UDAYANĀCĀRYA
ĀTMA TATTVA VĪKĀ

WITH THE COMMENTARIES OF ŚĀṆKARA MIŚRA BRACCHĀTHA
THAKKURA AND RAGHUNĀTHA TĀRKIKĀŚIROMAṆI

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA VINDHYESVARIPRASADA
DVIVĒDIN

AND

PANDIT LAKSHMANA SASTRI DRAVIDA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

PUBLISHED BY THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

—
CALCUTTA

1939

अस्याः “इन्द्रासोमा” इत्यादिसूक्तत्रयस्य ऋक्संहितायामपि समान-
त्वात् तदीयवृहदेवतानुक्रमण्याम् उदाहृतं वचनम् एतत् ॥

हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः ।

वसिष्ठं राक्षसोसि त्वं वासिष्ठं रूपम् आस्थितः ॥

अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोब्रवीत् ।

अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ॥

इति ॥ चिकितुषे विदुषे जनाय इदं सुविज्ञानम् विज्ञानुं सुशकं भवति ।
किं तत् । सच्च सत्यं च असच्च अनृतं च वचसी सत्यासत्यरूपे वचने
पस्पृधाते मिथः स्पर्धते । तयोः सदसतोर्मध्ये यत् सत्यम् यथार्थवचनं
यतरच्च ऋजीयः ऋजुतरम् अकुटिलं तदित् तदेव सोमो देवः अवति
रक्षति । असत् उक्तविलक्षणम् असत्यं हन्ति हिनस्ति । एवं सति आ-
वयोर्मध्ये कोऽनृतवादीति विद्वद्भिः सुज्ञानम् इत्यर्थः । अतः अस्मासु
असत्यभूतम् आरोपयन्तं राक्षसम् हे सोम त्वं घातयेत्यभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद् वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊं इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया ।
धारयन्तम् ।

हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रसितौ । श-
याते इति ॥ १३ ॥

सोमो देवः वृजिनम् । पापवाचिना वृजिनशब्देन तद्वान् लक्ष्यते ।
पापवन्तं राक्षसं न हिनोति वा उ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । उशब्दः अव-
धारणे । नैव मुञ्चति अयं जीवत्विति न परित्यजति । मिथुया मिथ्या-
भूतम् अनृतं धारयन्तं क्षत्रियम् क्षत्रं बलम् तद्वन्तं बलिनं राक्षसादिकं

१ D °विन्द्रश्च.

1 S' पूर्व. 2 S' रात्रोत्तरा. 3 S' ऋजुरं for ऋजुतरं.

2015/07

1.6100

SL no 22964

[अ० ३. सू० ६.] ४४४ अष्टमं काण्डम् ।

६४९

रक्षतु । कस्मै प्रयोजनायेति उच्यते । प्रजायै प्रजार्थं पुत्रलाभार्थं [पत्ये]
पत्यर्थं पत्युरानुकूल्यार्थं च ॥

द्वितीया ॥

व्यास्याच्चतुरक्षात् पञ्चपादादनङ्कुरेः ।

वृन्ताद्भि प्रसर्पतः परि पाहि वरीवृतात् ॥ २२ ॥

द्विऽआस्यात् । चतुऽअक्षात् । पञ्चऽपादात् । अनङ्कुरेः ।

वृन्तात् । अभि । प्रऽसर्पतः । परि । पाहि । वरीवृतात् ॥ २२ ॥

व्यास्यात् द्वे आस्ये पुरः पश्चाच्चेति वा पुरत एव वा यस्य स्तः स
व्यास्यः । तस्मात् । यत एवम् अतोसौ चतुरक्षः अक्षचतुष्टयवान् । त-
स्मात् । पञ्चपादात् पादपञ्चकोपेतात् अनङ्कुरेः अङ्गुलिरहिताद् वृन्तात्
लतापुञ्जात् अभिप्रसर्पतः अभिमुखं गच्छतः । अथ वा वृन्तात् वृन्त-
वद् वृन्तं शिरः पादाग्रं वा तस्मात् । अवाग्भूयाभिगच्छतः पश्चात् वरी-
वृतात् भृशं सर्वाङ्गं व्याप्य वर्तमानात् हे ओषधे त्वं परि पाहि परि-
तो रक्ष । ॥ वृत्तु वर्तने । अस्माद् यङ्गुगन्तात् पचाद्यत्रि “रीगृदुप-
धस्य च” इत्यभ्यासस्य रीगागमः । “न धातुलोप आर्धधातुके” इति
गुणप्रतिषेधः ॥

तृतीया ॥

य आमं मांसमदन्ति पौरुषेयं च ये ऋविः ।

गर्भान् खादन्ति केशवास्तानितो नाशयामसि ॥ २३ ॥

ये । आमम् । मांसम् । अदन्ति । पौरुषेयम् । च । ये । ऋविः ।

गर्भान् । खादन्ति । केशऽवाः । तान् । इतः । नाशयामसि ॥ २३ ॥

ये पिशाचा आमम् अपक्वं मांसम् अदन्ति भक्षयन्ति ये च पौरुषे-
यम् पुरुषस्य संबन्धि ऋविः । ऋविस्शब्दो मांसवचनः । “य आमस्य
ऋविषो गन्धो अस्ति” इति हि मन्त्रान्तरम् [ऋ० १. १६२. १०] । म-

। P P J K C० अनम्ऽगुरेः. We with Sayana.

। S' अवङ्गुयानि०.

विषयसूची

					पन्नाः
मङ्गलम्	१-१०
प्रतिज्ञा	१०-२२
परमतनिरसने					
क्षमाभङ्गवादः	२२-४२८
बाह्यार्थभङ्गवादः	४२९-७०९
गुणगुणभङ्गवादः	७१०-७३८
अनुपलम्भवादः	७३९-७४३
सिद्धान्तः	७४३-९४६
समाप्तिवाक्यम्	९४७-९४८

यक्ष्मादिसर्वव्याधिभेद्ये कर्मणि "या बभ्रवः" इत्यर्थमूक्तेन दशरुशकलानां लाक्षाहिरण्येन चैष्टितं मणिं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य पुनः सूक्तं जपित्वा पप्रति । तद् उक्तं कौशिकेन । "उत्तमेन शाकलम्" इति [कौ० ४. २] ॥ पालाशः उदुम्बरः जम्बूः काम्पीलः सक् वहः शिरीषः स्वस्त्यः वरणः शिवः जाह्नवः कुटुकः पृष्यः गलापलः वेतसः शिम्बलः सिपुनः स्यन्दनः अरुणिका अरुमयोक्तः तुन्धुः पूतदारुति शान्ता यक्षाः । एतेषां कतमानामपि दशानां शकलीनिमित्तः शाकलो मणिः ॥ तथा मीनामणीयागे अनेन मूक्तेन ओषधीभिः सधीयमानां सुराम् अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वीताने । "रसप्राशय्या [५. २. ३] या बभ्रव इत्योषधीभिः सुरां सधीयमानाम्" इति [वै० ५. ३] ॥

या बभ्रवो याश्च शुक्रा रोहिणीरुत पृश्नयः ।

असिक्तीः कृष्णा ओषधीः सर्वा अच्छावदामसि ॥ १ ॥

याः । बभ्रवः । याः । च । शुक्राः । रोहिणीः । उत । पृश्नयः ।

असिक्तीः । कृष्णाः । ओषधीः । सर्वाः । अच्छावदामसि ॥ १ ॥

त्रायन्तामिमं पुरुषं यक्ष्माद् देवेषितादधि ।

यासां द्यौष्यिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधौ बभूव ॥ २ ॥

त्रायन्ताम् । इमम् । पुरुषम् । यक्ष्मात् । देवेषितात् । अधि ।

यासाम् । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता । समुद्रः । मूलम् । वीरुधौ । बभूव ॥ २ ॥

आपो अग्रं दिव्या ओषधयः ।

तास्ते यक्ष्ममेनस्यमङ्गादङ्गादनीनशनं ॥ ३ ॥

आपः । अग्रम् । दिव्याः । ओषधयः ।

ताः । ते । यक्ष्मम् । एनस्यम् । अङ्गात् । अङ्गात् । अनीनशनं ॥ ३ ॥

प्रस्तृणती स्तम्बिनीरेकशुक्लाः प्रतन्वतीरोषधीरा वदामि ।

अंशुमतीः काण्डिन्या विशाखा ह्वयामि ते वीरुधो वैश्वदेयीः पुं-
रुषजीवनीः ॥ ४ ॥

प्रस्तृणतीः । स्तम्बिनीः । एकशुक्लाः । प्रतन्वतीः । ओषधीः । आ । वदामि ।

अंशुमतीः । काण्डिनीः । याः । विशाखाः । ह्वयामि । ते । वीरुधः । वैश्वदेयीः । उग्राः ।

पुरुषजीवनीः ॥ ४ ॥

१ A R De द्यौः पिता. We with B D K K S V C. २ A has no kampa. B मे. नस्या. K मेनस्या१०. D S C मेनस्य३०. We with K R V De. ३ D K V नीनशम. A K R De नीनशं. P अनीनशम्. P J C अनीनशम्. We with B S C. ४ P ता I. We with P J C. ५ A B D K R S C प्रस्तृणतीः स्तम्बिनीः. We with V K De. ६ B D R K K De C विशाखाः ह्वयामि. We with A S V.

यद् वः सहः सहमाना वीर्यं यच्च वो बलम् ।

तेनेममस्माद् यद्मात् पुरुषं मुञ्चतौषधीरथो कृणोमि भेषजम् ॥ ५ ॥

यत् । वः । सहः । सहमानाः । वीर्यम् । यत् । च । वः । बलम् ।

तेन । इमम् । अस्मात् । यद्मात् । पुरुषम् । मुञ्चत । औषधीः । अथो इति । कृणोमि ।

भेषजम् ॥ ५ ॥

जीवलां नद्यारिषां जीवन्तीमोषधीमहम् ।

अरुन्धतीमुन्नयन्तीं पुष्यां मधुमतीमिह हुवेस्मा अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नद्यारिषाम् । जीवन्तीम् । औषधीम् । अहम् ।

अरुन्धतीम् । उन्नयन्तीम् । पुष्याम् । मधुमतीम् । इह । हुवे । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

इहा यन्तु प्रचेतसो मेदिनीवचसो मम ।

यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ ७ ॥

इह । आ । यन्तु । प्रचेतसः । मेदिनीः । वचसः । मम ।

यथा । इमम् । पारयामसि । पुरुषम् । दुःऽहतात् । अधि ॥ ७ ॥

अग्नेर्घासो अपां गर्भो या रोहन्ति पुनर्णवाः ।

ध्रुवाः सहस्रनाम्नीभेषजीः सन्त्वाभृताः ॥ ८ ॥

अग्नेः । घासः । अपाम् । गर्भः । याः । रोहन्ति । पुनःऽर्णवाः ।

ध्रुवाः । सहस्रनाम्नीः । भेषजीः । सन्तु । आऽभृताः ॥ ८ ॥

अवकोल्वा उदकात्मान् ओषधयः ।

व्युषन्तु दुरितं तीक्ष्णशृङ्गयः ॥ ९ ॥

अवकाऽउल्वाः । उदकाऽआत्मानः । ओषधयः ।

वि । व्युषन्तु । दुःऽहतम् । तीक्ष्णशृङ्गयः ॥ ९ ॥

१ A B B D S C वीर्यं ३. We with K K R V Dc. २ So A B B D K K R S V Dc C. But P P J नद्यारिषाम् । Cp नद्यारिषाम् । See VIII. 2. 6. ३ So we with A B B D K K R S V P P J Cp. Dc C पुष्यां. ४ S पुनर्णवाः. P पुनःऽर्णवाः । We with A B B D K K R V Dc C P J Cp. ५ P भेषजाः । We with P J Cp. ६ P शृङ्गयः । We with P J Cp.

आत्मतत्त्वविवेकः

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितः

श्रीशङ्करमिश्र-भगौरथठक्कुर-रघुनाथतार्किकशिरोमणि-

छातटीकासहितः

महामहोपाध्याय-श्रीविन्धेश्वरप्रसादद्विवेदिना पतिण्डप्रवर-

श्रीलक्षणाश्लिद्राविडेन च सम्पादितः

रयाल एशियाटिक सोसाइटी ऑफ वेङ्गल इत्याख्यमन्मिया

प्राकाशं नीतः

संवत् १९९६

तां द्विमूर्धा^१र्त्वि^२धोक् तां मायामेवाधोक् ॥ ३ ॥

ताम् । द्विऽमूर्धा । अ^३र्त्विः । अधोक् । ताम् । मायाम् । एव । अधोक् ॥ ३ ॥

तां मायामसुरा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

ताम् । मायाम् । असुराः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति । यः । ॥ ४ ॥

सोदक्रामत् सा पितृनागच्छत् तां पितर उपाह्वयन्त् स्वध एहीति ॥ ५ ॥

सा । पितृन् । आ । अगच्छत् । ताम् । पितरः । उप । अह्वयन्त् । स्वधे । आ । इति ॥ ५ ॥

तस्या यमो राजा वत्स आसीद् रजतपात्रं पात्रम् ॥ ६ ॥

तस्याः । यमः । राजा । वत्सः । आसीत् । रजतऽपात्रम् । पात्रम् ॥ ६ ॥

तामन्तको मार्यवोधोक् तां स्वधामेवाधोक् ॥ ७ ॥

ताम् । अन्तकः । मार्यवः । अधोक् । ताम् । स्वधाम् । एव । अधोक् ॥ ७ ॥

तां स्वधां पितर उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

ताम् । स्वधाम् । पितरः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । ॥ ८ ॥

सोदक्रामत् सा मनुष्याऽनागच्छत् तां मनुष्याऽउपाह्वयन्तेरावत्ये-
हीति ॥ ९ ॥

सा । मनुष्यान् । आ । अगच्छत् । ताम् । मनुष्याः । उप । अह्वयन्त् । इराऽवति । आ ।
इति ॥ ९ ॥

तस्या मनुर्वैवस्वतो वत्स आसीत् पृथिवी पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः । मनुः । वैवस्वतः । वत्सः । आसीत् । पृथिवी । पात्रम् ॥ १० ॥

तां पृथी वैन्यो^४धोक् तां कृषिं च सस्यं चाधोक् ॥ ११ ॥

ताम् । पृथी । वैन्यः । अधोक् । ताम् । कृषिम् । च । सस्यम् । च । अधोक् ॥ ११ ॥

१ P अर्त्विः । C आर्त्विः । P अर्त्विः । J अर्त्विः । २ So ABBDK KRSV De
C. P P J C आसीत् । ३ K seems uncertain between मार्यवो^१ and मार्यवो^२. But
I make out मार्यवो^१ from his relation. K मार्यवो. B C मार्यवो. D V मार्यवो. S मा-
र्यवो. We with ABR. P मार्यवः । We with P J C. ४ De C Rom. इति. ५ So
ABDK KRSV De C. P P J C आसीत् । ६ BBK K R पृथि. We with A
D S V De. P P J C पृथी । ७ P C वैन्यः । We with P J

तेन त्वं कामं मम ये सपत्नास्तानस्माल्लोकात् प्र पुंदस्व दूरम् ॥ १७ ॥
 येन । देवाः । असुरान् । प्रऽअनुवन्त । येन । इन्द्रः । दस्यून् । अधमम् । तमः । निनाय ।
 तेन । त्वम् । काम । मम । ये । सऽपत्नाः । तान् । अस्मात् । लोकात् । प्र । पुंदस्व ।
 दूरम् ॥ १७ ॥

यथा देवा असुरान् प्राणुदन्त यथेन्द्रो दस्यूनधमं तमो बबाधे ।
 तथा त्वं कामं मम ये सपत्नास्तानस्माल्लोकात् प्र पुंदस्व दूरम् ॥ १८ ॥
 यथा । देवाः । असुरान् । प्रऽअनुवन्त । यथा । इन्द्रः । दस्यून् । अधमम् । तमः । बबाधे ।
 तथा । त्वम् । काम । मम । ये । सऽपत्नाः । तान् । अस्मात् । लोकात् । प्र । पुंदस्व ।
 दूरम् ॥ १८ ॥

कामो जज्ञे प्रथमो नैमं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महान् तस्मै ते कामं नम इत् कृणोमि ॥ १९ ॥
 कामः । जज्ञे । प्रथमः । न । एनम् । देवाः । आपुः । पितरः । न । मर्त्याः ।
 ततः । त्वम् । असि । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् ।
 कृणोमि ॥ १९ ॥

यावती द्यावापृथिवी वरिष्णा यावदापः सिष्यदुर्यावदग्निः । त-
 तस्त्वम० ॥ २० ॥ (४)

यावती इति । द्यावापृथिवी इति । वरिष्णा । यावत् । आपः । सिष्यदुः । यावत् ।
 अग्निः । १० ॥ २० ॥ (४)

यावतीर्दिशः प्रदिशो विषुचीर्यावतीराशा अभिचक्षणा दिवः । तत-
 स्त्वम० ॥ २१ ॥

यावतीः । दिशः । प्रऽदियः । विषुचीः । यावतीः । आशाः । अभिऽचक्षणाः । दिवः । १० ॥ २१ ॥

यावतीर्भृङ्गा जलः कुरुरवो यावतीर्वघा वृक्षसर्प्यो बभूवुः । तत-
 स्त्वम० ॥ २२ ॥

यावतीः । भृङ्गाः । जलः । कुरुरवः । यावतीः । वघाः । वृक्षऽसर्प्यः । बभूवुः । १० ॥ २२ ॥

INTRODUCTORY NOTE

Retrospective

The present edition of the *Āmatatvaviveka* together with three practically complete commentaries, was begun in 1907, and the first three fascicles were published respectively in 1907, 1914 and 1919. The editor was MM. Vindhyaśvarīprasada Dvivedin. He died after the issue of the third fascicle and further work on the edition remained in abeyance. In 1924 Pandit Lakshmana Sastri Dravida was commissioned to undertake its continuation. He produced a fourth and a fifth fascicle in 1924 and 1925, and died himself in 1931, after having seen through the press a further portion of the work up to page 800 of the present edition, though the balance of the work was by that time in galley proof. So delay again arose. During 1935, Dr. B. Ch. Chhabra was asked to continue the work by correcting the remaining galleys. He successfully did this under considerable difficulty, to page 944 inclusive, leaving only four pages to be dealt with which, however, contained a post-colophon offering a curious problem which at the time could not be solved.

The press copy of the work up to the end was not completely in the possession of the Society's Office, and the various manuscripts from which the copy had been prepared were not at the disposal of the Society.

In order to avoid further delay the work is now published so far as the material in the possession of the Society's office permits, as the files of the correspondence with the previous editors afford no clues to any further material.

The first editor according to his remarks in foot-notes to pages 1, 3, 6 and 7 intended to write a comprehensive

introduction. It is to be regretted that this introduction did not come into the Society's possession and that no traces of it have been found.

In the absence of the original editor and his successors, and without access to any information concerning the materials on which this edition is based, only few and general details concerning it, extracted from the work itself as printed, can be given.

The Work

This is an important Nyāya treatise in refutation of the Buddhist conception of ātman. The author, Udayanācārya, his approximate date (about 1000 A.D.), and his other works are well-known.

Vidyabhusana, in his *History of Indian Logic* analyses the present work as follows:—

‘It proposes to refute four Buddhistic theories in order to establish a permanent soul. The four theories are:

- (1) *Kṣāṇa-bhañga*, that everything is momentary.
- (2) *Bāhyārtha-bhañga*, that things possess no external reality.
- (3) *Guṇa-guṇī-bheda-bhañga*, that a substance is not distinct from its qualities, and
- (4) *Anupalambha*, that the world is void.

The book is divided into five sections of which the first four are concerned with the refutation of these theories, while the fifth concerns itself with the establishment of a permanent soul.’

Editions

The following editions have been traced:—

- (1) Jayanarayana Tarkapanchanan and Madanmohan Sarman (Text only). Calcutta, 1849. Copy consulted.

(2) Jibananda Vidyasagara (Text only). Calcutta, 1873. Copy consulted.

(3) Yadunatha Sarvabhauma.

‘With portions of the gloss of Mathurānātha Tarkavāgīśa, the exposition by Raghunātha Śīromaṇi, and portions of the gloss upon the latter by Gadādharma. Edited with a preface and a gloss upon Mathurānātha’s commentary. In progress?’

It is not evident whether the work was completed or even continued.

Described in the British Museum Catalogue by L. D. Barnett, London, 1906.

No copy seen.

(4) Rajesvara Sastri Dravida (and Sri Harirama Sastri Sukla), Chowkhamba Sanskrit Series, Benares, 1925—. In progress. Five fascicles published to date, issued respectively in 1925, 1927, 1929, 1933 and 1937, up to page 496. The name of the second editor appears for the first time on the cover of the fourth fascicle. The fifth fascicle brings the text up to page 412 of the Society’s edition. Text and commentaries. Copy consulted.

The Benares edition

The Chowkhamba edition is somewhat of a mystery. The editor is the son of the late Lakshmana Shastri Dravida, the second editor of the Society’s edition. The contents of the Benares edition are nearly the same as those of the Society’s edition. It gives the full commentaries of Śāṅkara and Raghunātha, but does not give the one by Bhagīratha. Instead of this it has a subcommentary by Rāma Tarkālaṅkāra. In addition, there are copious editorial foot-notes both text-critical and exegetical.

The Benares edition gives a prefatory note, twice over, in fascicles 1 and 2, in which details of the MS. materials used are given, and it may be that this list also applies to

some extent to the materials used for the Society's edition. About this matter the Society has no detailed evidence.

From the date given in its post-colophon it is, however, evident that at least one same MS. of Raghunātha's commentary was used for both the Benares edition and the one of the Society. Moreover, from the foot-notes in the Society's edition it is evident that, as for the Benares edition, two MSS. were used for the text.

Commentaries

On the covers of the first five fascicles of this edition it was announced that the following commentaries are given, namely of:—

- (1) Śaṅkara Miśra,
- (2) Bhagīratha Ṭhakkura,
- (3) Raghunātha Tārkikaśiromaṇi,
- (4) Mathurānātha Tarkavāgīśa,
- (5) Etc.

The actual state of affairs is as follows:—

No. 1 is given complete to the end.

No. 2 (which seems very rare, no MS. being recorded in the *Catalogus Catalogorum*) has been given from an incomplete MS. with occasional smaller or larger lacunæ (as for instance on pages 665 and 831–858 in our edition). It is said to come to a stop on page 877 (see foot-note on that page) though one further extract is nevertheless given on pp. 941-942.

No. 3 is given complete to the end with the exception of any comment on the two concluding verses (the *samāpti-vākyaṃ*) following the conclusion of the work itself.

No. 4 is only given up to page 38 of the edition, and is therefore practically absent.

No. 5. No traces are found of any further commentaries.

The edition gives no details concerning the MSS. of the commentaries the editors have used, but from the variants given in foot-notes it is apparent that for Nos. 1 and 3 each, three different MSS. were used.

Division into Sections

The structure of the book is: (1) an introductory verse, (2) a short introduction, (3) four critical sections, (4) a positive exposition of the author's own views, (5) two concluding verses. These divisions may be suitably styled: (1) *Māṅgala*, (2) *Pratijñā*, (3) *Paramatanīrasana* in four sections, (4) *Svamatsthāpana* or *Siddhānta*, or, in the words of the author on page 743, *Ātmasadbhāvapramāṇa*, and (5) *Samāptīcūkyā*.

In this edition these divisions have not been clearly indicated.

In our edition the four sections of the critical part have been styled *vādas*. There is no evidence that the four subjects dealt with in these sections (mentioned on page 20) have the indication *Vāda* in the MSS. It may be that the editor is responsible for the appellation. If so, then the final, positive exposition, beginning on page 743, might be called *Siddhānta*.

It is to be noted that the editors have given the page heading *Kṣaṇabhāṅgavāda* to the portion preceding page 20, and continued the page heading *Anupalambhavāda* beyond page 743. On page 743 there should have been an *itī anupalambharāda* and there should be corresponding sectional and page headings for the *Siddhānta*. The list of contents corrects all this and makes the division quite clear.

Post-colophon Statement

On page 946 of this edition occurs what is apparently a post-colophon statement to one of the MSS. of Raghunātha's commentary. As it is apt to cause confusion if left in the body of the page, it has been transferred to a foot-note.

In conclusion I wish to acknowledge the valuable help given by Prof. Chintaharan Chakravarti in disentangling the confusing factors set forth above.

CALCUTTA,
May, 1939.

JOHAN VAN MANEN,
General Secretary,
Royal Asiatic Society of Bengal.

ॐ नमः परमात्मने ।

आत्मतत्त्वविवेकः ।

श्रीमद्दयनाथार्यविरचितः ।

श्रीशङ्करमिश्रादिप्रसूतषड्विधटीकासंग्रहितः ।

स्वाम्यं यस्य निजं जगत्सु जनितेष्वदौ ततः पावनं
व्युत्पत्तेः करणं हितहितविधिव्यासेधसम्भावनम् ।
भूतोक्तिः सहजा द्रष्टा निरुपधिर्यत्नस्तदर्थ्यात्मक-
स्तस्मै पूर्वगुरुत्तमाय जगतामीशाय पिबे नमः ॥

शङ्करमिश्रविरचिता^(१)

आत्मतत्त्वविवेककल्पलताख्या टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

संसारपटकुविन्दं जगदण्डकण्ठकुलाब्जमीशानम् ।

सर्गप्रलयवितापितकुसुमसङ्गमाश्लिषं वन्दे ॥

(१) शङ्करमिश्रेण ख्यातेन टीकायामग्रे 'वादिविमोदे कट्टम्' "अनु-
मानमयस्यै बीजावतौक्यदाभरणे च दर्शितम्"मित्युक्तत्वादेते अपि यन्त्र-
खनेनैव रचिताः । एवं वैश्वमिश्रकृतोपकारः कदाचरहस्यार्थं प्रकल्पयति
भाष्यस्यावाद्याख्यानं खण्डकण्ठकुलाब्जख्यानं च विरचितमित्यादि-
कृतं भूमिकायां निरूपयित्वा भवति ।

प्रारिञ्चितस्य निर्विघ्नं समाप्तिमुद्दिश्य कृतं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै
 नेवध्नाति । स्वाम्यमिति । तस्मै सर्वजनप्रसिद्धाय । जगतामीशाय
 जगज्जननानुकूलकृतिप्रक्षिप्तमते नमः । वेदग्रामाख्यग्रहौपयिकमा-
 त्तर्त्वं^(१) दर्शयितुं पितृत्वेन तं रूपयति । पित्र इति । अविप्रसन्न-
 कायेत्यर्थः । पूर्वगुरुत्तमाय पूर्वगुरवो मनुकपिष्ठादयस्तेभ्य उक्तमा-
 येत्यर्थः । तथा चेश्वर एव वेदवक्ता तदनु स्मार्तारः परं मन्वादय इति
 भावः । रूपकस्योपमाभेदत्वेन तस्मिर्वाहाय पितृसाम्यमाह । स्वाम्य-
 मिति । पितुरपि जनितेषु स्वाम्यमीशस्यापि तथैव तेषु यथेष्टवि-
 नियोगाधिकार इत्यर्थः । निजमिति । स्वाभाविकमित्यर्थः । आदौ
 जनितेत्विति सम्बन्धः । तथा च जनकस्यापि जनकत्वमीश्वरस्य
 ध्वनितम् । अन्यदपि पितृसाम्यमाह । ततः पाञ्चनमिति । हितो-
 पदेशतदाचरणादिना रक्षणमित्यर्थः । अन्यदपि पितृसाम्यमाह ।
 व्युत्पत्तेरिति । यथा पिता अध्यापनादिना पुत्रान् व्युत्पादयति
 तथेश्वरोऽपि प्रयोज्यप्रयोजकदेहभेदमाश्रित्य प्राणिनो गवादिपद-
 जाते पटादिनिर्माणे च व्युत्पादयतीत्यर्थः । साम्यान्तरमाह । हितो-
 हितेति । हितोहितयोः हितविध्यहितव्यासेधयोः सम्भावनं प्रापणं
 ज्ञापनमिति यावत् । हितविधिः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः
 अहितव्यासेधो न कस्यञ्च भक्षयेदित्यादिः । तदुभयमुपदिश
 ज्ञापयति । ननु कथमत्र विश्वास इत्यत आह । भृतोक्तिरिति
 यथा पितुः पुत्रान् प्रति विधिनियेधयोः सत्योक्तिसत्येश्वरस्यापी

(१) बाङ्गुम्यमिति पाठे तु

सर्वज्ञता ढसिर्नादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिश्चा घडाऊरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

त्यर्थः । सत्यत्वे मानमाह । सहजेति । धर्मिणाहङ्गमानादात्मत्वेनैव
 सिद्धेः तथा च भ्रमप्रमादविप्रक्षिप्ताविरहात् तदुक्तिः सत्येति
 भावः । ननु स्वप्रयोजनाभावात् कथं हिताहिते उपदिशेदित्यत
 आह । ह्यपेति । निरूपधिरेव परदुःखप्रहाणेच्छास्येत्यर्थः । ननु
 सापि परं दुःखिनं दृष्ट्वा स्वस्मिन् दुःखोत्पत्तेर्भवति न हीश्वरस्य
 दुःखमत आह । निरूपधिरिति । अन्यथामिद्विग्रहकारहितेत्यर्थः ।
 यदा अनौपाधिकीत्यर्थः । उपधिः कारणं तच्च नित्यत्वादेव
 ग्राहीति स्वाभाव्यादेव तथेति भावः^(१) । न च तर्हि सुखिनमेव
 सर्वे सृजेदिति देशम् । अदृष्टसापेक्षत्वात् । यत्रस्तदर्यात्मकः
 ह्यपायाः अर्थः परदुःखप्रहाणं तदात्मको यत्नः । यदा तदर्थो
 जगत्प्रयोजनं तदेवात्मा यस्य यत्नस्येत्यर्थः । यदा तत्पदेन हिता-
 हितप्रवृत्तिनिवृत्तौ उच्येते ते अर्थः प्रयोजनं यस्य तदात्मकस्त-
 द्रूप इत्यर्थः । अत्र सर्वत्र यथेत्यावर्तनीयम् ॥

भगीरथठक्कुरहता^(१)

आत्मतत्त्वविवेकप्रकाशिकास्था टीका^(१) ।

(१) तथेत्यर्थः - पा० २ । ३ पु० ।

(२) अस्त्यैव भगीरथठक्कुरस्य मेघठाकुर इति जगद इति च नामान्तरम् ।
 अनेन द्रव्यप्रकाशिकेति गुणप्रकाशिकेति चाख्यया प्रसिद्धा किरणावली-
 प्रकाशटीका लीलावतीप्रकाशप्रकाशिकेति चाख्यया प्रसिद्धा लीलावती-
 प्रकाशटीका कुसुमाञ्जलिप्रकाशजगद इत्याख्यया प्रसिद्धा कुसुमाञ्जलि-
 प्रकाशटीका चापि रचितेति सर्वं खिल्लरं भूमिकायां निरूपयिष्यामीति ।

(३) इमानेव टीकां जगदनाम्ना केचिदावहरन्ति ।

ॐ नमः शिवाय ।

दृप्तदेत्येन्द्रदुर्भेदवक्षस्तकपाटभित् ।

वेदान्तसारसर्वस्वं नृसिंहः पातु पापनुत् ॥

मन्वन्मोक्षहेतुत्वबोधकवेदप्रामाण्यपक्षैपथिकं भगवद्रूपं निर्दि-
 श्येव तस्मिन् विघ्नविघातफलां निबध्नाति । स्वाम्यमिति । इग्राय
 कार्यजातजनकसर्वविषयकज्ञानाय नमः । मन्वात्मात्वाविशेषात् कथ-
 मस्मदादीनां च नमस्य इत्यत आह । जगतामिति । जगतां
 संस्मरेणाम् । पित्रे जनकाय । पित्रे नमस्कार उचित एव ।
 नन्वीश्वरस्य शरीराद्यभावे पिद्वत्वाद्यन्वात्मादीनामेव तत्त्वमित्यत
 आह । पूर्वेति । पूर्वगुरु मातापितरौ यदा पूर्वं गुरवो मन्वादयः
 तेभ्य उक्तमाय तैरपि स्वशरीराद्युत्पत्तये तदपेक्षणात् । शरीर-
 जन्यजननाय तस्यापि शरीरपरिषदादित्यर्थः । नमस्यतौपथिकं
 रूपान्तरमाह । स्वाम्यमिति । यतो जगतां पिता अतो जगत्सु
 संसारिषु यस्य निजमसाधारणं क्रयाद्यनपेक्षं वा स्वाम्यं यथेष्ट-
 विमिश्रयोगयोग्यत्वम् । तत् कुत इत्यत आह । अनितेषु चेन
 यज्जन्वते तत्र तस्य स्वत्वादित्यर्थः । एतेनेश्वरसाधकं जन्यत्वं मानं
 सूचितम् । मन्वस्मदादीनामेव तज्जनकत्वमाप्तामित्यत आह ।
 आदौ कार्यद्रव्यानाधारे सर्गादौ शरीराभावादस्मदादीनां तज्जन-
 कत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । नन्वीश्वरस्य प्राणिसृष्ट्यावेव व्यापारात् तेषां
 कथं जीवनं स्तनपानादीनां दृष्टिसाधनतानुमानाभावेन तथा-
 प्रसृप्तेः कथं वा तेषामनिष्टसाधनास्मिष्टमितिः तदपरिषदादित्यत

आह । ततः पासनम् जगत्सु यत्स्येति सर्वबान्धीयते । इष्टानिष्ट-
साधनोपदेशेन जगद्यः पातीत्यर्थः । तथाप्युपदेशस्य शब्दरूपत्वात्
तस्य चागृहीतसङ्घैतत्वेनावोधकत्वात् तद्वाहकव्यवहारादेव सम्भव
इत्यत आह । व्युत्पत्तेरिति । व्युत्पाद्यव्युत्पादकतापन्नानां काच-
मधिष्ठाय व्यवहारेण शब्दार्थयोः सङ्घैतरूपज्ञानात्मिकाया व्युत्पत्तेः
करणं जगत्सु यत्स्येत्यर्थः । ननु तावता पदार्थमात्रे शक्तियुक्ते
स्वर्गसाधनत्वादौ वाक्यार्थं तदभावाच्च यागहिंसादौ प्रवृत्तिनिवृत्तौ
इत्यत आह । हितेति । क्रमेण हितहितविधिव्यासेधयोः सम्भा-
वनं ज्ञापनम् । पदार्थव्युत्पत्तेरेव विधायकनिषेधकवाक्यादिष्टा-
निष्टसाधनतां प्रमाद्य प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । तदुपायमाह । उक्तिः
श्रुतिरूपा यत्स्येत्यर्थः । ननु तत्प्रामाण्यापद्ये ततोपि कथं क्लेश-
साथे प्रवृत्तिरित्यत आह । भूता वाक्यार्थयथार्थज्ञानजन्या । तत्र
मानमाह । सहजा धर्मिणाहकमानसिद्धा आप्तत्वेनैव तत्सिद्धे-
रित्यर्थः । ननु तथापि चेतनप्रवृत्तिः प्रयोजनज्ञानं विना न युक्ता
सुखस्य धर्माभावेनासम्भवात् । दुःखाभावस्य चाधर्माभावेन स्तनः
सिद्धत्वादित्यत आह । कृपेति । कारुषिकानां परदुःखक्षानार्थमेव
प्रवृत्तिरित्यर्थः । निरुपधिः उपधिः कारणं तृष्णून्येत्यर्थः । अन्येषां
हि कारुषिकानां परकीयसुखदुःखज्ञानात् सुखदुःखे उत्पद्येते
इति खेष्टसाधनताज्ञानं कृपाहेतुः इयं तु तदपि नापेक्षत इत्यर्थः ।
अत एव निरुपधिपरदुःखप्रहायेच्छा कृपा तत्र निरुपधिल्लं व्यर्थं
विशेषणमित्यपास्तम् । क्वचिन्निरवधिरिति पाठः । तत्र पूर्वोक्त-
रावधिभूत्या । अनुत्पन्ना अविनाग्निनीत्यर्थः सुगमः । ज्ञापन-

फलमाह । यत्रः प्रवृत्तिः फलमित्यर्थः । तदर्थ्यात्मकः तद्विमतमच्चि-
तज्ञानं चार्थः प्रयोजनं यस्य तद्रूप इत्यर्थः ॥

तार्किकशिरोमणिरघुनाथहता^(१)

आत्मतत्त्वविवेकदीधित्याख्या टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।

अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

निर्णीय चारं ग्राह्याणां तार्किकाणां शिरोमणिः ।

आत्मतत्त्वविवेकस्य भावसुहृदावयव्ययम् ॥

शिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्ताभिमतकर्मारम्भसमयकर्तव्यताकं कृत-
मिष्टदेवतागमस्कारं शिष्याम् शिष्यथितुमादौ निवध्नाति । स्वास्थ-
मित्यादिना । ईश्याय चार्वाख्यादिग्राहिणे नमः । श्रूयते हि यः
सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्गुह्यं नामरूपमद्यं च
आयते । सर्वज्ञ इति सामान्यतः सर्वविदिति च विज्ञेयतः ब्रह्म
द्विरष्टमभाष्यम् । स्मर्यते च ।

सर्वज्ञता दक्षिणदिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमक्षुण्णशक्तिः ।

अनन्तशक्तिस्य विभोर्विधिज्ञाः षडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ इति ।

अगतां निखिलशरीरिणां पिबे जनकाय । तथा च स्मर्यते

(१) अनेनैव तार्किकशिरोमणिरघुनाथेन तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः
किर्यावकौप्रकाशविद्यतिः न्यायकौलावतौविभूतिः प्रदार्थतत्त्वनिरूपणं
खण्डनखण्डलाद्यटीका सर्वदर्शनसंग्रहस्य विरचित इति सविस्तरं भूमि-
कायां निरूपयिष्यामीति ।

पिताहमस्य जगत इति । पूर्वगुह्यः कपिलकमलायनादिभ्य
उत्तमाय तेषामपि स एव जनक इति भावः । तस्यै कस्यै
इत्यपेक्षायामाह । स्वाम्यं यथेत्यादि । आदौ सर्गादौ जनितेषु
उत्पादितेषु जगत्सु यस्य निजं क्रयाद्यनपेक्षं स्वाम्यम् आत्मना-
सुत्यक्त्यभावे ऽपि विशेषणस्य शरीरस्य तथात्वादिप्रतिष्ठस्य तथा
व्यपदेशः । अपूर्वशरीरादिसम्बन्धरूपं तु जन्म न सुख्यो अन्यर्थः ।
न वा तावतापि स्वाम्यनिर्वाहः । पावनं रक्षणं च । सुत्यपिः
शब्दशङ्केतग्रहः । हितस्य विधिः कर्तव्यता । अहितस्य निषेधो-
ऽकर्तव्यत्वम् । तयोः सम्भवनं ज्ञापनम् । उक्तिः श्रुत्यादिरूपा ।
भूता यथार्था । सहजा स्वाभाविकौ । रागद्वेषभ्रमादिविरहेण
सर्वस्या एव तदुक्तेयार्थत्वात् । ताद्रूप्येणैव तस्य सिद्धेः । कृपा
परहितेच्छा । उपधिः स्वहितानुसन्धानं तच्छून्या नित्यत्वात् ।
निरवधिरितिपाठे अवधिः सीमा तच्छून्या । नित्यत्वेन सर्वपुरुषो-
यसकलहितविषयकत्वात् । तदर्थात्मकः तज्जन्माद्युक्तिपर्यन्तम् अर्थः
प्रयोजनं यस्य स एव आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा ॥

मधुरानाथतर्कवागीशकृता^(१)

आत्मतत्त्वविवेकरहस्याख्या टीका ।

(१) अनेनैव मधुरानाथतर्कवागीशेन तत्त्वचिन्तामणिटीका रहस्याख्या
तत्त्वचिन्तामणिटीकाद्विधिततत्त्वचिन्तामण्यानौकथोष्टीके रहस्याख्ये किर-
यावणोटीका किरयावणोप्रकाशटीका किरयावणोप्रकाशविद्यतिटीकापि
रहस्याख्येव न्यायणोवावतोटीका च निर्मितेति भूमिकायां निरूप-
यिष्यामि ।

ॐ नमः परमात्मने ।

क्षुधिताधरपुटेन पूरयन् वंशिकां प्रचलदङ्कुलिपङ्क्तिः ।

मोहयन्निखिलवामलोचनाः पातु कोऽपि नवनौरदृष्टविः ॥

श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।

बौद्धाधिकारविवृतिर्विशदीकृत्य रच्यते ॥

निर्विघ्नं^(१) प्रारिष्यितग्रन्थसमाप्तिकामनया कृतं भगवन्मस्कार-
रूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै आदौ निबध्नाति । स्वाम्यमित्यादिना ।
तस्मै नम इति सम्बन्धः । किम्भूताय तस्मै पूर्वगुरुत्तमाय पूर्वगुरुभ्यो
मनुकपिलकमलासनादिभ्य उक्तमाय उक्तष्टाय । उत्कर्षञ्च तेषा-
मपि आराध्यत्वपूर्ववर्तितादिरूपः । पुनः कीदृशाय जगतामीशाय
जगतां निखिलशरीरिणाम् ईशाय जननानुकूलचिच्छक्तिमते । पुनः
कीदृशाय जगतां निखिलशरीरिणां पित्रे जनकाय जननानुकूल-
कृतिशक्तिविशिष्टाय । तस्मै कस्मै इत्याकाङ्गयामाह । स्वाम्य-
मित्यादि । यस्य पुरुषस्य आदौ सर्गादौ जनितेषु जगत्सु
निखिलशरीरिषु निजं स्वाम्यमिति योजना । निजं क्षेत्रस्य
स्वाम्यानवदङ्गं निजशब्दस्य यस्येदेत्यवधारणार्थत्वात् । स्वाम्यं स्वामिलं
अगत्स्वित्यत्र निरूपकत्वं सप्तम्यर्थः स्वत्वं वा स्वाम्यं सप्तम्यर्थस्याधे-
यत्वम् । केचित्तु निजं क्रयाद्यनपेक्षमित्याहुः । तदेषन् सर्गादौ
अनितेभ्यस्तस्याव्यावर्तकतापत्तेः । अन्यदपि परिचायकमाह । ततः
पालनमिति । यस्य पुरुषस्य निजमिति सम्बन्धते । निजं क्षेत्र-
पालनानवदङ्गं ततस्तेषु सर्गादानुत्पादितेषु जगत्सु पालनं रक्षणम् ।

(१) निर्विघ्नेन - पा० २ पु० ।

परिचायकान्तरमाह । व्युत्पत्तेः करणमिति । यस्य निजं तत इति सम्बद्ध्यते । यस्य पुरुषस्य सर्गादौ जगितेषु निखिल-
शरीरिषु निजं शब्दशक्तिपक्षकरणानवरुद्धं व्युत्पत्तेः शब्दशक्ति-
पक्षस्य करणं सम्पादनमिति योजना । भगवानेव हि केवलः
प्रयोज्यप्रयोजकदेशमाश्रित्य सर्गादौ उत्पन्नान् प्राणिनो गवादिपदानां
शक्तिं घाहयति नान्य इति भावः । परिचायकान्तरमाह । हितान-
हितेति । यस्य निजं तत इति सम्बद्ध्यते । यस्य पुरुषस्य सर्गादौ
जगितेषु निखिलशरीरिषु हितानहितविधिव्यासेधसम्भावनमिति
योजना । निजं खेतरस्य तादृशसम्भावनानवरुद्धं हितविधिः
इष्टसाधनयागादेः कर्तव्यता अहितव्यासेधः अनिष्टसाधनस्य
कलञ्जभक्षणादेरकर्तव्यता तयोः सम्भावनं ज्ञापनम् । परिचायका-
न्तरमाह । भूतोक्तिरिति । यस्येति सम्बद्ध्यते । यस्य पुरुषस्य
श्रुत्यादिरूपोक्तिर्भूता यथार्थत्वर्थः । यथार्थत्वे^(१) मानमाह ।
सहजेति । यतः सहजा स्वाभाविकी भ्रमादिदोषचतुष्टय^(२)रहिते-
त्यर्थः । केचित्तु यस्य भूतोक्तिः प्रसिद्धार्थकोक्तिः सहजा प्रमाणरूपा ।
न तु कार्यान्वितशक्तिवाद्युपेताप्रामाण्यवतीत्यर्थं इत्याहुः । परि-
चायकान्तरमाह । कृपा निरुपधिरिति । यस्येति सम्बद्ध्यते । यस्य
पुरुषस्य कृपा परदुःखप्रहाणेच्छा निरुपधिः खेष्टसाधनताप्रतिषम्भा-
नाजन्या । निरुपधिरिति पाठे यस्य परदुःखप्रहाणेच्छारूपा
कृपा निरुपधिः अवधिः सीमा तच्छून्या परकीयसकलदुःखाभाव^(३)-

(१) यथार्थं - पा० २ पु० ।

(२) भ्रमादिचतुष्टयदोषरहितेत्यर्थः - पा० २ पु० ।

(३) निखिलदुःखाभाव - पा० २ पु० ।

विषयिणीति चावत् । न तु यत्किञ्चित्पुरुषस्य तद्विषयिणी
 रागद्वेषरहितत्वादिति भावः । परिचायकान्तरमाह । यत्तद्वर्थात्मक
 इति । यथेति सम्बन्धते । यस्य पुरुषस्य यत्नः तद्वर्थात्मकः । जगत्सु
 उत्पत्तिपात्रनव्युत्पत्त्यादिजनक इत्यर्थः । तत् जगदुत्पत्त्याप्तुक्ति-
 पर्यन्तम् अर्थः प्रयोजनं यस्य स एवात्मा स्वरूपं यस्य स तथा
 इति व्युत्पत्तेः ॥

इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसंवेदन-
 सिद्धं दुःखं जिज्ञासवः सर्व एव तद्ज्ञानोपायमविद्वांसो-
 ऽनुसरन्तश्च सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव
 तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यं प्रतियोग्यनुयोगितया
 च आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः । तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि
 वात्मास्ति वस्तुभूतः उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानम-
 तत्त्वज्ञानमेव इत्युच्यते वाक्यतैव वादिनामत आत्म-
 तत्त्वं विविच्यते ।

ब्रह्म० टी० ।^(१) प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमभिधेयं^(२) प्रयोजनं च दर्शयति ।
 इति । इह यन्त्रे आत्मतत्त्वं विविच्यत इति सम्बन्धः । यदा इह
 संसारे तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्तीति सम्बन्धः । नत्वात्म-
 तत्त्वविवेकस्यासुखलाददुःखाभावत्वाच्च न पुरुषार्थत्वमतः कथं
 तदर्थिनोऽपि प्रवर्तन्तामत आह । तदुपायमिति । दुःखज्ञानोपाय-
 मित्यर्थः । पुरुषार्थसाधनत्वादात्मतत्त्वविवेकोऽपि पुरुषार्थ एवेति

(१) 'ब्रह्म० टी० ।' इत्यनेन अत्ररमिच्छता टीका इत्यवगतमन्त्रम् ।
 यवमये ऽपि ।

(२) प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमभिधेयं - पा० १ पु० ।

भावः । भवेदेवं यदि दुःखज्ञानमपि सुख्यः पुत्रसार्थो भवेन्न त्वेवं सुखेच्छया तत्र दृत्तेरत आह^(१) । निवर्गप्रतिकूलसम्भवावमिति । अतः स्वरसत एव तद्ज्ञानेच्छेत्यर्थः । ननु दुःखमपि सुखाभावात्तान्त्रित्वत आह । सर्वजनेति । सर्वजनप्रतीतिसाक्षिकं तदित्यर्थः । आत्मानमधिष्ठत्य प्रवर्तत इत्यध्यात्मं शास्त्रम् । एकवाक्यतैकमत्यम् । तथा च सर्वताम्लिकविद्धं तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वमित्युक्तम् । तथाप्यनपेक्षिताभिधानं माभूदत उक्तमनुसरन्तश्चेति । मोक्षोपायमनुसन्धाना इत्यर्थः । अनुसरणं प्रति हेतुरविदांस इति । अहि-कण्टकादिदुःखज्ञानोपायविद्वत्ताद्यामप्यात्यन्तिकदुःखज्ञानोपाये न वैदुष्यमिति भावः । न कर्णयन्तीति औतं ज्ञानमभिप्रैति । तच्चात्मा वा अरे ओतव्य इत्याधुपनिषदां श्रवणात् । एवकारेण लभ्यमप्यन्ययोगव्यवच्छेदं काशीमरणादेः खान्त्येव मोक्षोपायत्वग्रहणं निराकर्तुं पुनराह । नान्यदिति^(२) । यदा उपायमेव तत्त्वज्ञानमिति विशेषणसङ्गत एवायमेवकारः तत्त्वज्ञानार्थिप्रवृत्ति^(३)वैकल्याग्रहणानिरासाय । ननु भवतु तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुस्तथाप्यात्मतत्त्वं किमिति विविष्यत इत्यत आह । आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेय इति । ननु बौद्धा निरात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानमाहुस्तथा च कथमेकवाक्यतेत्यत आह । प्रति-योग्यनुद्योगितयेति । तेषामपि प्रतियोगितया आत्मतत्त्वं ज्ञाने^(४) स्फुरतीति मतं यत इति भावः । यदा यथा द्वेषेन्द्रियादिभ्य

(१) तत्त्वदृत्तेरत आह — पा० १ पु० ।

(२) नान्यदिति पाठमनुसृत्य व्याख्यातम् ।

(३) तत्त्वज्ञानार्थं प्रवृत्ति — पा० १ पु० ।

(४) आत्मतत्त्वज्ञानं—पा० ३ पु० ।

आत्मा भिन्न इति तत्त्वज्ञानं तथात्मनः शरीरादिकं भिन्नमित्यपि तत्त्वज्ञानम् । देहेन्द्रियादिज्ञानौपयिकमेवेति दर्शयति । प्रति-
योगीति । नन्वहं गौर इत्यादिप्रकारकमात्मज्ञानमथलक्षिणमेवे-
त्यत आह । नैवर्गिकमिति । स्थाभाविकमथलक्षिणमिति यावत् ।
अहं सुखीत्यादिप्रकारकमात्मज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वे ऽपि न मिथ्याज्ञान-
निवर्तकत्वमतस्तदप्यतत्त्वज्ञानमेवेति भावः । ननु नैरात्म्यवादिनां
शरीरे ऽहंमत्त्वस्य तत्त्वज्ञानमेवेत्यत उक्तं यदि नैरात्म्यमिति । अथल-
क्षिणत्वात् तेषामप्येतादृशं ज्ञानमनादेयमित्यर्थः । आत्मतत्त्वं
विविच्यत इति । शरीरादिभ्यो नित्यः सुख^(१)ज्ञानादिगुणवानात्मा
विवेकेन भेदेनोपदर्शयत इत्यर्थः ॥

भगी० टी० ।^(१) प्रेक्षावत्प्रत्यर्थमभिधेयं प्रयोजनसम्बन्धं चाह ।
इहेति । इह पन्थे । खलु यस्मादर्थं यत आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयोऽत
आत्मतत्त्वं विविच्यते । तत्र मानसुच्यत इत्यभिधेयसुक्तम् । प्रयो-
जनमाह । तत्त्वज्ञानमेव तदुपायं मोक्षरूपदुःखघानोपायम् अतः
ज्ञानः पुरुषार्थलाभावेष्ट्यौपाधिकं तदस्त्वैवेत्यर्थः । ननु वादिविप्रति-
पत्तेस्तत्त्वज्ञानस्य तदुपायत्वं सन्दिग्धमिति कथं तदर्थिनः प्रवर्ते-
रभित्यत आह । सर्वेति । सर्वाध्यात्मविदोऽज्ञेयतत्त्वज्ञाः । ननु सर्वजन-
लक्षिणतया तदभिधानं व्यर्थमित्यत आह । अविदांसः तथापि तत्र

(१) नित्यसुख - पा० १ पु० ।

(२) 'भगी० टी० ।' इत्यनेन भगीरथठक्करकृता टीका इत्यवगन्तव्यम् ।
स्वप्नमेवे ऽपि ।

जिज्ञासाविरहादनपेक्षिताभिधाने ऽपि यन्नाभावः स्यादित्यत आह ।
 अनुसरन्तः विषयविरक्ततया दुःखाभावसाधनोपायं जिज्ञासना-
 ना इत्यर्थः । यद्यपि तत्त्वज्ञानस्योपायत्वाज्ञानात् तत्कोटिक-
 संग्रहो न जिज्ञासाहेतुस्तथापि दुःखहानोपायत्वं तत्त्वज्ञाने
 न वेति संग्रहस्तद्धेतुरित्यर्थः । ननु दुःखाभावोऽपि नावेशः
 पुरुषार्थं इत्यत आह । दुःखं जिज्ञासवः निर्दुःखः स्यामिति निरूप-
 धीच्छाविषयत्वस्यैव पुरुषार्थं तन्मत्वाद्दधिकस्य व्यर्थत्वात् दुःखा-
 ..व जानीयामितीच्छाया अभावादित्यर्थः । ननु दुःखाभावो
 न पुरुषार्थः सुखोपाधिप्रयुक्तेच्छाविषयत्वादित्यत आह ।
 निसर्गेति । निरुपाधिद्वेषविषयमित्यर्थः । सुखमनुद्दिश्यापि दुःखे
 द्वेषाञ्जिहासादर्शनादन्यथा दुःखहानार्थमेव सुखमित्यत इत्यपि
 सुवचमिति भावः । दुःखे मानमाह । सर्वजनेति । आकर्षण्यन्तीत्य-
 नेन तत्त्वज्ञानस्य तदुपायत्वे शब्दो मानमित्युक्तम् । यद्यपि तत्त्वज्ञान-
 नेवेति विशेष्यसङ्गत एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदमाहेति व्युत्पत्ते-
 रन्योपायतानिषेधो न युक्तः सामघीतः कार्योत्पत्तेः तथापि
 तत्त्वज्ञानपदं तत्सहितसामघीपरम् तेन तत्त्वज्ञानसमवहित-
 सामघीत एव दुःखहानमित्यर्थः । यद्वा तदुपायमेवेत्येवकारो
 भिन्नक्रमः तथा च विशेषणसमभिव्याहृतत्वाद्दयोगव्यवच्छेद
 एवकारार्थं इति तत्त्वज्ञानस्यानुपायता निश्चिन्त्यते । यद्वा
 साक्षादनुष्ठेयपरसुपायपदं साक्षादनुष्ठेयोपायत्वं तत्त्वज्ञानस्यैव
 अन्येषामुपायत्वे ऽपि केषाञ्चिद्वदनुष्ठेयत्वादननुष्ठेयानामपि साक्षाद-
 ननुष्ठेयत्वात् । वस्तुतः सर्वत्र विरोधिव्यवच्छेद एवकारार्थः विरोधित्वं

च न तत्त्वज्ञानसहकारिणामिति न ते व्यवच्छेदाः अन्यथान्वययोग-
 व्यवच्छेदादौ प्रत्येकशक्तिकल्पने नानार्थत्वापत्तेः । अन्ये स्वयोग-
 व्यवच्छेद एवैवकारार्थः पार्थ एव धनुर्द्वर इत्यथाप्यधनुर्द्वरत्वाद्योगो
 व्यवच्छिद्यते अन्यो न धनुर्द्वर इति त्वर्थस्यभिमत्याऽऽः । ननु
 तज्ज्ञानं विनापि काशीमरणमहादानादेर्मोक्षहेतुत्वश्रवणात् कथमे-
 वमित्यत आह । न ततोन्वं न तत्त्वज्ञानसामर्थीं विना आदित्यर्थः ।
 तेषामपि तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वात् । अन्यथा स्थभिशारात्
 तत्त्वज्ञानमहेतुरेव स्यात् स्वर्गवदपवर्गं प्रकारभेदाभावात् । वस्तुतः
 संसारबीजमिच्छाज्ञानोच्छेदं विना न मोक्षः स च तत्त्वज्ञानैक-
 जन्य इति भावः । ननु सौगतानां नैरात्म्यज्ञानं तत्त्वज्ञानं दुःखहा-
 नहेतुरतो नैकवाक्यता वदुदिनामित्यत आह । प्रतियोगीति ।
 यद्वा तत्त्वज्ञानं तदुपायः । आत्मतत्त्वं विविच्यत इत्यसङ्गतेराह ।
 प्रतियोगीति । शरीरादिभिन्न आत्मा नास्तीति नैरात्म्यार्थः ।
 तथा च बौद्धमते शरीरादिकमस्तीकादात्मनो भिन्नमिति
 प्रतियोगितथा सात्मकत्वपक्षे शरीरादेरात्मा भिन्न इत्यनुशोणितथा
 आत्मावच्छं श्लेष इत्यर्थः । नन्वभिमत्यात्मज्ञानं सर्वप्राणिनां मान-
 समथत्तद्विद्वमतः किमनेन पन्थेनेत्यत आह । नैवर्गिकमिति । यद्यपि
 तत्त्वज्ञानान्वयमप्यहं सुखीतिज्ञानं बाधकाभावात् भ्रमः तथाप्यात्मा
 वा अरे श्रोतव्य इति श्रुतेरात्ममनरूपं यदात्मतत्त्वज्ञानमवगतं
 तन्नैवर्गिकमात्मज्ञानमहं सुखीत्यादि न भवतीति तदर्थमथमारब्ध
 इत्यर्थः । यद्वा कश्चिदात्मज्ञानस्य अर्थत्वेषहं गौर इत्यादिज्ञान-
 धारातिरस्कृतत्वेन स्वकार्यात्मतथा तदप्यतत्त्वज्ञानमेवेत्युक्तम् ॥

रघु० टी० ।^(१) प्रेक्षावतां प्रवृत्तये प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानाह ।
 इहेत्यादिना विविच्यते इत्यन्तेन । तत्र प्रयोजनमपवर्गः । अभिधेय-
 मात्मतत्त्वम् । सम्बन्धो यन्मात्मतत्त्वज्ञानापवर्गाणां हेतुहेतुमद्भावो
 यन्मात्मतत्त्वयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च । सुखमिवात्मगुणो दुःखमपि
 न हेयं हेयं वा सुखविरोधितामात्रेण कामिनीं सम्भुञ्जोरिव
 कास्तुकस्य गुरुजनसन्निधानम् असदेव वा थ्योमकमखिनीप्रसूनपूति-
 गन्धवदिति शङ्काचयनिरासाद्य निसर्गादिषुद्रुमित्यन्तम् । अशुभरत्नः
 कोथोपाय इति जिज्ञासवः । अध्यात्मविदात्मतत्त्वज्ञः । एक-
 वाक्यता ऐकमत्यम् । कारणे कार्योपचारात् एकमेकार्थप्रतिपादकं
 वाक्यं येषामिति वा । आकर्षयन्ति शब्दादवधारयन्ति । तत्त्वज्ञान-
 नेवेति । असाधारणमिति श्रेयः । तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानविशिष्टकारण-
 कक्षापमिति केचित् । काशीमरणादेः स्वातन्त्र्येण मोक्षहेतुत्वं
 निराकर्तुमेवकारार्थं स्पष्टयति । न ततोऽन्यमिति । तत्त्वज्ञानस्य
 मोक्षहेतुत्वे आत्मन इति कुत इत्यत आह । प्रतियोगीत्यादि ।
 प्रतियोगितया ऽशुयोगितया चेत्यर्थः । मतभेदेन चेदं तदुक्तम् ।

नैराश्रयदृष्टिं मोक्षस्य हेतुं केचन मन्वते ।

आत्मतत्त्वधियं त्वन्ये न्यायतत्त्वानुसारिणः ॥ इति ।

सर्वं एव हि भोगभाजं स्थिरतरमात्मानं मन्वानाः सुखादिकं
 कामयन्ते यदाहुः ।

(१) 'रघु० टी० ।' इत्यनेन तार्किकविरोधखिरवृत्तयस्तदा टीकेष्वव-
 दन्तश्चम् । यवमये ऽपि ।

सुखी भवेद्यं दुःखी वा माभूवमिति दृश्यतः ।

यैवाहमितिधौः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम् ॥ इति ।

सत्त्वम्^(१) आत्मा कामयमानाश्च सुखादिकं विहितं निषिद्धं वा साधनमस्थानुतिष्ठन्तः कर्माश्रयानाचिन्वानाः^(२) जन्मादिकमनुभवन्ति । यदि पुनरमी किमपि नाहं नाहमास्यदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरमस्तीकं वेत्यवधारयेन् न किञ्चिदपि कामयेरन् न चाकामयमानाः केचिदपि प्रवर्तन्ते न चाप्रवर्तमाना अपि कर्माश्रयेन बध्यन्ते^(३) न चान्तरेणापि कर्माश्रयं सम्भवो भोगश्चेति भवति नैरात्म्यदर्शनं साधनमपवर्गंश्चेति केचित् । अपरे पुनरनादिनिधनमात्मानं न्यायादिना निर्णयन्तस्तदीयं तत्त्वज्ञानमेव न्यायागमाभ्यां मोक्षोपायमाचक्षत इति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रतियोगितयेत्यभिहितम् । परे तु आत्मनः शरीरादिभिन्नत्वमेव शरीरादेरात्मभिन्नत्वस्यापि ज्ञानं मोक्षहेतुरिति तथोक्तमित्याहुः । नन्वासंसारमनुवर्तमानोऽस्त्वैव सर्वेषामहं-प्रत्ययसन्तानो न पुनरपवर्गवर्तित्यत आह । तथाहीत्यादि । वस्तुभूतो देहादिभिन्नोऽनादिनिधनो ज्ञानादिमान् नैसर्गिकं गौरोऽहमित्याद्याकारकमनादिदेहाभेदावगाहनाच्च देहसम्भेदावगाहि च कादाचित्कमहं सुखीत्यादिकं तत्त्वज्ञानं वस्तवता मिथ्याज्ञान-

(१) सत्त्वः—पा० क्वचित् ।

(२) अनुतिष्ठन्तो धर्माधर्मानाचिन्वाना इति क्वचित् ।

(३) लौक्यन्ते—पा० २ पु० ।

सन्तानेन तिरस्कृतत्वाच्च कार्यक्षममिति भावः ॥

मधु० टी० ।^(१) मोक्षार्थिनां स्त्रीयग्रन्थोपादानकप्रवृत्तये स्त्रीयग्रन्थस्य तत्त्वज्ञानसाधनतां दर्शयति । इहेत्यादिना विविच्यत इत्यन्तेन । इह खलु आत्मतत्त्वं विविच्यत इति सम्बन्धः । इह अस्मिन् ग्रन्थे । खलु वाक्यालङ्कारे । आत्मतत्त्वमात्मनो धर्मः विविच्यते ज्ञायते । ननु पदार्थान्तरं विहाय आत्मन एव धर्मः कुतो विविच्यत इत्यत आह । निसर्गत्वादि अत इत्यन्तम् । निसर्ग-प्रतिकूलस्वभावं स्वभावतो द्वेषविषयीभूतम् अन्यद्वेषानधीनद्वेषविषयीभूतमिति यावत् । सर्वजनसंवेदनसिद्धम् अहं दुःखीत्यादि सार्वलौकिकप्रत्यक्षसिद्धम् । जिज्ञासवः अत्यन्तं नाग्रथितुमिच्छन्तः मोक्षार्थिन इति समुद्दिताः । तद्ज्ञानोपायं दुःखनाशोपायं मोक्षोपायमिति यावत् । अनुसरन्तः कोऽस्य उपाय इति जिज्ञासवः पुरुषा इति श्रेयः । सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया सर्वेषामध्यात्मविदां मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानवताम् एकवाक्यतया तत्त्वज्ञाननिष्ठमोक्षसाधनताबोधकैकवाक्यप्रयोक्तृतया एकं तत्त्वज्ञाननिष्ठमोक्षसाधनत्व-रूपैकार्थप्रतिपादकवाक्यं येषामिति श्रुत्यन्तेः । तत्त्वज्ञानमेव भ्रम-भिन्नज्ञानमेव तदुपायं तस्मासाधारणोपायं त्रयाश्रुते तत्त्वज्ञानमेवेत्यवधारणशङ्कतेः । आकर्षयन्ति शब्दादवधारयन्ति । एवकारार्थ-

(१) 'मधु० टी० ।' इत्यनेन मधुरानाशयतर्कवागोचरज्ञता टीकेत्यवगतत्वं-
नेवमये ऽपि ।

मेव स्यष्टयति । न ततोऽन्यमिति । न तत्त्वज्ञानादन्यं काशीभरणा-
दिकम् । केचित्तु तत्त्वज्ञानमेवेत्येवकारार्थोऽभेदः तथा च तदुपाय-
मिति यथाश्रुतमेव साधु न वा ततोऽन्यमित्यस्यानुवादकत्वमित्याहुः ।
ननु तथापि भ्रमभिन्नज्ञानरूपस्य तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुतया
आत्मन एव तत्त्वं विविच्यते इत्यत्र न किमपि विनिगमकमित्यत
आह । प्रतियोग्यनुयोगितया चेति । प्रतियोगितया अनुयोगि-
तया वा इत्यर्थः । आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः आत्मा तत्त्वतो ज्ञेय एव ।
मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानात् प्राक् आत्मा आत्ममात्रवृत्तिधर्मप्रका-
रेणावश्यं ज्ञातव्य इति यावत् । यन्मते हि शरीरविशेष्यकं सम्बन्ध-
विशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मतत्त्वविशिष्टनित्यपदार्थान्तराभाव-
वत्त्वज्ञानरूपं शरीरनिष्ठनैरात्म्यतत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुस्तन्मते प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य अभावप्रत्यक्षहेतुत्वादेव तत्त्व-
ज्ञानात् प्राक् आत्मनस्तादृशज्ञानमावश्यकम् । यन्मते चात्मविशे-
ष्यकं शरीरादिभिन्नज्ञानं मोक्षहेतुः तन्मते ऽनुयोगितावच्छेदक-
प्रकारकानुयोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादेव तत्त्वज्ञानात् प्रागात्मन-
स्तादृशज्ञानमावश्यकमिति भावः । केचित्तु आत्मनः शरीरादि-
भिन्नत्वस्यैव शरीरादेरात्मभिन्नत्वस्यापि ज्ञानं मोक्षहेतुः विनिगम-
काभावात् । कारणतावच्छेदकं चोभयसाधारणं वैजात्यमेव तथा
च यत्र शरीरादावात्मभिन्नज्ञानरूपं तत्त्वज्ञानं तत्र प्रतियोगिता-
वच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविधेयैव तत्पूर्वमात्मनस्तादृशज्ञानमा-
वश्यकम् । यत्र चात्मनि शरीरादिभिन्नज्ञानं तत्रानुयोगिताव-
च्छेदकप्रकारकानुयोगिज्ञानविधेयैव तत्पूर्वमात्मनस्तादृशज्ञानमा-

वश्यकमिति प्रतियोग्यनुयोगितयेत्यादिरर्थमाहुः । तदसत् बौद्धैः
नैरात्म्यज्ञानस्यैव मोक्षहेतुलोपगमात् । तदुक्तम् ।

नैरात्म्यदृष्टिं मोक्षस्य हेतुं केषन मन्यते ।

आत्मतत्त्वधियं तन्त्ये न्यायवेदानुसारिणः^(१) ॥ इति ।

न च तत्र नैरात्म्यदृष्टिपदं शरीरात्मभिन्नत्वज्ञानपरमिति
वाच्यम् । निरः संसर्गाभावबोधकतया तादृशज्ञानस्य तदर्थत्वा-
सम्भवात् । न्यायमते च मोक्षाश्रयमुख्यविशेष्यकतया अणुरपि
विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेनात्मविशेष्यकशरीरादिभिन्नत्वज्ञान-
स्यैव मोक्षहेतुत्वादिति ध्येयम् । नन्वेवमात्मनस्तत्त्वज्ञानाधीनस्य
.त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुतया गौरोऽहं सूक्ष्मोऽहमित्यादिज्ञानादपि
तादृशान्मोक्षापत्तिरित्यत आह । तथाहीत्यादि । यथा तत्त्वज्ञान-
स्यैव मोक्षहेतुत्वे वादिनामत्रिवादस्तथेत्यर्थः । नैरात्म्यं शरीरस्य
नैरात्म्यम् । वस्तुभूतः देहादिभिन्नः मिथ्याज्ञानादिमान् । नैसर्गि-
कमात्मज्ञानं स्वाभाविकमात्मज्ञानं गौरोऽहं सूक्ष्मोऽहमित्याकारक-
मनादिदेहाभेदवासनारूपपदेषुसम्भूतमात्मज्ञानमिति यावत् । अत-
त्त्वज्ञानमेव अथयार्थज्ञानमेव । नैरात्म्यवादिनये असत् एवात्मनो
भानेनाथयार्थत्वात् । आत्मनः पारमार्थिकत्वमथे च देहाभेदभाने-
नाथयार्थत्वादिति भावः । एकवाक्यता अविप्रतिपत्तिः । न चैव
नैरात्म्यवादिनये शरीरनिष्ठनैरात्म्यज्ञानस्य मोक्षजनकस्य कथं
तत्त्वज्ञानत्वम् असत् एवात्मनः प्रतियोगितया भानादिति वाच्यम् ।
प्रतियोगितया आत्मनः पूर्वमुपस्थितत्वे ऽपि फलीभूतमोक्षहेतु-

(१) न्यायतत्त्वानुसारिणः—पा० २५० ।

त्ररीरनिष्ठनैराभ्यञ्जाने तस्ये आत्मनो भावानभ्युपगमात् सदस-
तोरेकज्ञानाविषयत्वात् । प्रतियोग्यादेरञ्जीकले ऽपि अभावस्य सत्य-
त्वात् । न च तथाप्यात्मनः पारमार्थिकत्वस्ये ऽहं सुखीत्यादिज्ञानस्य
संसारदग्धोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानतया ततो मोक्षापत्तिर्द्वारा इति
वाच्यम् । तादृशज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वे ऽपि मिथ्याज्ञानानिवर्तकतया
मोक्षाजनकत्वादिति भावः ॥

तत्र बाधकं भवदात्मनि^(१) क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो
वा गुणगुणिभेदभङ्गो वा अनुपलम्भो वेति ॥

ग्रह० टी० । बाधनिरासमन्तरेणोच्यमानमप्यात्मनि प्रमाण-
मतत्त्वमेवातो विग्रह्य आत्मनि बाधकमाग्रह्यं निरास्ये । तथेति ।
नैराभ्यवादिनामस्यदभिमतात्मनि बाधकान्येतान्येवेति क्रमशो
निरसनीयानि । वेदान्तिनोप्यापाततो नैराभ्यवादिन एवेति तत्त्व-
तमपि दूष्यत एव^(२) । तथा च श्रुतिभ्यः समधिगते^(३) ऽप्यात्मनि
सकसुकता निवृत्तये न्यायः प्रवर्तनीयः । स च न बाधनिरासम-
न्तरेणाङ्गं धारयतीति प्रथमं बाधकनिरासारम्भ इति भावः ।
क्षणभङ्गादिपदं च तत्साधकप्रमाणपरम् तत्र क्षणभङ्गे नित्यत्वभङ्गः ।
बाह्यार्थभङ्गे ज्ञानभिजात्मनोऽसिद्धिः । बाह्यत्वं च ज्ञानभिजत्वमेव ।
गुणगुणिभेदभङ्गे ऽपि तथा । अनुपलम्भे तु स्वरूपस्यैवासिद्धिः ।

(१) तत्तात्मनि बाधकं भवत्—पा० १ पु० । अथमेव मथुरानाथसम्मतः ।

(२) तत्त्वतमपि दूष्यते—पा० १ पु० । (३) समस्यते—पा० २ पु० ।

यो ज्वरः अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिवसे इमं पुरुषम् अभ्येति अभिगच्छति । यश्च उभयेद्युः उभयोर्दिवसयोः । अतीतयोरिति शेषः । अभ्येति । चातुर्थिकज्वर इत्यर्थः । इदम् अनियतकालागामिनो ज्वरस्य उपलक्षणम् । ॥ “सद्यः परुत् परार्येषमः” इति सूत्रे अन्येद्युरुभयेद्युरिति शब्दौ निपातितौ ॥ अत्रतः । अत्रशब्दो नियमवाची । अनियतकालः स ज्वरः मण्डूकम् भेकम् अभ्येतु अभिगच्छतु ॥

एकादशी ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चित् वि यमन् विं न पाशिनोति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याँहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । वि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेऽइ-
व । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मन्द्रैः मदशीलैः स्तुत्यैर्वा मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरेम-
युक्तैः श्यामवर्णैः हरिभिः अश्वैः आ याहि आगच्छ । हे इन्द्र
त्वां के चित् स्तोतारः मा वि यमन् स्तुतिभिर्मा विशेषेण नियच्छन्तु
मा निरौत्सुरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः विं न पाशिन इति । नशब्द उ
पमाथे । यथा विम् पक्षिणं पाशिनः पाशवन्तो व्याधाः पाशैर्बध्नन्ति त-
द्वत् । तान् अन्यान् स्तोतृन् अति । ॥ अतिक्रमणे अतिः कर्मप्रव-
चनीयः ॥ अतीत्य इहि गच्छ अस्मान् । तत्र दृष्टान्तः धन्वेवे-
ति । यथा धन्व निर्जलं मरुप्रदेशं पिपासिताः पान्थाः शीघ्रम् अ-
तियन्ति तद्वत् । मद्यतिरिक्तान् अन्यान् स्तोतृन् अतीत्य अस्मान् एव
शीघ्रम् आगच्छेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

मर्माणि ते वर्मेणा द्वादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुं वस्ताम ।

१ A B D K R R B C s °याँहि for °याँहि. We with P J. २ P C F याहि.

1 S' अभ्येति.

[अ०१०. सू०१२३.] ४३८ सप्तमं काण्डम् ।

५५१

उ॒रोर्वरी॑यो वरु॒णस्ते कृ॒णोतु॑ जय॒न्तं त्वानु॑ दे॒वा म॑दन्तु ॥ १ ॥
 म॒र्माणि॑ । ते । वर्मे॑णा । ह्या॒द्यामि॑ । सोमः॑ । त्वा । राजा॑ । अ॒मृते॑न । अ॒नु । व॒स्ताम॑ ।
 उ॒रोः । वरी॑यः । वरु॑णः । ते । कृ॒णोतु॑ । जय॒न्तम् । त्वा । अनु॑ । दे॒वाः ।
 म॑दन्तु ॥ १ ॥

हे जयकाम राजन् ते त्वदीयानि मर्माणि मर्मस्थानानि वर्मणा कवचे-
 न ह्याद्यामि प्रयोक्ता अहं संवृणोमि । सोमो राजा त्वा त्वाम् अमृते-
 न अविनाशिना तेजसा वा अनु वस्ताम मर्मच्छादनामन्तरम् आच्छाद-
 यतु । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः । अनुदासेत् । लोटि “आम
 एतः” इति आम आदेशः ॥ तथा उरोः बहोरपि वरीयः उ-
 रुतरं सुखं वरुणः शत्रुनिवारकः एतन्नामा देवः ते तुभ्यं कृणोतु करो-
 तु । ॥ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुन् । “प्रियस्थिर” इत्यादि-
 ना वर् आदेशः ॥ तथा देवाः इन्द्राद्याः सर्वे जयन्तम् परसेनां
 त्रासयन्तं [त्वा] त्वाम् अनु मदन्तु अनुहृष्यन्तु । जहि भिन्धि इत्येवंवि-
 धैर्वाक्यैः प्रोत्साहयन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीयं सूक्तम् ।

सप्तमकाण्डे दशमोनुवाकः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्षीश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण

सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डः समाप्तः ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ॥
 यं नावा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
 यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ॥
 निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमकाण्डे पञ्चानुवाकाः । तत्र आद्येनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु
 “अन्तकाय मृत्यवे” इत्यादिसूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् इत्युच्यते । अनेन उ-
 पनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । “उ-
 पनयनम्” प्रक्रम्य सूत्रितम् । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्त-
 भ्य जपति अन्तकाय मृत्यवे [८. १] आ रभस्व” [८. २] इति [कौ०
 ७. ६] ॥

तथा आयुष्कामस्य “अन्तकाय” इति सूक्तद्वयेन शरीरम् अभिम-
 न्त्रयेत् ॥

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “उप प्रियम् [७. ३३] अन्तकाय मृत्यवे [८. १] आ
 रभस्व” [८. २] इति [कौ० ७. ९] ॥

तथा अस्य अर्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् “विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्व-
 स्ययनैराज्यं जुहुयात्” [कौ० १४. ३] इत्यादिषु विनियोगोनुसंधेयः ॥

तथा त्रिशन्महाशान्तिन्त्रभूतायां महाशान्तौ “अन्तकाय” इत्यनेन
 जपं कुर्यात् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “पुनस्तदेव जप्यं तु शंतातीयम् अ-
 ध्यावतः । अन्तकाया रभस्वेति” इति [न० क० २३] ॥

१ ४' देशसं०. २ ४' आयुष्कामांतकायेति.

तत्र प्रथमा ॥

अन्तकाय मृत्यवे नमः प्राणा अपाना इह ते रमन्ताम् ।

इहायमस्तु पुरुषः सहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥ १ ॥

अन्तकाय । मृत्यवे । नमः । प्राणाः । अपानाः । इह । ते । रमन्ताम् ।

इह । अयम् । अस्तु । पुरुषः । सह । असुना । सूर्यस्य । भागे । अमृत-
स्य । लोके ॥ १ ॥

आयुष्कामस्य आयुर्वृद्धिः मृत्योरधीनेति तन्नमस्कार आदौ क्रियते । अन्तकाय अन्नं करोतीत्यन्तकस्तस्मै सर्वप्राणिनाशकर्त्रे मृत्यवे प्राणिवियोजकाय एतन्नामकाय देवाय नमः नमस्कारः । अस्त्विति शेषः । हे आयुष्काम माणवकादे ते तव प्राणाः । प्राणन्तीति प्राणाः बहिर्मुखसंचारिणो वायवः । अपानाः । अप अनन्तीत्यपानाः अवाङ्मुखसंचारिणः । ते च अन्तकानुग्रहाद् इह अस्मिन् शरीरे रमन्ताम् क्रीडन्तु । प्राणापहर्तुर्मृत्योर्नमस्कारेण प्रीतत्वात् तद्विषयभीतिम् अपहाय सुखेन संचरन्तु इत्यर्थः । प्राणापानयोर्व्यापारंवृत्तेर्बहुत्वाद् बहुवचनप्रयोगः । एवं प्राणापानयोरनपगमम् आशास्य इदानीं तात्सहितस्य पुरुषस्य अनपगतिम् आशास्ते । अयं प्राणप्रच्युतिं शङ्कमानः पुरुषः असुना प्राणेन । वृत्तिबहुत्वानपेक्ष्यात् सामान्याभिप्रायेण एकवचनम् । तेन सह सर्वदा अविनाभूतः सन् इह भूलोक एवास्तु भवतु । इह अस्त्विति यद् उक्तं तद् विशिनष्टि । सूर्यस्य आदित्यस्य भागे प्रदेशविशेषे भूलोके । सूर्यव्याप्तेर्विषयभूतास्त्रयो भागाः द्यौरन्तरिक्षं भूश्च । तत्र अपेक्षितत्वाद् इह भागशब्देन भूलोकः परिगृह्यते । तम् एव विशिनष्टि । अमृतस्य लोके । अमृतशब्देनात्र पौत्रादिरूपेणावस्थानम् अभिधीयते मनुष्यैराशास्यमानत्वात् । श्रूयते हि । “प्रजाम अनु प्रजायसे तद् ते मर्त्यामृतम्” इति [तै० ब्रा० १. ५. ५. ६] । तथाविधस्य अमृतस्य लोके । लोक्यत इति लोकः स्थानं भूलोक इत्युक्तं भवति ॥

1 S' °पारार्धुत्ते°. 2 S' नपगतिम्. 3 S' °बहुत्वानपेक्षाःस्तामान्या°. 4 S' °वस्थानावस्थानमभि°. 5 S' प्रजायस्व.

द्वितीया ॥

उदे॑नं भ॒गो अ॒ग्रभी॒दुदे॑नं सोमो अंशु॒मान् ।

उदे॑नं म॒रुतो॑ दे॒वा उदि॑न्द्रा॒ग्नी स्व॒स्तये ॥ २ ॥

उत् । ए॒नम् । भ॒गः । अ॒ग्रभी॒त् । उत् । ए॒नम् । सोमः॑ । अंशु॒ऽमान् ।

उत् । ए॒नम् । म॒रुतः॑ । दे॒वाः । उत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । स्व॒स्तये ॥ २ ॥

भगो नाम आदित्यमूर्तिविशेषः । “अंशश्च भगश्च” [तै० आ० १. १३. ३] इति अदितिपुत्राणां मध्ये श्रवणात् । सर्वप्राणिभिर्भजनीयो भगो देवः एनं मूर्च्छालक्षणे अन्धे तमसि प्रविशन्तं पुरुषम् उद् अग्रभीत् उद्धृतवान् । ॥ “अग्रहोर्भश्छन्दसि” इति भावम् ॥ तथा अंशुमान् अमृतमयैरंशुभिस्तद्वान् सोमो देवः । एनम् उत् । अग्रभीत् इत्यनुषज्यते । एवं मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवा एनम् उत् । अग्रभीषुरिति वचनविपरिणामेन अनुषङ्गः कर्तव्यः । एवम् इन्द्राग्नी इन्द्रश्च अग्निश्च उभावपि मुख्यौ देवौ उदग्रहीष्टाम् । अत्र द्विवचनविपरिणामः । किमर्थम् उदग्रहणम् इति तत्राह । स्वस्तये । तु अस्तीति स्वस्तिः । क्षेमायेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

इ॒ह ते॒सुरि॒ह प्रा॒ण इ॒हायु॑रि॒ह ते॒ मनः॑ ।

उत् त्वा नि॒र्ऋ॒त्याः पा॒शेभ्यो॑ दै॒व्या वा॒चा भ॒राम॑सि ॥ ३ ॥

इ॒ह । ते॒ । अ॒सुः । इ॒ह । प्रा॒णः । इ॒ह । आ॒युः । इ॒ह । ते॒ । मनः॑ ।

उत् । त्वा । निःऽऋ॒त्याः । पा॒शेभ्यः॑ । दै॒व्या । वा॒चा । भ॒राम॑सि ॥ ३ ॥

हे आयुरर्षयमान पुरुष ते असुः मुख्यः प्राणश्चक्षुरादिः इह शरीरे अस्तु । तथा ते प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मको वायुरपि इह अस्तु । एवं ते आयुरपि इह अस्तु । तथा ते मनोपि इह अस्तु । एते सर्वेपि त्वां विहाय अन्यत्र मापसरन्तु । हे गतासो पुरुष त्वा त्वां निर्ऋत्याः एतन्नामिकायाः पापदेवतायाः पाशेभ्यः बन्धनरज्जुभ्यः सकाशाद् दैव्या दे-

वसंबन्धिन्या वाचा मन्त्ररूपया उन्नरामसि जर्ध्वं भरामः हरामः न-
यामः ॥

चतुर्थी ॥

उत् क्रामातः पुरुष माव पत्न्या मृत्योः पङ्कशिमवमुञ्चमानः ।

मा च्छित्त्वा अस्माल्लोकाद्ग्रेः सूर्यस्य संदृशः ॥ ४ ॥

उत् । क्राम । अतः । पुरुष । मा । अव । पत्न्याः । मृत्योः । पङ्कशिम ।
अवऽमुञ्चमानः ।

मा । च्छित्त्वाः । अस्मात् । लोकात् । अग्नेः । सूर्यस्य । समऽदृशः ॥ ४ ॥

हे पुरुष त्वम् अतः अस्माद् मृत्युपाशनिचयाद् उक्ताम् उक्तमणं कुरु । माव पत्न्याः अवपतनं मा कार्षीः । ॥ पद गती इत्यस्मात् लुङि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । “झलो झलि” इति सिचो लोपः ॥ बद्धस्य कथम् उक्तमणं घटत इत्यत आह । मृत्योः हिंसकस्य देवस्य पङ्कशिम पादबन्धनपाशम् अवमुञ्चमानः विच्छिन्दन् अस्माद् भूलोकाद् मा च्छित्त्वाः छिन्नो मा भूः । ॥ द्विदेलुङि पूर्ववद् इट्प्रतिषेधः ॥ किमर्थम् इति चेद् उच्यते । अग्नेः सूर्यस्य च संदृशः संदर्शनाद्धेतोः अग्निसूर्ययोश्चिरकालसंदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । “ज्योक् च सूर्ये दृशे” इति हि श्रुतिः [ऋ० १०. ९. ७] । ॥ संपूर्वाद् दृशेः संपदादित्वाद् भावे क्विप् ॥

पञ्चमी ॥

तुभ्यं वातः पवतां मातरिश्वा तुभ्यं वर्षन्त्वमृतान्यापः ।

सूर्यस्ते तन्वे ३ शं तपाति त्वां मृत्युर्देयतां मा प्र मेष्टाः ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । वातः । पवताम् । मातरिश्वा । तुभ्यम् । वर्षन्तु । अमृतानि ।

आपः ।

१ B पङ्क०. KV पङ्क०. ARS पङ्क०. We with BDKC. २ BDSVCs अस्मा-
होः. We with AKKR. ३ PP पृथाः. J पृथाः corrected into पृथाः. We with CP.

[अ० १. सू० १.] ४३९ अष्टमं काण्डम् ।

सूर्यः । ते । तन्वे । शम् । तपाति । त्वाम् । मृत्युः । दयताम् । मा । प्र ।
मेष्टाः ॥ ५ ॥

पुनः मरणाभावं सोपपक्षिकम् आशास्ते । हे मुमूर्षो पुरुष तुभ्यं त्व-
दर्थं मातरिश्वा । माता अन्तरिक्षम् निर्मायन्तेस्मिन् भूतानीति व्युत्प-
त्तेः । तस्मिन् अस्तितीति मातरिश्वा । तादृशो वातः वायुस्तव सुखाय
पवताम् । ॥ पवतिर्गतिकर्मा ॥ । संचरतु । तथा आपश्च तुभ्यं
त्वदर्थम् अमृतानि वर्षन्तु सिञ्चन्तु । तथा सूर्यो देवस्ते तव तन्वे शरी-
राय शम् सुखं यथा भवति तथा तपाति तपतु । ॥ तप संतापे ।
अस्मात् लेट् । “लेटोडाटौ” इति आडागमः ॥ । एतत् सर्वं मृ-
त्योरनुग्रहम् अन्तरेण न घटत इति तदनुग्रहम् आशास्ते । हे पुरुष
त्वां मृत्युर्देवो दयताम् रक्षां करोतु । अतस्त्वं मा प्र मेष्टाः मृतिं मा
गाः । ॥ मीङ् हिंसायाम् । लुङि पूर्ववद् इट्प्रतिषेधः ॥

षष्ठी ॥

उद्यानं ते पुरुष नावयानं जीवानुं ते दक्षतातिं कृणोमि ।
आ हि रोहेमममृतं सुखं रथमथ जिर्विर्विदथमा वदासि ॥ ६ ॥
उद्द्यानम् । ते । पुरुष । न । अवद्यानम् । जीवानुम् । ते । दक्षतातिम् ।
कृणोमि ।
आ । हि । रोह । इमम् । अमृतम् । सुखम् । रथम् । अथ । जिर्विः ।
विदथम् । आ । वदासि ॥ ६ ॥

हे पुरुष ते तव उद्यानम् उन्नमनमेव । मृत्युपाशाद् इति शेषः ।
अवयानम् अवाग्गमनं नैवास्ति । तत् कथम् एतत् संपत्स्यत इति त-
त्राह । ते तव जीवानुम् जीवनीषधं कृणोमि करोमि । केवलं जीवन-
मेव न किं तु दक्षतातिम् । ॥ स्वार्थिकस्तातिः ॥ । दक्षं बलं
च कृणोमि । त्वं च आ रोह अधितिष्ठ इमम् अमृतम् अमरणधर्मकं
सुखम् इन्द्रियेभ्योनुकूलं रथम् यानम् । देहो वा रथत्वेन उपचर्यते ।

अतो जीवात्मनो देहेवस्थानं प्रार्थ्यते । आरुह्य च अँजिर्विः अजीर्णः
सन् । ॥ जृष् वयोहानौ । औणादिको विन् प्रत्ययः । “ऋत इ-
द्धातोः” इति इत्त्वम् ॥ । विदथम् वेदनम् आ वदासि आवद । ल-
ब्धसंज्ञोस्मीति आचक्ष्वेत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

मा ते मनस्तत्र गान्ना तिरो भून्मा जीवेभ्यः प्र मदो मानु गाः पितृन् ।
विश्वे देवा अभि रक्षन्तु त्वेह ॥ ७ ॥

मा । ते । मनः । तत्र । गात् । मा । तिरः । भूत् । मा । जीवेभ्यः । प्र ।
मदः । मा । अनु । गाः । पितृन् ।
विश्वे । देवाः । अभि । रक्षन्तु । त्वा । इह ॥ ७ ॥

तत्र तस्मिन् यमविषये ते मनो मा गात् गतं मा भूत् । तथा मा
तिरो भूत् अन्तर्हितं विलीनमपि मा भूत् । किं च त्वं जीवेभ्यः बन्धु-
भ्यस्तेषाम् अर्थाय [मा] प्र मदः अनवधानं मामुहि । ॥ मदी ह-
र्षे । पुषादिवाद् अङ् । मदिः प्रोपसृष्टः अनवधाने वर्तते ॥ । पि-
तृन् मृतान् पूर्वपुरुषान् मानु गाः अनुगतिं मा कार्षीः । विश्वे देवाः
इन्द्राद्या इन्द्रियाणि वा त्वा त्वाम् अभि रक्षन्तु सर्वतः पालयन्तु । कु-
त्रेति चेद् उच्यते ! इह अस्मिन्नेव शरीरे इह भूतले वा ॥

१ P मा. We with P J Cr.

1 Sāyana's text is: रथमजिर्वि° in place of रथमथ जिर्वि°, where the थ of the word
अथ would appear to have been lost through a slip of the writer. The accidental
loss of थ would then seem to be the origin of the reading अजिर्विः in place of अथ
जिर्विः. We can hardly suppose that Sāyana had nothing more than an indifferent
MS. of the saṃhitā before him when he wrote his commentary. If so the strange
curictas lectionis due to the slip of a scribe must be much older than Sāyana's
time. That various readings arose from bad MSS. is rendered further probable by
Sāyana's reading रथजिते यीनाम् in VI. 130, 1 instead of रथजितेयीनाम्. The fact
that the pada MSS. there read रथजिते । यीनाम् । would also indicate that these cor-
rupt readings which owe their origin to careless copyists were older than the time
of Sāyana.

अष्टमी ॥

मा ग॒ताना॒मा दी॒धी॒षा ये न॑र्यन्ति पराव॒तम् ।

आ रो॒ह॒ तम॑सो ज्योति॒रे॒द्या ते ह॒स्तौ र॒भाम॑हे ॥ ८ ॥

म ग॒ताना॑म् । आ । दी॒धी॒षाः । ये । न॑र्यन्ति । परा॒व॒त॑म् ।

रो॒ह॒ । तम॑सः । ज्योतिः । आ । इ॒हि । आ । ते । ह॒स्तौ । र॒भाम॑हे ॥ ८ ॥

गतानाम् पितृलोकं प्राप्तानाम् । मार्गम् इति शेषः । मा दीधीषाः
तं प्रति देवनं मा कार्षीः । ३ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लुङ् । द्वा-
न्दसः सिचो लुक् ३ । अथ वा गतमार्गं मा ध्याय । ३ ध्यै
चिन्तायाम् । द्वान्दसी रूपसिद्धिः ३ । अथ वा । ३ गतानाम्
इति कर्मणि षष्ठी ३ । मृतान् मा चिन्तयेत्यर्थः । ते विशेष्यन्ते ।
ये गतास्त्वामपि परावतम् दूरदेशं नयन्ति । यथा त्वं पुनर्नायासि तथा
प्रापयन्तीत्यर्थः । अतस्त्वं तमसः । म्रियमाणस्य पुरुषस्य समस्तस्यापि
ज्ञानस्य नाशात् तम् प्रवेश इव भवति अतस्तमसः सकाशात् ज्योतिः ।
तेतिः [प्रकाशः] । प्रकाशं ज्ञानम् आ रोह अधितिष्ठ । आम्नये-
त्यर्थः । अन्धकारप्रविष्टस्य कथम् आरोहणम् इति तत्राह । ते तव ह-
स्तौ आ रभामहे गृह्णीमः । आरोहणानुकूलप्रयत्नं कुर्म इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

श्यामश्च॒ त्वा मा श॒बल॑श्च॒ प्रेषि॑तो य॒मस्य॒ यौ प॑षि॒रक्षी॒ श्वानौ॑ ।

अ॒र्वाङ्गे॒हि मा वि दी॒ध्यो मा॒त्रं तिष्ठः॑ परा॒ङ्गनाः॑ ॥ ९ ॥

श्यामः । च । त्वा । मा । श॒बलः । च । प्र॒प॒षि॑तौ । य॒मस्य॑ । यौ । प॒षि॒र॒क्षी॒

रक्षी॒ इति॑ प॒षि॒र॒क्षी॑ । श्वानौ॑ ।

अ॒र्वाङ् । आ । इ॒हि । मा । वि । दी॒ध्यः । मा । अ॒त्रं । तिष्ठः । परा॒ङ्ग॒-

मनाः ॥ ९ ॥

१ B S नर्यन्ति. Cs नर्यन्ति corrected to नर्यन्ति. २ P P C. पषि॑रक्षी॑. We with J.

1 Sāyana omits to interpret the words प॒षि॑ (आ इ॒हि) which are omitted in his text also. This shows that Sāyana followed a redaction in which the phrase प॒षि॑ did not form part of the line. The metre does not want it.

हे मुमूर्षो पुरुष त्वा त्वां श्यामश्च एतन्नामा श्वा । वण्णुमन्ते
 ज्ञा । मा । बाधताम् इति शेषः । एवं शबलश्च श्वा मा बा
 ऋवर्णात्वात् शबल इति संज्ञा । तौ विशेष्येते । यमस्य सर्वप्रति
 नुर्देवस्य पथिरक्षी मार्गरक्षकौ यौ श्वानौ स्तः । तत्र श्यामश्च
 संबन्धः । श्वभ्याम् असंदष्टः सन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखः
 च्छ । मा वि दीध्यः ध्यानं मा कार्षीः । किम् इत्याशङ्का
 मार्गम् इत्यवतिष्ठते । तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह । अत्र अस्मिन् भूलाके वत-
 मानः सपदि पराङ्मनाः अर्प्रतिनिवृत्तिचिन्तविषयध्यानोपेतः सन् मा ति-
 ष्टः मा वर्तस्व ॥

दशमी ॥

मैतं पन्थामनु गा भीम एष येन पूर्वं नेयथ तं ब्रवीमि ।

तम एतत् पुरुष मा प्र पन्था भयं परस्तादभयं ते अर्वाक् ॥ १० ॥ (१)

मा । एतत् । पन्थाम् । अनु । गाः । भीमः । एषः । येन । पूर्वम् । न ।

इयर्थं । तम् । ब्रवीमि ।

तमः । एतत् । पुरुष । मा । प्र । पन्थाः । भयम् । परस्तात् । अभयम् ।

ते । अर्वाक् ॥ १० ॥ (१)

हे गतासो पुरुष त्वम् एतं पूर्वोक्तं पन्थाम् पन्थानं मृता येन ग-
 च्छन्ति तं मानु गाः अनुसृत्य मा याहि । अनुगमननिषेधस्य कारणम्
 आह । एष मार्गो भीमो भयहेतुः । एतच्छब्दार्थम् आह । येन मार्गेण
 पूर्वम् मृतेः प्राक्काले नेयथ न गच्छसि । ॥ वचनव्यत्ययः ॥ । [तं]
 मार्गं ब्रवीमि । मानु गा इति निषेधप्रतियोगितया वच्मीत्यर्थः । एतत्
 मरणलक्षणं तमः अन्धकारम् अज्ञानं मा प्र पन्थाः प्रपदनं मा का-
 र्षीः । पुरस्तात् पूर्वदेशे यमपुरप्रदेशे भयम् । भवतीति शेषः । अर्वाक्

1 S' शामश्च which is the reading in the text also of S'. 2 Sāyana omits to com-
 ment on प्रेषितौ which is omitted in his text also. See the last but one note. 3 S'
 शामश्च. 4 S' °दुष्टः. 5 S' °विषय° for °विषय° which is a conjectural emendation.
 6 S' पदं. 7 S' यच्छब्दा°.

रक्षदभिमुखांगमनमार्गे [ते तव] अभयम् भयाभावः । क्षेमं भवतीत्यर्थः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“रक्षन्तु त्वा” इत्यस्य सूक्तस्य उपनयनकर्मादिषु पूर्वसूक्तेन सह उ-
त्ते विनियोगः ॥

तथा हिरण्यगर्भाख्ये महादाने “रक्षन्तु त्वा” इत्यनेन कर्तुं रक्षां कु-
र्ति । “हिरण्यगर्भविधिम् अनुक्रमिष्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशि-
ष्टे । “यदावभ्रन् [१.३५] इति हिरण्यस्रजम् आग्रथ्य रक्षन्तु त्वा [८.
१.११-२१] इति रक्षां कृत्वा” इति [प० १३.१] ॥

तथा अश्वरथाख्यमहादाने अनेन यजमानम् अभिमन्त्रयेत् । “अंघा-
प्रथदानविधिः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “पुनन्तु मा [६.१९]
इत्यात्मानम् आलभ्य जपेद् रक्षन्तु त्वाग्रयः [८.२] इति यजमानम्
अभिमन्त्र्य” इति [प० १४.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

रक्षन्तु त्वाग्रयो ये अप्स्वर्षन्ता रक्षन्तु त्वा मनुष्याऽं यमिन्धते ।

वैश्वानरो रक्षन्तु जातवेदा दिव्यस्त्वा मा प्रे धाग् विद्युता सह ॥ ११ ॥

रक्षन्तु । त्वा । अग्रयः । ये । अप्सु । अन्तः । रक्षन्तु । त्वा । मनुष्याः ।

यम । इन्धते ।

वैश्वानरः । रक्षन्तु । जातवेदाः । दिव्यः । त्वा । मा । प्र । धाक् । विद्यु-
ता । सह ॥ ११ ॥

अप्सु अन्तः उदकेषु मध्ये ये अग्रयो वाड्वादिरूपेण वर्तन्ते तेऽग्रयः
त्वा त्वाम् हे रक्षाकाम राजादे रक्षन्तु पालयन्तु । उदकेष्वग्निसन्नावम्
आह मन्त्रः । “अप्सवमे सधिष्टव” [ऋ० ८.४३.९] “अग्निं च वि-

१ B ३ for १: २ B D R S Cs १ for ३. We with A K K V. ३ So we with all our
authorities except B which has मा प्रा धां. See R.w. ४ P रक्षन्तु. We with P J C.
५ P वेदः.

1 S' कर्तुरक्षाङ्कुर्यात्. 2 S' तथा. We with the Paris'ishta.

[अ० १. सू० १.] ४३९ अष्टमं काण्डम् ।

५६३

अग्नेः आरात् दूरदेश एव चर । तथा द्यौः पृथिवी सूर्यश्चन्द्रमाश्च प्र-
त्येकं स्वस्वसंबन्धिनो भयात् त्वा त्वां रक्षतु । अन्तरिक्षमपि त्वां देवहे-
त्याः देवप्रेरिताद् आयुधाद् रक्षतु ॥

तृतीया ॥

बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वानवद्राणश्च रक्षताम् ।

गोपायश्च त्वा जागृविश्च रक्षताम् ॥ १३ ॥

बोधः । च । त्वा । प्रतिबोधः । च । रक्षताम् । अस्वप्नः । च । त्वा । अ-
नवद्राणः । च । रक्षताम् ।

गोपायन् । च । त्वा । जागृविः । च । रक्षताम् ॥ १३ ॥

[बोधप्रतीबोधौ नाम ऋषी] । “ऋषी बोधप्रतीबोधौ” इति प्रा-
गुक्तात् [५. ३०. १०] । तत्सहस्रपाठाद् अत्रोक्ताः षडपि ऋषयः ।
बोधः सर्वदा प्रतिबुध्यमानः । प्रतीबोधः प्रतिवस्तु प्रतिक्षणं वा बुध्य-
मानः । अस्वप्नः स्वप्नरहितः । अनवद्राणः निद्रारहितः । गोपायन् स-
र्वदा देहस्य गोपायिता । जागृविः जागरणशीलः । एते सर्वे देहाश्रयाः
प्राणापानमनोबुद्धिचक्षुर्बुध्दयरूपा इन्द्रियाभिमानिदेवा यथोचितं बोद्धव्याः ।
ते युगमशस्त्रां रक्षन्वित्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

ते त्वां रक्षन्तु ते त्वां गोपायन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥

ते । त्वा । रक्षन्तु । ते । त्वा । गोपायन्तु । तेभ्यः । नमः । तेभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

ते बोधाद्याः त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु । ते त एव त्वा गोपायन्तु ।
गोपायनं सर्वतो रक्षणम् । तेभ्यः बोधादिभ्यो देवेभ्यो नमः नमस्कारो-
स्तु । तेभ्यः स्वाहा । इदं द्रव्यं स्वाहुतम् अस्तु ॥

जीवेभ्यस्त्वा समुदे वायुरिन्द्रो धाता दधानु सविता प्रार्यमाणः ।

मा त्वां प्राणो बलं हासीदसुं तेनुं क्षयामसि ॥ १५ ॥

१ B तेनुं for तेनुं ह०.

1 B' रक्षन्वित्यर्थः. 2 B' ते तत एव for ते त एव.

जीवेभ्यः । त्वा । समऽउदे । वायुः । इन्द्रः । धाता । दधातु । सविता ।
त्रायमाणः ।

मा । त्वा । प्राणः । बलम् । हासीत् । असुम् । ते । अनु । ह्यामसि ॥ १५ ॥

मा त्वा जम्भः संहनुर्मा तमो विदन्मा जिह्वा बर्हिः प्रमयुः कथा स्याः ।
उत् त्वादित्या वसवो भरन्तूदिन्द्राग्नी स्वस्तये ॥ १६ ॥

मा । त्वा । जम्भः । समऽहनुः । मा । तमः । विदत् । मा । जिह्वा । आ ।
बर्हिः । प्रमयुः । कथा । स्याः ।

उत् । त्वा । आदित्याः । वसवः । भरन्तु । उत् । इन्द्राग्नी इति । स्वस्तये ॥ १६ ॥

उत् त्वा द्यौरुत् पृथिव्युत् प्रजापतिरग्रभीत् ।

उत् त्वा मृत्योरोषधयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥ १७ ॥

उत् । त्वा । द्यौः । उत् । पृथिवी । उत् । प्रजाऽपतिः । अग्रभीत् ।

उत् । त्वा । मृत्योः । ओषधयः । सोमऽराज्ञीः । अपीपरन् ॥ १७ ॥

पञ्चमी ॥ जीवेभ्यः । अत्र जीवोपयुक्तानि इन्द्रियाणि जीवशब्दव्यपदेशं
भजन्ते । तेषाम् अर्थाय । अथ वा जीवाः पोषणीयाः पुत्रभार्यादासादयः ।
तेषाम् अर्थाय । तादर्थ्यं विशिनष्टि । समुदे तेषां संमोदाय त्वां वाय्वा-
दयः प्रत्येकं समुदायो वा दधातु स्थापयतु मृत्योराकृष्य प्रयच्छतु । त्रा-
यमाण इति सवितुर्विशेषणम् । त्वां पालयमानः ॥ किं च त्वा त्वां प्रा-
णः शरीरबलं च मा हासीत् मा त्याक्षीत् । ते असुम् अनु ह्यामसि
आनुकूल्येन आह्वयाम ॥ किं च त्वा त्वां संहनुः संहतदन्तो जम्भः
असुरः । अथ वा संहनुः संहतहनुर्जम्भः अस्थूलदन्तो मा विदत् मा
विन्दतु । भक्षयितुम् इति शेषः । “तं वो जम्भे दधामि” [तै० सं० ४.
५. ११. २] इत्यादिमन्त्रदर्शनात् । तथा तमः अज्ञानमपि मा विदत् ।
एवं बर्हिः बर्हिरिव आयामविस्तारोपेता उद्यमाना जिह्वा रक्षःप्रभृतेः सं-

१ P विदन्.

1 S' वायारयोसमुदययवा प्रत्येकं. 2 S' इत्यादिभिर्मन्त्रं. 3 S' is corrupt here, read-
ing बर्हिर्भक्षयामविस्तारोपेता उद्ययामजिह्वा &c. The emendation is conjectural.

बन्धिनी मा विदत् । किमर्थम् एवं प्रार्थ्यत इति चेत् तत्राह । कथा
केन प्रकारेण त्वं प्रमयुः प्रगतर्हिंसः प्रगतर्हिंसको वा स्याः भवेः । ए-
वसर्थे जम्भादि मा विददित्यर्थः ॥

धृष्टी ॥ आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा धात्रादयः त्वा त्वाम उञ्जरन्तु
अर्धं हरन्तु मृत्योर्मुखात् । तथा वसवः अष्टसंख्याकां धरादयः उञ्जरन्तु ।
इन्द्राग्नी । इन्द्रश्च अग्निश्च देवौ उञ्जरताम् । किमर्थम् । स्वस्तये क्षे-
माय । तथा द्यौः द्युदेवता त्वाम उञ्जरन्तु पृथिवी च उञ्जरन्तु । किं
बहुना । प्रजापतिः सर्वेषां देवानां पिता उदग्रभीत् उदग्रहणम् अकार्षीत्
उद्गृह्णातु । सोमराज्ञीः सोमस्य पत्न्यः ओपधयो देव्यो मृत्योः सकाशात्
त्वाम उदपीपरन् अपालयन् ॥

सप्तमी ॥

अयं देवा इहैवास्त्रयं मामुत्र गादितः ।

इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरुत् पारयामसि ॥ १८ ॥

अयम् । देवाः । इह । एव । अस्तु । अयम् । मा । अमुत्र । गात् । इतः ।

इमम् । सहस्रवीर्येण । मृत्योः । उत् । पारयामसि ॥ १८ ॥

हे देवाः आदित्याद्या अयं पुरुषः इहैव भूलोके अमु भवतु । एत-
देव व्यतिरेकमुखेनाह । अयम् इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुत्र स्वर्गे मा
गात् । वयं रक्षाकर्तारः इमं पुरुषं सहस्रवीर्येण अपरिमितसामर्थ्येन र-
क्षाविधानेन मृत्योः सकाशाद् उत्पारयामसि उत्पारयामः ॥

अष्टमी ॥

उत् त्वा मृत्योरपीपरं सं धमन्तु वयोधर्मः ।

१ P' गात्. We with P J Cr ... (S' *मृत्योरपीपरं* is a ...). But it is probable *अपीपरं* was a ... (for *अपीपरं*, the
anusvāra often standing for *न्* in Atharv. and S., and that *अपीपरं* is a ... of
the anusvāra of the sañhita for the ...).
the latter in the pada-text.

1 S' प्रमत°. 2 S' भवेत्. 3 S' स्वयमर्थे यत्पर. 4 S' देवता for द्युदेवता.

दशमी ॥

व्यवात् ते ज्योतिरभूदप त्वत् तमो अक्रमीत् ।

अप त्वन्मृत्युं निर्धृतिमप यक्ष्मं नि दध्मसि ॥ २१ ॥ (२)

वि । अवात् । ते । ज्योतिः । अभूत् । अप । त्वत् । तमः । अक्रमीत् ।

अप । त्वत् । मृत्युम् । निःऽधृतिम् । अप । यक्ष्मम् । नि । दध्मसि ॥ २१ ॥ (२)

हे विसंज्ञ पुरुष ते व्यवात् व्यौच्छत् तमोविवासनम् अभूत् । अत एव ज्योतिः संज्ञानम् अभूत् । तथा [त्वत्] त्वत्तः सकाशात् तमः कृ-
न्त्नम् अपाक्रमीत् अपक्रान्तम् अभूत् । कुतो हेतोरिति तत्राह । त्वत्
त्वत्तः मृत्युम् प्राणापहर्त्री देवतां निर्धृतिम् पापदेवताम् अप । नि द-
ध्मसीति उत्तरक्रियानुषङ्गः । तथा यक्ष्मम् बाह्यम् आभ्यन्तरं च रोगम्
अपं नि दध्मसि अपनिदध्मः त्वत्तः प्रच्यावयामः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“आ रभस्व” इति सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । तेन उपनयनकर्मणि
माणवकस्य नाभिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । “उपनयनं” प्रक्रम्य
सूत्रितम् । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्तभ्यं जपति अन्तकाय मृ-
त्यवे [८. १] आ रभस्व” [८. ३] इति [कौ० ७. ६] ॥

तथा आयुष्कामः “आ रभस्व” इति सूक्तत्रयेण शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ॥

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अनेनाभिमन्त्रयेत् ॥

सूत्रितं हि । “आ रभस्व [८. १] प्राणाय नमः [११. ४] विषास-
हिम् [१७. १] इत्यभिमन्त्रयते” इति [कौ० ७. ९] ॥तथा अस्यार्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् “विश्वकर्मभिरायुषोः स्वस्त्य-
यनैराज्यं जुहुयात्” [कौ० १४. ३] इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥तथा नामकरणाख्ये कर्मणि अनेनार्थसूक्तेन कुमारस्य हस्ते अविच्छि-
न्नाम् उदकधारां निमयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनार्थसूक्तेन देवदारुमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य

बभ्रीयात् । तस्यैव मणिं निघृष्य पायनं च कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “अथ नामकरणम् आ रभस्वेमाम इत्यविच्छिन्नाम् उदकधाराम् आलम्भयति । पूतिदारुं बभ्राति । पाययति” इति [कौ०७.९] ॥

अन्त्येष्टौ “आ रभस्व” इति त्रिभिः प्रेताग्निम् आदीपयेत् ॥

त्रिंशन्महाशान्तिस्तन्त्रभूतायां महाशान्तौ “आ रभस्व” इत्येतज्जपेत् । उक्तं नक्षत्रकल्पे ॥

पुनस्तदेव जप्यं तु शंतातीयम् अथावतः ।

अन्तकाया रभस्वेति [न०क०२३] ॥

तथा “वैश्वदेवीं गतायुषाम्” इति [न०क०१७] विहितायां महाशान्तौ देवदारुमणिबन्धनम् अनेन कुर्यात् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “आ रभस्वेति पूतिदारुं वैश्वदेव्याम्” इति [न०क०१९] ॥

तत्र आ रभस्वेति प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

आ रभस्वेमाममृतस्य श्रुष्टिमच्छिद्यमाना जरदष्टिरस्तु ते ।

असुं त आयुः पुनरा भरामि रजस्तमो मोषं गा मा प्र मेष्टाः ॥ १ ॥

आ । रभस्व । इमाम् । अमृतस्य । श्रुष्टिम । अच्छिद्यमाना । जरदऽअष्टिः । अस्तु । ते ।

असुम् । ते । आयुः । पुनः । आ । भरामि । रजः । तमः । मा । उप ।

गाः । मा । प्र । मेष्टाः ॥ १ ॥

हे आयुष्काम पुरुष इमाम् अस्माभिः क्रियमाणाम् अमृतस्य अमरणत्वस्य श्रुष्टिम् प्रस्रुतिम् आ रभस्व उपक्रमस्व । अनुभवितुम् इति शेषः । यद्वा कुमारस्य हस्ते अविच्छिन्नाम् उदकधारां निनयेदिति विनियोगाद् अमृतशब्देन उदकम् उच्यते । तस्य श्रुष्टिम् । उदकधाराम् इत्यर्थः । अच्छिद्यमाना परैर्विच्छेत्तुम् अनर्हा जरदष्टिः जरावस्थापर्यन्तम्

१ So all our vaidikas and MSS. except R which reads बु०. २ P P J मा.

1 S' अथान्नामकरण०. 2 S' आलिपयति. We with Kausika. 3 So S'. The Nā-kshatra-kalpa. पूत०. 4 S' बुष्टिम्. 5 S' inserts एषा अमृतबुष्टिम् before अच्छिद्य०.

[अ० १. सू० २.] ४४० अष्टमं काण्डम् ।

५६९

अष्टिः अशनं जरदष्टिः । सा ते अस्तु भवतेस्तु । तदर्थं ते तव असुम् प्राणं मृत्युना अपहृतम् आयुश्च पुनः आ भ्रामि आहरामि । त्वं च रजः रागम् अस्माकं सत्त्वगुणप्रतिबन्धकं मोष गाः मा प्राप्नुहि । ॥ इण् गतौ । “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ एवं तमः आवरकं हिताहितविवेकप्रतिरोधकं तमआख्यगुणं मोष गाः । न केवलं रजस्तमसोरप्राप्तिरेव प्रार्थ्यते किं तु मृतिनिवारणमपि मा प्र मेष्टा इति । हिंसां च मा प्राप्नुहि । ॥ मीङ् हिंसायाम् । लुङि रूपम् ॥

द्वितीया ॥

जीवतां ज्योतिरभ्येहर्वाडा त्वा हरामि शतशारदाय ।

अवमुञ्चन् मृत्युपाशानशस्तिं द्राघीय आयुः प्रतरं ते दधामि ॥ २ ॥

जीवताम् । ज्योतिः । अभिऽएहि । अर्वाङ् । आ । त्वा । हरामि । शतशारदाय ।

अवऽमुञ्चन् । मृत्युऽपाशान् । अशस्तिम् । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । ते । दधामि ॥ २ ॥

हे पुरुष त्वं जीवताम् मनुष्याणां ज्योतिः दीप्तिं ज्ञानम् अर्वाङ् अस्मदभिमुखः अभ्येहि अभ्यागच्छ । अहं तु त्वा त्वाम् आ हरामि । मृत्युसकाशाद् इति शेषः । किमर्थम् । शतशारदाय । शतसंख्याकशरद्वधिकम् आयुः शतशारदम् । शतायुषे । चिरकालजीवनायेत्यर्थः । मृत्युपाशबन्धस्य कथम् आगमनम् इति तत्राह । मृत्युपाशान् मृत्योः ज्वरशिरोरोगादिनानाविधान् पाशान् अवमुञ्चन् उत्सृजन् । तथा अशस्तिम् निन्दाम् अवमुञ्चन् । सा हि कोश इव आच्छादयति । एतत् सर्वं सत्यायुषि संभवतीत्याशङ्काह । द्राघीयः अतिदीर्घं शतसंवात्सररक्षणम् आयुः । ॥ “प्रियस्विर” इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः ॥ [ते] त्वदर्थं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधामि स्थापयामि ॥

१ ABBE °रभ्येह° । C० °रभ्येहि° । We with DK K S V.

1 S' रागः. 2 S' °आख्यागुणं. 3 S' हिंसा.

तृतीया ॥

वातात् ते प्राणमविदुं सूर्याश्चक्षुरहं तव ।

यत् ते मनस्त्वयि तद् धारयामि सं वित्स्वाङ्गैर्वदं जिह्वयालपन् ॥ ३ ॥

वातात् । ते । प्राणम् । अविदुम् । सूर्यात् । चक्षुः । अहम् । तव ।

यत् । ते । मनः । त्वयि । तत् । धारयामि । सम् । वित्स्वम् । अङ्गैः । वदं ।

जिह्वया । अलपन् ॥ ३ ॥

हे गतासो पुरुष ते तव प्राणं वातात् स्वाश्रयभूताद् बाह्यवायोः स-
काशाद् अविदम् लब्धवान् अस्मि । प्राणवायोर्मरणावस्थायां वायुप्राप्तेः
उत्पत्त्यवस्थायां तत् एवोत्पत्तेश्च एवम् उच्यते । तथा च श्रूयते । “वातं
प्राणम् अन्ववसृजतात्” इति [ऐ० ब्रा० २. ६] “वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इति च । अहं तव चक्षुश्च सूर्या-
द्याद् अविदम् । पूर्ववन्मृतिसमये चक्षुषः सूर्यप्राप्तेः उत्पत्तिसमयेपि सूर्या-
देवोत्पत्तेश्च एवम् उच्यते । “सूर्यं चक्षुर्गमयतात्” इति [ऐ० ब्रा० २.
६] “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इति
च । किं च यत् ते मनः उक्लमणसमये निर्गतं तत् त्वयैव धारयामि
स्थापयामि । त्वं तु यत् एवम् अतो विश्वान्गैः कृत्स्नैरङ्गैरुपेतः सन् जि-
ह्वया आलपन् व्यक्तम् उच्चरन् वद वाचम् उदीरय । जीवनस्य अ-
भिवदनं स्पष्टं लिङ्गम् इति तत् प्रार्थ्यते ॥

चतुर्थी ॥

प्राणेन त्वा द्विपदां चतुष्पदामग्निमिव जातमभि सं धमामि ।

नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय तेकरम् ॥ ४ ॥

प्राणेन । त्वा । द्विऽपदाम् । चतुऽपदाम् । अग्निमऽइव । जातम् । अभि ।

सम् । धमामि ।

नमः । ते । मृत्यो इति । चक्षुषे । नमः । प्राणाय । ते । अकरम् ॥ ४ ॥

१ P. J. वित्स्व. We with P.

1 Sāyaṇa's text in S' is also विश्वान्गैः, and not वित्स्वाङ्गैः.

हे निर्यात्प्राण त्वा त्वा द्विपदाम् पुरुषादीनां चतुष्पदाम् गवाश्वादीनां च प्राणेन । सर्वप्राणिनां प्राणेनेत्यर्थः । तेन जातम् मथनाद् उत्पन्नम् अग्निमिव तं यथा अणीयांसं सन्तं नात्यादिसाधनेन मुखवायुना अभि-संधमति तद्वद् अल्पप्राणं सन्तं सर्वप्राणिप्राणेन अभि सं धमामि संयो-जयामि प्रभूतप्राणं करोमि । हे मृत्यो ते तव चक्षुषे क्रूराय नमः अ-करम् । तथा ते प्राणाय प्रकृष्टाय बलायापि नमः अकरम् करो-मि । ५ करोतेर्लुङि “कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि” इति अङ् ॥

पञ्चमी ॥

अयं जीवतु मा मृतेमं समीरयामसि ।

कृणोम्यस्मै भेषजं मृत्यो मा पुरुषं वधीः ॥ ५ ॥

अयम् । जीवतु । मा । मृत । इमम् । सम । ईरयामसि ।

कृणोमि । अस्मै । भेषजम् । मृत्यो इति । मा । पुरुषम् । वधीः ॥ ५ ॥

अयं गतासुः पुरुषो जीवतु । मा मृत मरणं मा प्राप्नुयात् । ५ मृद् प्राणत्यागे । “लुङ्” । “उञ्च” इति सिचः कित्त्वम् । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति सिचो लोपः ५ । इमं पुरुषं समीरयामसि सम्यक् प्रेरयामः । यथा चेष्टते तथा प्रयतामहे । तद् एव एकवद् आह । अस्मै मुमूर्षवे पुरुषाय भेषजम् चिकित्सां कृणोमि करोमि । हे मृत्यो त्वं तु पुरुषम् अमुं मा वधीः मा जहि ॥

षष्ठी ॥

जीवलां नघारिषां जीवन्तीमोवधीमहम् ।

त्रायमाणं सहमानां सहस्वतीमिह हुवेस्मा अरिष्टतांते ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नघारिषाम् । जीवन्तीम् । ओवधीम् । अहम् ।

१ A B B D K Cs मृत्यो. We with K R B J V. २ P P C मृत्यो. We with J. ३ So we with all our saṁhitā authorities. Śāyana's text in S' अङ्गात्. See the next note. ४ P P J K °ऋणाम्. We with Cr.

1 S' चतुष्पदां both here and in the text. 2 S' न्वा? for ना?.

त्रायमाणाम् । सहमानाम् । सहस्वतीम् । इह । हुवे । अस्यै । अरि-
ष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । ॥ मत्वर्षीयो लः ॥ जीवन्तीम् । जीवप्रदाम्
इत्यर्थः । नघर्षाम् । न हन्तीति नघा । नघा र्षा रोषोऽस्यां सा
नघरुषा । यस्याः क्रोपोपि न घातकस्तादृशीम् इत्यर्थः । अथ वा घ-
र्षरहिताम् अषकारिरोषरहितां वा । स्वयं जीवन्तीम् । कदाचिदपि अ-
शुष्काम् इत्यर्थः । अथ वा सजीवाम् । त्रायमाणाम् रक्षन्तीं स्वसेवि-
नां रोगपरिहारेण रक्षाकर्त्रीम् । सहमानाम् रोगस्याभिभवित्रीम् । स-
हस्वतीम् सहो बलं तद्वतीम् । एवंमहिमोपेताम् ओषधीम् पाठाख्याम्
अहं व्याधिनाशकामः इह अस्मिन् शान्तिकर्मणि हुवे आह्वयामि । क-
स्यै प्रयोजनाय । उच्यते । अस्यै संनिहिताय पुरुषाय । [रिष्टं] हिंसा
तदभावाय अरिष्टतातये अरिष्टकरणाय । उत्तरमन्त्रे अस्यै मृत्यो अधि
ब्रूहीति मृत्युशब्दश्रवणाद् अत्रापि मृत्युः संबोध्यः । ॥ “शिवशम-
रिष्टस्य करे” इति करोत्यर्थे तातिल् ॥ अथ वा जीवलादयः प्र-
त्येकम् ओषधिविशेषाः । ओषधीम् इत्येतत् प्रत्येकं संबध्यते । इह हु-
वे इति सर्वत्रान्वयः ॥

सप्तमी ॥

अधि ब्रूहि मा रभयाः सृजेमं तवैव सन्त्सर्वहाया इहास्तु ।

भवाशवौ मृडतं शर्म यच्छतमपसिध्यं दुरितं धत्तमायुः ॥ ७ ॥

अधि । ब्रूहि । मा । आ । रभयाः । सृज । इमम् । तव । एव । सन् ।

सर्वेऽहायाः । इह । अस्तु ।

भवाशवौ । मृडतम् । शर्म । यच्छतम् । अपसिध्यं । दुःऽइतम् । धत्तम् ।

आयुः ॥ ७ ॥

हे मृत्यो त्वम् अधि ब्रूहि । पक्षपातेन वचनम् अधिवचनम् । म-
दीयोयम् इति वद । मा आ रभयाः आरम्भं मा कार्षीः । हन्तुम्

1 S' जीवतीम्. 2 S' नघर्षाम्. 3 S' ऋषा. 4 S' has the words अरिष्टकरणाय
inserted after मृत्युः संबोध्यः instead of after अरिष्टतातये.

[अ० १. सू० २.] ४४० अष्टमं काण्डम् ।

५७३

इति शेषः । हननोद्योगो निषिध्यते । तवैव अयं जनस्तवैव । स्वम् इति शेषः । अतः इमं 'सं' सृज । प्राणैरिति शेषः । अयम् इह अस्मिन् भूलोके सर्वहायाः सर्वगतिरस्तु । ॥ वहिहाधाञ्ज्यशब्दसि [उ० ४. २२०] इति असुनि णिङ्गावाद् युगागमः ॥ किं च हे भवाशर्वौ युवाम् भवश्च शर्वश्च भवाशर्वौ ईश्वरमूर्तिभेदौ । ॥ "आनङ् मृतो वृन्दे" इति आनङ् ॥ मृडतम् सुखयतम् अमुष्मै शर्म सुखं यच्छतम् दत्तम् । ॥ "पाप्रा०" इत्यादिना यच्छादेशः ॥ शर्म यच्छतम् इत्युक्तम् अर्थं विवृणोति । दुरितम् उपस्थितं व्याध्यादिलक्षणं पापम् अपसिध्य निराकृत्य आयुः धत्तम् स्थापयतं प्रयच्छतम् ॥

अष्टमी ॥

अस्मै मृत्यो अधि ब्रूहीमं दयस्वोदितोऽयमेतु ।

अरिष्टः सर्वाङ्गः सुश्रुत्तरसा शतहायन आत्मना भुजमश्रुताम् ॥ ८ ॥

अस्मै । मृत्यो इति । अधि । ब्रूहि । इमम् । दयस्व । उत । इतः । अयम् । एतु । अरिष्टः । सर्वेऽङ्गः । सुश्रुत् । जरसा । शतहायनः । आत्मना । भुजम् । अश्रुताम् ॥ ८ ॥

हे मृत्यो त्वम् अस्मै तप्तो मृतिम् आशङ्कमानाय अधि ब्रूहि असौ मदनुग्रहार्ह इति शब्दं कुरु । इमं प्रति दयस्व दयां कुरु इमं रक्ष वा । अयम् इतः अस्माद् मृत्योः उदेतु उद्गच्छतु । उक्तम् अर्थं स्पष्टम् आह । अरिष्टः अहिंसितः सर्वाङ्गः सर्वैरङ्गैश्चक्षुरादिभिः संपन्नः सुश्रुत् सुष्ठु श्रोता जरसा वार्धकावस्थया शतहायनः शतं हायना अस्मत् तथोक्तः शतसंवात्सरं जीवनं आत्मना अनन्यापेक्षः सन् भुजम् भोगम् अश्रुताम् प्राप्नोतु ॥

नवमी ॥

देवानां हेतिः परिं त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत त्वा मृत्योरपीपरम् ।

1 The text also in S' is सं सर्वे, and not सत्सर्वे.

आ॒रा॒दग्निं ऋ॒व्यादं॑ नि॒रूहं॑ जी॒वा॒त॒वे ते परि॒धिं द॑धामि ॥ ९ ॥
 दे॒वाना॑म । हे॒तिः । परि॑ । त्वा । वृ॒ण॒क्नु । पा॒र॒या॑मि । त्वा । र॒ज॒सः । उ॒त् ।
 त्वा । मृ॒त्योः । अ॒पी॒पर॑म ।
 आ॒रा॒त् । अ॒ग्नि॑म् । ऋ॒व्यऽअ॒दम् । निःऽज॒ह॑न् । जी॒वा॒त॒वे । ते । परि॒धि॑म् ।
 द॒धामि॑ ॥ ९ ॥

देवानाम रुद्रादीनां हेतिः आयुधं त्वा त्वां परि वृणक्नु परिवर्जयतु
 हिंसां मा कुर्यात् । त्वा त्वां रजसः मूर्धालक्षणाद् आवरणात् पारयामि
 पालयामि वा । किं च त्वा त्वां मृत्योः सकाशाद् उदपीपरम् उद्ध-
 रामि । ॐ पृ पालनपूरणयोः । ण्यन्तस्य लुङि रूपम् ॥ आ-
 रात् दूरदेश एव ऋव्यादम् मांसाशनम् अग्निं निरौहम् निरूहामि नि-
 र्गमयामि च । ते तव जीवातवे जीवनाय परिधिम् प्राकारं दधामि
 स्थापयामि च । देवयजनम् अग्निम् इति शेषः । परिधिं दधामि ॥

दशमी ॥

यत् ते॒ नि॒यानं॑ र॒ज॒सं मृ॒त्यो॑ अन॒व॒ध॒र्ष्य॑मि ।

प॒थ इ॒मं तस्मा॑द् र॒क्ष॒न्तो॒ ब्रह्मा॑स्यै॒ वर्मं॑ कृ॒ण॒मसि॑ ॥ १० ॥ (३)

यत् । ते । नि॒ऽया॒नम् । र॒ज॒सम् । मृ॒त्यो इति॑ । अ॒न॒व॒ध॒र्ष्य॑मि ।

प॒थः । इ॒मम् । तस्मा॑त् । र॒क्ष॒न्तः । ब्रह्म॑ । अ॒स्यै॒ । वर्मं॑ । कृ॒ण॒मसि॑ ॥ १० ॥ (३)

हे मृत्यो ते तव संबन्धि यत् नियानम् नियान्त्यत्रेति नियानं मार्गः ।
 कीदृक् । रजसम् रजोमयम् अनवधर्ष्यम् केनापि धर्षितुम् अशक्यम् ।
 तस्माद् उक्तलक्षणात् पथः मार्गाद् इमं मुमूर्षु पुरुषं रक्षन्तो वयम् अस्यै
 मुमूर्षवे ब्रह्म परिवृढं शान्तिरूपं कर्म उदीरितलक्षणं मन्त्रसमूहं वा वर्मं
 तनुत्रं कृणमसि कृणमः कुर्मः ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

१ So all our saṁhitā authorities २ P मृत्यो°. P मृत्यो°. We with J Cr.

1 The text in S' is नितोहं.

“कृणोमि ते प्राणापानौ” इति सूक्तस्य “आ रभस्व” [८. २] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

कलहरूपनिर्घृतिगृहीते कुले तच्छान्त्यर्थम् “आरादरातिम्” इति ऋचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं च । “अथ यत्रैतत् कुलं कलहि भवति तन्निर्घृतिगृहीतम् इत्याचक्षते । तत्र जुहुयाद् आरादरातिम् इति द्वे” इति [कौ० १३. ५] ॥

नैर्घृतकर्मणि अनेन ऋचेन इङ्गिडाज्यादीनि शर्करामिन्त्राणि कृत्वा जुहुयात् । “अथातो नैर्घृतं कर्म” इति प्रक्रम्य नक्षत्रकल्पे सूत्रितम् । “आरादरातिम् इति द्वे । अपेत एतु निर्घृतिरित्येतैः सममांसम् इङ्गिडम् आज्यम्” इत्यादि [न० क० १५] ॥

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु “शिवे ते स्ताम्” इति ऋचेन व्रीहियवशमीरभिमन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । सूत्रितं हि । “शिवे ते स्ताम् [१४] इति द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति” इति “शिवे ते स्ताम् इति परिदानान्तानि” इति च [कौ० ७. ५] ॥

बालकस्य निष्क्रमणकर्मणि “शिवे ते स्ताम्” इति ऋचेन बालकं निष्क्रमयेत् । सूत्रितं हि । “शिवे ते स्ताम् इति कुमारं प्रथमं निर्णयति” इति [कौ० ७. ९] ॥

अद्भुतमहाशान्तौ “शिवास्ते सन्वोषधयः” इत्युक्त्वा सूर्याचन्द्रमसौ यजेत् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “‘उरु विष्णो वि क्रमस्व’ [७. २७. ३] इति विष्णोः ‘शिवास्ते सन्वोषधयः’ [८. २. १५] इति सूर्याचन्द्रमसोः” इति [न० क० १४] ॥

तथा मिथ्याभिशापनिवृत्त्यर्थं “शिवास्ते” इत्यनया सक्रमन्थम् ओदनं वा अभिमन्त्र्य अभ्याख्याताय दद्यात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि दुष्प्रणमणि पलाशायोलोहहिरण्यानाम् अन्यतमं वा मणिम् अनया संपात्य अभिमन्त्र्य निन्दिताय वधीयात् ॥

1 S' एतो. We with the *Nakshatra-kalpa*. For the mantra अपेत एतु &c. see *Kausika* XIII. 5. 2 So S'. The *Nakshatra-kalpa*: स्ववपुर्मांसम्. 3 This is not found in *Kausika*, but refers to the *Kesari* VII. 9 शिवे ते स्तामिति द्वाभ्यां पृथिव्येति द्वे मा प्र गमेति द्वे एतान्निष्क्रमिर्मांसादि मूर्ध्नि ददाति । द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददाति &c. 4 S' निर्णयति. We with *Kausika*. 5 So S'. The *Nakshatra-kalpa*: °चक्रमसाधिति.

सूत्रितं हि । “उतामृतासुः [५. १. ७] शिवास्ते [८. २. १५] इत्यभ्या-
“ख्याताय प्रयच्छति । द्रुघणशिरो रज्ज्वा बभ्राति । प्रतिरूपं पलाशायोलो-
“हहिरण्यानाम्” इति [कौ० ५. १०] ॥

नामकरणे “यत् ते वासः” इत्यनया बालकं वस्त्रेण आच्छादयेत् ।
“यत् ते वास इत्यहतेनाच्छादयेत्” इति सूत्रम् [कौ० ७. ९] ॥

गोदानाख्यसंस्कारकर्मणि चौले उपनयने च “यत् क्षुरेण” इत्यनया
क्षुरस्य अभ्युक्षणं मार्जनं च कुर्यात् । “यत् क्षुरेणेत्युदकपत्रं क्षुरम् अभ्यु-
क्ष्य त्रिः प्रमाष्टि” इति [कौ० ७. ४] “यत् क्षुरेणेत्युक्तम्” इति च
कौशिकसूत्रम् [कौ० ७. ६] ॥

अन्नप्राशनकर्मणि “शिवौ ते स्तां व्रीहियवौ” इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां
व्रीहियवौ पिष्ट्वा अभिमन्त्र्य बालकं प्राशयेत् । “शिवौ ते स्ताम्” इति
व्रीहियवौ प्राशयति” इति सूत्रम् [कौ० ७. ९] ॥

तथा आभ्याम् ऋग्भ्यां व्रीहियवावभिमन्त्र्य गोदानादिषु कुमारस्य मूर्ध्नि
परिदद्यात् । “शिवौ ते स्ताम् इति व्रीहियवाभ्याम्” इति ॥

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु “अहे च त्वा” इत्यनया व्रीहियवावभि-
मन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । “अहे च त्वेत्यहोरात्राभ्यां परिददाति”
इति हि सूत्रम् [कौ० ७. ९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ।

वैवस्वतेन प्रहितान् यमदूतांश्चरतोप सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥

कृणोमि । ते । प्राणापानौ । जराम् । मृत्युम् । दीर्घम् । आयुः । स्वस्ति ।

वैवस्वतेन । प्रहितान् । यमदूतान् । चरतः । अप । सेधामि । सर्वान् ॥ ११ ॥

हे आयुष्काम पुरुष ते तव प्राणापानौ शरीरे ऊर्ध्वाधःसंचारिणौ
वायू कृणोमि । प्रतिपदं कृणोमि त इति यथोचितं तत्तद्वाक्यशेषोऽ-

1 S' द्रुघणं शिरो बभ्राति. We with *Kausika*. 2 S' संस्काराख्यकर्मणि. 3 S' सूत्रम् corrected into सूत्रितम्. 4 Not found in *Kausika* but in the *Kesari* VII. 9. See note 3 on the previous page. 5 S' दद्याति. We with *Kausika*. 6 S' inserts before प्रतिपदं the words अविनाशिनामैतत्, which we have transferred to the proper place lower down. 7 S' कृणोमीत्येति for कृणोमि त इति.

[अ०१. सू०२.] ४४०

अष्टमं काण्डम् ।

५७७

ध्याहर्ताव्यः । ते प्राणापानौ स्थिरौ कृणोमि । जरां मृत्युं च । त्वां यथा न स्पृशतस्तथा कृणोमि । दीर्घम् आयुश्च ते कृणोमि । तथा कृत्वा स्वस्ति । अविनाशिनामैतन्न । अविनाशं कृणोमि । कथम् एतत् सर्वं घटते यमदूतेष्वसन्नेषु इति तत्राह । वैवस्वतेन यमेन ग्रहितान् प्रेषितान् चरतः आनयनाय व्यापारयतः सर्वान् यमदूतान् अप सेधामि दूरे निराकरोमि । मन्त्रसामर्थ्याद् इत्यभिप्रायः ॥

द्वितीया ॥

आरादरातिं निर्घृतिं पुरो ग्राहिं क्रव्यादः पिशाचान् ।

रक्षो यत् सर्वं दुर्भूतं तत् तम इवाप हन्मसि ॥ १२ ॥

आरात् । अरातिम् । निःऽघृतिम् । पुरः । ग्राहिम् । क्रव्यऽअदः ।

पिशाचान् ।

रक्षः । यत् । सर्वम् । दुःऽभूतम् । तत् । तमःऽइव । अप । हन्मसि ॥ १२ ॥

अरातिम् अदार्श्रीं शत्रुभूतां वा पुरोग्राहिम् पुरस्ताद् ग्रहणशीलाम् एवंविधां निर्घृतिम् पापदेवतां कलहोत्पादिकाम् । “यत्रैतत् कुलं कलहि भवति तन्निर्घृतिगृहीतम् इत्याचक्षते” इति सूत्रकारवचनात् [कौ० १३. ५] । आरात् हन्मसीति संबन्धः । निकृष्टं हन्मः । तथा क्रव्यादः मांसाशनान् पिशाचान् अप हन्मसि । एवं दुर्भूतम् दुष्टत्वम् आपन्नं यत् सर्वं रक्षोस्ति राक्षसजातिरस्ति । अप वा दुष्टं च तद् भूतं च दुर्भूतं तादृग् रक्षः तत् तम एव तमोवद् आवरकमेव । तद् अप हन्मः ॥

तृतीया ॥

अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ।

यथा न रिष्या अमृतः सजूरसस्तत् ते कृणोमि तदु ते समृध्यताम् ॥ १३ ॥

अग्नेः । ते । प्राणम् । अमृतात् । आयुष्मतः । वन्वे । जातवेदसः ।

यथा । न । रिष्याः । अमृतः । सऽजुः । असः । तत् । ते । कृणोमि । तत् ।

ऊं इति । ते । सम् । ऋध्यताम् ॥ १३ ॥

: P P J ऋच्याः. We with Cr.

अमृतात् अमरणाद् देवाद् आयुष्मतः चिरजीविनः । “अग्निरायु-
ष्मान्” इति हि श्रुतिः [तै०सं० २.३.१०.३] । तथाविधमाहात्म्य-
वतः अग्नेः सकाशात् हे निर्घृत्यादिना अपहतप्राण पुरुष ते प्राणं वन्वे
याचे । पुनः कीदृशाद् अग्नेः । जातवेदसः जातप्रज्ञात् जातधनाद् वा ।
हे पुरुष त्वं च यथा न रिष्याः हिंसितो न भवेः । ॥ १४ ॥
हिंसायाम् । अस्माद् दैवादिकात् लेटि आडागमः ॥ अमृतः अ-
मरणः सजूः सह प्रीयमाणश्च असः भवेः । ॥ अस्तेलेटि अडा-
गमः ॥ तत् तादृक् शान्तिकर्म ते त्वदर्थं कृणोमि करोमि । तद्
तदेव ते तव समृध्यताम् समृद्धं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

शिवे ते स्तां द्यावापृथिवी असंतापे अभिऽश्रियौ ।

शं ते सूर्य आ तपतु शं वातो वातु ते हृदे ।

शिवा अभि क्षरन्तु त्वापो दिव्याः पर्यस्वतीः ॥ १४ ॥

शिवे इति । ते । स्ताम् । द्यावापृथिवी इति । असंतापे इत्यसंतापे ।
अभिऽश्रियौ ।

शम् । ते । सूर्यः । आ । तपतु । शम् । वातः । वातु । ते । हृदे ।

शिवाः । अभि । क्षरन्तु । त्वा । आपः । दिव्याः । पर्यस्वतीः ॥ १४ ॥

हे कुमार [ते] तव निष्क्रमणसमये । यद्वा गोदानादिभिः कर्मभिः
संस्क्रियमाण पुरुष । ते तव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देव्यौ शिवे म-
ङ्गले कल्याणकारिण्यौ स्ताम् भवताम् । तथा असंतापे संतापम् अकु-
र्वन्त्यौ स्ताम् । अधिऽश्रियौ प्राप्तश्रीके श्रीप्रदे स्ताम् । तथा सूर्यश्च ते
त्वदर्थं शम् सुखं यथा भवति तथा आ तपतु प्रकाशयतु । एवं ते हृदे
हृदयाय मनोनुकूलतायै वातः वायुः शम् सुखं यथा भवति तथा वातु
संचरतु । तथा त्वा त्वां प्रति दिव्याः दिवि भवाः पर्यस्वतीः बहुभिः
पयोभिः स्वाङ्गशैरुपेता आपः शिवाः सत्यः अभि क्षरन्तु अभि स्रवन्तु ॥

१ P पर्यस्वतापे.

पञ्चमी ॥

शिवास्ते सन्वोषधय उत त्वाहार्षमर्धरस्या उत्तरां पृथिवीमभि ।
तत्र त्वादित्यौ रक्षतां सूर्याचन्द्रमसावुभा ॥ १५ ॥

शिवाः । ते । सन्तु । ओषधयः । उत । त्वा । अहार्षम् । अर्धरस्याः । उ-
त्तराम् । पृथिवीम् । अभि ।

तत्र । त्वा । आदित्यौ । रक्षताम् । सूर्याचन्द्रमसौ । उभा ॥ १५ ॥

हे कुमार ते [तव] ओषधयः आहारार्धम् उपयुज्यमाना व्रीणादयः
शिवाः सुखकराः सन्तु भवन्तु । त्वा त्वाम् अर्धरस्याः पृथिव्याः सका-
शाद् उत्तरां पृथिवीम् अभिलक्ष्य उदाहार्षम् उद्धरणम् अकार्षम् । पृथि-
व्या एकस्या अपि अधरोत्तरभावः अंशभेदेन त्रित्वाद् उपपद्यते । “ति-
स्रो भूमीर्धारयन् व्रीरूत द्यून्” [ऋ० २. २७. ८] “तिस्रो महीरुप-
राः” [ऋ० ७. ८७. ५] इत्यादिमन्त्रेषु त्रित्वस्याम्नानात् । अवममध्यमो-
त्तमभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यम् आम्नायते मन्त्रान्तरे । “यदिन्द्राग्नी अव-
मस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्यः” इति [ऋ० १. १०८.
९] । अतः अवमस्याः सकाशात् परमाम् पृथिवीम् अभिलक्ष्य उद्धर-
णम् अत्र अभिधीयते । तत्र उत्तरस्यां पृथिव्याम् हे बालक त्वा त्वाम्
आदित्यौ अदितेः पुत्रौ देवौ रक्षताम् पालयताम् । कौ तावादित्यौ इ-
ति तौ दर्शयति । उभा उभौ सूर्याचन्द्रमसौ । ५ “देवताहन्त्रे च”
इति आनङ् आदेशः ५ ॥

षष्ठी ॥

यत् ते वासः परिधानं यां नीविं कृणुषे त्वम् ।

शिवं ते तन्वेऽतत् कृणमः संस्पर्शोद्भूक्षणमस्तु ते ॥ १६ ॥

यत् । ते । वासः । परिधानम् । याम् । नीविम् । कृणुषे । त्वम् ।

शिवम् । ते । तन्वेऽ । तत् । कृणमः । समस्पर्शे । अद्भूक्षणम् । अस्तु ।

ते ॥ १६ ॥

हे बालक ते तव परिधानम् उपरि आच्छादनीयं यद् वासोस्त्रि त्वं च यां नीचिं कृणुषे । नाभिदेशे संबद्धं वस्त्रं जीविरित्युच्यते । माध्यदेशोच्छादनम् इत्यर्थः । नीच्यपेक्षया याम् इति स्त्रीलिङ्गव्यपदेशः । तत्र द्विप्रकारकं वस्त्रं ते तन्वे तव शरीराय शिवम् सुखकरं कृणुमः । तच्च वस्त्रं संस्पर्शे विषये अद्रूक्षणम् अरूक्षं यथा मार्दवम् अस्ते व्याप्नोति गच्छति तथा कृणुमः ॥

सप्तमी ॥

यत् क्षुरेण मर्चयता सुतेजसा वप्रा वपसि केशश्मश्रु ।

शुभं मुखं मा न आयुः प्र मोषीः ॥ १७ ॥

यत् । क्षुरेण । मर्चयता । सुतेजसा । वप्रा । वपसि । केशश्मश्रु ।

शुभम् । मुखम् । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ १७ ॥

यत् यदा हे देव सवितः संस्कारक पुरुष या वप्रा केशानां क्षेपनापितः सन् मर्चयता व्यापारयता सुतेजसा शीतलजोयुक्तेन क्षुरेण केशश्मश्रु शिरोरोमाणि मुखरोमाणि च वपसि । यद्यपि वपतिधातुर्जीवसंतानार्थस्तथापि केशसमभिव्याहारात् छेदने वर्तते । तदा वपत् कुर्वन् मुखम् गोदानचौलोपनयनैः संस्क्रियमाणस्य बालस्य मुखं शुभम् दीप्तं तेजस्वि कुरु । वपने सति मुखविकाशभावाद् एवं प्रार्थ्यते । नः अस्माकं पुत्रस्य आयुर्मां प्र मोषीः ॥

अष्टमी ॥

शिवौ ते स्तां व्रीहियवावबलासावदोमधौ ।

एतौ यद्मं वि बाधेते एतौ मुञ्चतो अंहसः ॥ १८ ॥

शिवौ । ते । स्ताम् । व्रीहिऽयवौ । अबलासौ । अदोमधौ ।

एतौ । यद्मम् । वि । बाधेते इति । एतौ । मुञ्चतः । अंहसः ॥ १८ ॥

१ B D R C. शुभं. We with A K K S P P J. २ B D K S C. आयुष्य for आयुः प्र. We with A B K R V. ३ J C. शुभम्. We with P P.

1 S' अत् for तव. 2 Sáyana's text in S', however, has अस्तुते.

हे अन्नम् अन्नम् बालक ते तव व्रीहियवौ अन्नत्वेन कल्पितौ शिवौ स्ताम् मङ्गलौ सुखकरौ भवताम् । अबलासौ शारीरबलस्य अक्षेप्तारौ । बलकरावित्यर्थः । तथाविधौ स्ताम् । तथा अदोमधू उपयोगानन्तरं मधुरौ ॥ एवम् इष्टमाप्तिम् आशास्य अरिष्टपरिहारम् आशास्ते । एतौ व्रीहियवौ यद्गमम् शरीरगतं रोगं वि बाधेते विशेषेण पीडयतः । एतावेव व्रीहियवौ कुमारम् अंहसः पापाद् मुञ्चतः मोचयतः ॥

नवमी ॥

यद् अन्नासि यत् पिबसि धान्यं कृष्याः पयः ।

यदाद्यं यदनाद्यं सर्वं ते अन्नमविषं कृणोमि ॥ १९ ॥

यत् । अन्नासि । यत् । पिबसि । धान्यम् । कृष्याः । पयः ।

यत् । आद्यम् । यत् । अनाद्यम् । सर्वम् । ते । अन्नम् । अविषम् ।

कृणोमि ॥ १९ ॥

हे कुमार त्वं यद् धान्यं कृच्छ्राद् अन्नासि अभ्यवहरसि । तथा यद् धान्यं कृच्छ्रात् पयः पयोवत्सारभूतं पिष्टमयम् अन्नं पयोमिश्रितं वा धान्यम् व्रीह्यादिरूपं पिबसि । यद् आद्यम् अदनीयं सुस्नेन भक्षणीयम् यच्च अनाद्यम् अदनानर्हं कठिनद्रव्यम् । अत्यन्तकटुतिक्तात्वाद् वा अनाद्यम् । सर्वम् यद् अन्नासीत्यादिना उक्तम् अन्नम् अविषम् निर्विषम् अमृतं कृणोमि करोमि ॥

दशमी ॥

अह्ने च त्वा रात्रये चोभाभ्यां परि दद्यसि ।

अरायेभ्यो जिघात्सुभ्य इमं मे परि रक्षत ॥ २० ॥ (१)

अह्ने । च । त्वा । रात्रये । च । उभाभ्याम् । परि । दद्यसि ।

१ So all our vaidikas and MSS. except P which has कृष्याः. २ B B D S C. ३ We with A K K R V. ४ P J C. अनाद्यम्. We with P. ५ B D K R दक्षसि. Cs दक्षसि corrected into दद्यसि. We with A B S V. ६ So P P J C.

1 Sāyana's text too reads कृच्छ्रात्पयः, and not कृष्याः पयः.

अरायेभ्यः । जिघात्सुभ्यः । इमम् । मे । परि । रक्षत ॥ २० ॥ (४)

हे कुमार त्वा त्वाम् अग्ने अहर्देवतायै रात्रये रात्रिदेवतायै च उभा-
भ्यां देवताभ्यां परि दर्भसि परिदद्यः । रक्षार्थं प्रयच्छामः । उक्त-
कालद्वयव्यतिरेकेण कालान्तराभावात् तदुभयाभिमानिदेवताके रक्षणे सति
सर्वदा बालस्य रक्षा भवतीत्यभिप्रायः । परिदानप्रकार उच्यते । अरा-
येभ्यः अधनेभ्यो धनापहर्तृभ्यो वा जिघात्सुभ्यः अदनेच्छावञ्चो भक्षकेभ्यः
रक्षःपिशाचादिभ्यः सकाशाद् इमं मे मदीयं बालं परि रक्षत परितः
पालयत हे विश्वे देवाः अग्नि संचरञ्चो रात्रौ संचरञ्चश्च । ३ जि-
घात्सुभ्य इति । अदेः “लुङ्सनोर्घस्लृ” इति घस्लादेशे “एकाच उप-
देशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । “सस्यार्धधानुके” इति तत्वम् ३ ॥

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“शतं तेयुतम्” इत्यस्य सूक्तस्य “आ रभस्व” [८.२] इत्यनेन स-
ह उक्तो विनियोगः ॥

गोदानादिषु कर्मसु व्रीहियवौ “शरदे त्वा” इत्यभिमन्त्र्य कुमारस्य
मूर्ध्नि दद्यात् । “शरदे तेत्यृतुभ्यः” इति हि सूत्रम् [७.९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शतं तेयुतं हायनान् द्वे युगे व्रीणि चत्वारि कृण्मः ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेनु मन्यन्तामहृणीयमानाः ॥ २१ ॥

शतम् । ते । अयुतम् । हायनान् । द्वे इति । युगे इति । व्रीणि । चत्वारि ।

कृण्मः ।

इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । अनु । मन्यन्ताम् । अहृणीयमानाः ॥ २१ ॥

हे बालक ते तव शतं हायनान् शतसंख्याकान् संवात्सरान् । “श-
तायुः पुरुषः” [तै० ब्रा० १.७.६.२] इति श्रुतिविहितान् अयुतम् अ-
युतसंख्याकान् कृण्मः कुर्मः । तथा ते द्वे युगे । जायापतिलक्षणम् ए-

कं युगम् । रूपपत्यपुमपत्यलक्षणम् अपरं युगम् । एवं द्वे युगले ।
 त्रीणि युगानि चत्वारि युगानि च कुर्मः । उपलक्षणम् एतत् । पुत्र-
 पौत्रादिद्वारा अनेकयुगलानि कुर्मः । यद्यपि एकशतपर्यन्तं जीवनमपि
 मनुष्याणां न संभवति तथापि आकल्पं जीव कल्पायुष्यम् अस्तु इत्या-
 द्याशीर्दर्शनाद् दीर्घायुषि तात्पर्यं न विरुध्यते । अथवा एवं योजना ।
 हे बालक ते शतं हायनान् कृण्वः । तानेव अयुतं च हायनान् कृ-
 ण्वः । तानेव द्वे युगे कृण्वः । त्रीणि च युगानि कृण्वः । चत्वारि
 युगानि कृण्व इति । अयम् अभिप्रायः । तव प्रथमं क्रियमाणेन सं-
 स्कारविशेषेण सर्वमनुष्यसाधारणान् शतसंवत्सरान् कुर्मः । तानेव अयु-
 तसंख्याकान् कुर्मः । चतुर्णां युगानां संभिसंवत्सरान् विहाय युगचतुष्ट-
 यस्य मिलित्वा अयुतं संवत्सराः स्युः । तान् विभज्य [द्वे] कलिद्वाप-
 राख्ये । त्रीणि त्रेतासहितानि । चत्वारि कृतयुगसहितानि कुर्म इति आ-
 शास्यते । एवंरूपां प्रार्थनां ते प्रसिद्धा इन्द्राग्नी विभ्ये च देवा अह-
 णीयमानाः ईदृक्प्रार्थना कथं कर्तुं युज्यत इति हृणां लज्जां क्रोधं वा
 अकुर्वाणाः सन्तः [अनु] मन्यन्ताम् अनुमतिं कुर्वताम् ॥

द्वितीया ॥

शरदे त्वा हेमन्ताय वसन्ताय ग्रीष्माय परि ददसि ।

वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येषु वर्धन्ते ओषधीः ॥ २२ ॥

शरदे । त्वा । हेमन्ताय । वसन्ताय । ग्रीष्माय । परि । ददसि ।

वर्षाणि । तुभ्यम् । स्योनानि । येषु । वर्धन्ते । ओषधीः ॥ २२ ॥

हे बालक त्वा त्वां शरदे ऋतवे परि ददसि परिददसि । परिदानं
 रक्षार्थं दानम् । हे शरदतो अमुं रक्षेति प्रयच्छाम इत्यर्थः । तावत्पर्य-
 न्तं जीवनं हेमन्ताय परिददसि । ततो वसन्ताय । ततो ग्रीष्माय च
 परिददसि । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेभ्योपि ऋतुभ्यः प्रयच्छामीत्युक्तं
 भवति । सर्वेष्वपि ऋतुषु जीवनस्य अपेक्षितात्वात् । हे बालक तुभ्यं व-

र्षाणि जीवनकालमध्यपातीनि षष्ट्युत्तरशतत्रयदिनसंख्याकानि प्रभवादिरू-
पाणि स्योनानि सुखकराणि । भवन्विति शेषः । येषु वर्षेषु ओषधीः
ओषध्यः भोगसाधनभूतव्रीह्यादयो वर्धन्ते अभिवृद्धिं प्राप्नुवन्ति । तानि
वर्षाणीति पूर्वत्र संबन्धः । वर्षाणि स्वीयाभिरभिवृद्ध्याभिरोषधीभिस्तत्र सु-
खकराणि सन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम् ।

तस्मात् त्वां मृत्युर्गोपतेरुद्धरामि स मा बिभेः ॥ २३ ॥

मृत्युः । ईशे । द्विऽपदाम् । मृत्युः । ईशे । चतुऽपदाम् ।

तस्मात् । त्वाम् । मृत्योः । गोऽपतेः । उत् । भ्रामि । सः । मा । बिभेः ॥ २३ ॥

द्विपदाम् पदद्वयभूतानां मनुष्यपक्ष्यादीनां मृत्युः सर्वप्राणिसंहर्ता देवः
ईशे ईष्टे स्वामी भवति । तथा चतुष्पदाम् गवाश्वादीनां मृत्युरेव ईष्टे ।
न हि मृत्युम् अपलपन् कश्चिदपि प्राणन् दृश्यते ऋते मुमुक्षोः । य-
स्मादेवं तस्मात् त्वां गोपतेः । गावः पराधीनत्वाद् यथा गोपालं ना-
तियन्ति एवम् एतेपि मृत्योर्वशगा इति मृत्युर्गोपतिरित्युच्यते । अथवा
गोशब्देनात्र पशवोऽभिधीयन्ते । पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेषाम् उ-
भयेषां पतिः । तादृशाद् मृत्योः सकाशाद् उद्धरामि उद्धरामि । म-
न्त्रवीर्याद् इत्यभिप्रायः । स मृत्युभीतस्त्वं मा बिभेः भीतिं मा कार्षीः ॥

चतुर्थी ॥

सोरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा बिभेः ।

न वै तत्र म्रियन्ते नो यन्न्यधमं तमः ॥ २४ ॥

सः । अरिष्ट । न । मरिष्यसि । न । मरिष्यसि । मा । बिभेः ।

न । वै । तत्र । म्रियन्ते । नो इति । यन्ति । अधमम् । तमः ॥ २४ ॥

हे अरिष्ट । न विद्यते रिष्टं देवं यस्य सः अरिष्टः । देवविमुख इत्य-

र्षः । स संबोध्यते । अथवा रिष्टं रेषो हिंसा सा यस्य नास्ति सः
 अरिष्टः । निरस्तर्हिंस इत्यर्थः । मृत्युकर्तृकहिंसारहित इति यावत् । ता-
 दृशं त्वं न मरिष्यसि मृतिं न प्राप्नोषि । दाढ्याय पुनराह । न मरि-
 ष्यसि त्वम् अतो मा विभेः मरिष्यामीति भीतिं मा प्राप्नुहि । भीत्य-
 भावे कारणम् आह न वै तत्रेति । तत्र तस्मिन् शान्तिकर्मविषये त-
 स्मिन् शान्तिकर्मयुक्ते देशे वा । उत्तरमन्त्रे “यत्रेदं ब्रह्म क्रियते” इति
 वक्ष्यमाणत्वात् । न म्रियन्ते वै न प्राणं त्यजन्ति खलु । वैशब्दः प्रसि-
 द्धौ । सा च महाशान्तिकृत्सु पुरुषेषु सार्वजनीना । मा भून्मृतिः ।
 अधमतमःप्राप्तिः किम् अस्ति सापि नेत्याह नो यन्नयधमं तम इति ।
 अधमं तमः मरणकालीना दुःसहा मूर्च्छा । तामपि नैव प्राप्नुवन्ति ।
 [यद्वा] मृत्यनन्तरं दुष्कर्मभिः प्राप्तव्यं सवितृप्रकाशशून्यम् अधोलोकस्य
 तमिस्रम् । तस्य प्राप्तिर्नैवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्चः पुरुषः पशुः ।

यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥

सर्वैः । वै । तत्र । जीवति । गौः । अश्वः । पुरुषः । पशुः ।

यत्र । इदम् । ब्रह्म । क्रियते । परिधिः । जीवनाय । कम् ॥ २५ ॥

पूर्वमन्त्रे सोरिष्ट न मरिष्यसि न वै तत्र म्रियन्त इति यद् उक्तं तदेव
 अस्मिन् मन्त्रे सोपपत्तिकं विस्पष्टीक्रियते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । सर्वश-
 ब्दस्य विवरणं गौरश्च इत्यादि । ब्रह्म परिवृढं महाशान्त्याख्यं कर्म ।
 परिधिः रक्षःपिशाचादिनिवारकः प्राकारः । यथा यज्ञे अग्नेः परिधिः
 एवम् । तच्च परिधानं किमर्थम् इति तत्राह जीवनाय कम् इति ।
 जीवनायेत्येतावतो नाधिकम् कम् इत्यस्य पूरणार्थत्वात् । तथा च

१ P इमम्.

1 S' तादृशस्य for तादृश त्वम्. 2 S' शान्तिकर्मविषये. 3 S' शून्यमधोलोकस्यतमिस्रं.
 4 S' म्रियत इति.

यास्कः । “मिताक्षरेष्वनर्षकाः कमीमिदु” इत्युक्त्वा उदाजहार । “शिशिरं जीवनाय कम् इति शिशिरं जीवनाय” इति [नि० १. १०] ॥

षष्ठी ॥

परिं त्वा पातु समानेभ्योभिचारात् सबन्धुभ्यः ।

अमंसिर्भवामृतोतिजीवो मा ते हासिषुरसंवः शरीरम् ॥ २६ ॥

परिं । त्वा । पातु । समानेभ्यः । अभिऽचारात् । सबन्धुऽभ्यः ।

अमंसिः । भव । अमृतः । अतिऽजीवः । मा । ते । हासिषुः । असवः ।

शरीरम् ॥ २६ ॥

हे शान्त्यर्थिन् पुरुष त्वा त्वां मया कृतं शान्तिकर्म परि परितः पातु पालयताम् । कुतः सकाशात् । समानेभ्यः विद्यैश्वर्यपराक्रमैः सहशेभ्योऽन्येभ्यः । तथा सबन्धुभ्यः समानबन्धुभ्यः । अभिचारात् तत्कृतात् हिंसाप्रयोगात् । त्वं च अमंसिः अमरणशीलो भव । तथा अमृतः मृत्तिरहितः अतिजीवः अतिशयितजीवो भव । ते तव शरीरम् असवः प्राणाः चक्षुरादीन्द्रियरूपा अमुख्यप्राणाः प्रसिद्धा मुख्यप्राणाश्च मा हासिषुः मा जह्युः ॥

सप्तमी ॥

ये मृत्यव एकशतं या नाष्ट्रा अतितार्याः ।

मुञ्चन्तु तस्मात् त्वां देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥

ये । मृत्यवः । एकऽशतम् । याः । नाष्ट्राः । अतिऽतार्याः ।

मुञ्चन्तु । तस्मात् । त्वाम् । देवाः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अधि ॥ २७ ॥

ये प्रसिद्धा मृत्यवः हिंसका यमस्य हेतयः ज्वरशिरोव्यथादयः एकशतम् एकशतसंख्याका मुख्यभूताः सन्ति । याश्च नाष्ट्राः नाशकारिण्यः अतितार्याः अतितरितव्या लङ्घनीया हिंसिकाः सन्ति । तस्मात् उक्त्वाद् द्वि-

१ B B D K K S Cs अमंसि०. We with A R V. २ P Cr अमंसिः. We with P J.

1 S' तयः for हेतयः. 2 S' याश्चतानाष्ट्राः for याश्च नाष्ट्राः.

विधाद् मृग्युक्त्वाद् नाष्टारूपाच्च त्वां देवाः इन्द्रादयो मुञ्चन्तु मोचयन्तु ।
तथा वैश्वानराद् अग्नेरधि । ३ अधिः पञ्चम्यर्षानुवादी ३ । अ-
ग्नेः सकाशात् त्वां मुञ्चन्तु ॥

अष्टमी ॥

अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णुं रक्षोहासि सपत्नहा ।

अथो अमीवचातनः पूतद्रुर्नाम भेषजम् ॥ २६ ॥ (५)

अग्नेः । शरीरम् । असि । पारयिष्णुं । रक्षःऽहा । असि । सपत्नऽहा ।

अथो इति । अमीवऽचातनः । पूतद्रुः । नाम । भेषजम् ॥ २६ ॥ (५)

अनेन मन्त्रेण पूतद्रुनामकः सर्वारिष्टनिवर्तको रक्षामण्युपादानभूतो वृ-
क्षविशेषः कथ्यते । हे पूतद्रो त्वम् अग्नेः पारयिष्णु पारप्रापकं शरीरम्
असि । वृक्षस्यान्तः अग्नेरवस्थानात् शरीरत्वव्यपदेशः । विशेषतः अस्य
वृक्षस्य शरीरत्वाभिधानम् । अथवा पारयिष्णुरिति पृथग्विशेषणम् । स्व-
निर्दिष्टव्यापारस्य पारप्रापकः रक्षोहा रक्षसां हन्ता असि भवसि । स-
पत्नहा शत्रुहन्ता च असि । अथो अपि च अमीवचातनः रोगस्य प्र-
च्यावकः । एवंमहिमा त्वं पूतद्रुर्नाम पूतद्रुसंज्ञकं भेषजम् औषधम् ।
तादृशस्त्वम् अभिमतं साधयेति शेषः ॥

इत्यथर्वसंहिताभाष्ये अष्टमकाण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । अस्यानुवाकस्य चातनगणे पाठात् “चा-
तनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम्” [कौ० ४. १] इत्युक्तेषु कर्मसु विनि-
योगः । तानि कर्माणि कथ्यन्ते । रक्षोग्रहपिशाचादिभेषज्यार्थम् अनेना-
नुवाकेन फलीकरणंनुषवृक्षशकलानाम् अन्यतमं जुहुयात् । एतरेव धूप-
येद् वा ॥

तथा अनेनानुवाकेन पिशाचादिग्रस्तं पुरुषम् अनुब्रूयात् ॥

१ A ऽयिष्णु changed to ऽयिष्णु. R ऽयिष्णु. We with BBKKSSCs. ३ A पूतद्रु.
३ पूतद्रु. We with BDKKRPPJVCs. ३ So P P J C.

1 S' अयं for अधि. 2 S' परोक्षो for रक्षो. The emendation is conjectural.
3 S' करणं.

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन त्रपुसमुसलखदिरसर्षपाणाम्
अन्यतमस्य समिध आदध्यात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि खादिरान् शङ्कून् लोहमयान् ताम्रमयान् वा
विषमसंस्थान् निखननार्थं “रक्षोहृणम्” इत्यनुवाकेन अभिमन्त्रयेत् ।
तप्तशर्करा अभिमन्त्र्य शयनादौ परिकिरेद् वा ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन सूत्रोक्तरीत्या यवसङ्कून् जुहुयात् ॥

तथा असाध्यग्रहवशीकरणार्थम् अनेनानुवाकेन वीरणतूलसहितम् इ-
ङ्गिडाज्यं पलाशपर्णपृष्ठभागेन जुहुयात् ॥

तथा गृहादौ ग्रहपिशाचादिसञ्जावासञ्जावशङ्कायाम् अनेनानुवाकेन स-
र्षपेध्मं शरमयं बर्हिश्च अभिमन्त्र्य गृहस्योपरि स्थापयेत् । प्रभाते इध्मा-
बर्हिषोर्विकारे ग्रहास्तिष्यं जानीयात् ॥

तस्मिन्नेव कर्मणि वैश्रवणनमस्कारानन्तरम् अनेनानुवाकेन उदकम्
अभिमन्त्र्य ग्रहगृहीतम् आचामयेत् प्रोक्षयेद् वा रात्रौ उल्मुकव्रयम् अ-
भिमन्त्र्य संघर्षयेद् वा ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम् । त्रपुस-
“मुसलखदिरतांष्टीघानाम् आदधाति । अयुग्मान् खादिरान् शङ्कून् अ-
“क्ष्यौ नि विध्य [५, २९, ४] इति पश्चाद् अग्नेः समं भूमिं निखन-
“ति । एवम् [आयस]लोहान् । तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपत्न्यानि परि-
“किरति । अमावास्यायां सकृद्गृहीतान् यवान् अनपहतान् अग्रतीहारं-
“पिष्टान् आभिचारिकं परिस्तीर्य तांष्टीघेध्म आवपति । य आगच्छेत्
“तं ब्रूयाच्छरणंशुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्कन्देति । तथाऽकु-
“र्वन्नी । अघे हुवाने । वीरिणतूलमिध्मम् इङ्गिडं प्रपुटेन जुहोति ।
“इध्माबर्हिः शालायाम् आसजति । अपरेद्युर्विकृतौ पिशाचतो रुजति ।

1 S' सप्त°. 2 So S'. 3 S' °त्वाप्राया°. We with *Kaus'ika*. 4 S' वृक्षौ. 5 S'
सत्वशर्करामिशयनराशि°. We with *Kaus'ika* and *Dārila*. 6 S' शयनराशि° with the
Kes'avi. We with *Kaus'ika* and *Dārila*. 7 S' परिचरत्यमा°. We with *Kaus'ika*.
8 S' °यवानननपहिता°. We with *Kaus'ika*. 9 S' °हारं. We with *Kaus'ika*. 10 S'
त्वाप्रायेध्म. We with *Kaus'ika*. 11 S' °च्छरण°. We with *Kaus'ika*. 12 S' जुष्वा.
We with *Kaus'ika*. 13 S' प्रस्कन्देति. 14 S' °कुर्वन्नाघानेनघाने. *Kaus'ika*: कुर्वन्नाघे-
नुवाने. 15 So S' and *Kaus'ika*. 16 S' पिशाचा आयुरिति for पिशाचतो रुजति.

अग्निं शर्म शरणम् उप यामि उपगच्छामि । अथ वा शर्म सुखम् । ल-
ब्धुम् इति शेषः । सोऽग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् । ५ “ब-
हुलं छन्दसि” इति शपः स्त्री अभ्यासस्य इच्छम् । आवम् । शा-
नच् ५ । क्रतुभिः ऋष्यभूतैराज्यादिभिः कर्मभिर्वा समिद्धः सम्य-
ग्दीप्तः । भवत्विति शेषः । स तादृशो रक्षोहा अग्निः नः अस्मान् रिषः
हिंसकाद् दिवा अहनि पातु रक्षतु । स एव अग्निः नक्तम् रात्रौ रि-
षः सकाशात् पातु । सर्वेष्वहःसु सर्वासु च रात्रिषु पातित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व ऋव्यादो वृष्ट्वापि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातऽवेदः । समऽइद्धः ।

आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् । रभस्व । ऋव्यऽअदः । वृष्ट्वा । अपि । धत्स्व ।

आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने समिद्धः अस्मद्वैराज्यादिभिः सम्य-
ग्दीप्तस्त्वम् अयोदंष्ट्रः अयोमयदन्तयुक्तः सन् अर्चिषा ज्वालाया क्रूरया
यातुधानान् यातवो यातनास्ता एषु धीयन्ते यातुधानाः तान् उप स्पृश ।
संदहेत्यर्थः । तथा मूरदेवान् मूलेन औषधेन दीव्यन्ति परेषां हननाय
ऋडन्तीति मूरदेवाः तान् । अभिचरत इत्यर्थः । अथ वा “मूरा अ-
मूरः” इत्यत्र यास्केन “मूढा वयं सोऽमूढस्त्वम् असि” [नि० ६. ८]
इत्युक्तत्वात् मूढाः कार्याकार्यविभागबुद्धिशून्याः सन्तो ये दीव्यन्ति ते मू-
रदेवाः तान् जिह्वया ज्वालाया आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । तथा ऋ-
व्यादः मांसभक्षकान् रक्षःपिशाचादीन् घृष्ट्वा धर्षित्वा । ५ इडभा-
वश्छान्दसः ५ । आसन् तव आस्ये । ५ “यहनं” इत्यादि-
ना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः ५ । अपि धत्स्व अपिधानं कुरु
ओष्ठाभ्याम् आच्छादय । भक्षयेत्यर्थः ॥

१ So all our MSS. and vaidikas. २ P वृष्ट्वा. We with P J Ge. •

1 S' "क्षणकुर्वन्."

तृतीया ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रौ हिंस्रः शिशानोवरं परं च ।

उत्तान्तरिक्षे परि याह्यमे जम्भैः सं धेहिभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रौ । हिंस्रः । शिशानः । अवरम् । परम् । च ।

उत्त । अन्तरिक्षे । परि । याहि । अमे । जम्भैः । सम । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन् उभयवन् अयं रक्षणीयः अयं हन्तव्यः इत्युभयविधजनपरिज्ञानवन् । यद्वा अवरं परं चेति वक्ष्यमाणौ अवरपरौ उभयशब्देन उच्येते । तदुभयवन् हिंस्रः हिंसनशीलः शिशानः तीक्ष्णज्वालस्तीक्ष्णदन्तो वा अवरम् अस्मत्तो निकृष्टं द्वेष्यं परं च अस्मत्तोधिकं द्वेष्यं च उभा दंष्ट्रौ उभे दंष्ट्रे उप धेहि उपहिते कुरु दंष्ट्रान्तर्वर्तिनौ कुरु । स्वादेत्यर्थः ॥ उत्त अपि च अन्तरिक्षे आकाशे परि याहि संचर । हे अमे संचर्य च मम बाधनाय तत्र संचरतो यातुधानान् रक्षःप्रभृतीन् जम्भैः दन्तैः अभि सं धेहि अभिसंहितान् संदष्टान् कुरु । यद्वा यातुधानान् अभि अन्तरिक्षे परि याहि । तान् एव जम्भैः सं धेहि ॥

चतुर्थी ॥

अमे त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वणि जातवेदः शृणीहि ऋव्यात् ऋविष्णुर्वि चिनोत्वेनम् ॥ ४ ॥

अमे । त्वचम् । यातुऽधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वणि । जातवेदः । शृणीहि । ऋव्यऽअत् । ऋविष्णुः । वि । चिनोत्तु । एनम् ॥ ४ ॥

१ ई शिशानोः. २ P शिशानः. We with P J C P ३ P याहि. We with P J. ४ P एनम्. We with P J.

1 B' उच्यते. 2 B' संचरित्वा for संचर्य.

हे अग्ने त्वं यातुधानस्य रक्षआदेः त्वचम बाह्यधातुं भिन्धि छिन्धि भिन्नां कुरु । तव च हिंसा अशनिः हिंसको वज्रो हरसा तापेन एनं यातुधानं हन्तुं हिनस्तु । पूर्वं त्वचः कर्तनं प्रार्थ्यं तावता अपरितुष्टमना आह म्र पर्वणीति । हे जातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वा अग्ने यातुधानस्य पर्वणि शरीरग्रन्थीन् म्र शृणीहि प्रकर्वेण भिन्नानि कुरु । तथा कृते ऋव्यात् मांसभक्षको वृकादिः ऋविष्णुः ऋव्यम इच्छन् एनं यातुधानं वि चिनोतु इतस्ततो भक्षणाय आकृष्य विप्रकीर्णं करोतु ॥

पञ्चमी ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।

उत्तान्तरिक्षे पतन्तं यातुधानं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥ ५ ॥

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत ।

वा । चरन्तम् ।

उत । अन्तरिक्षे । पतन्तम् । यातुधानम् । तम् । अस्ता । विध्य ।

शर्वा । शिशानः ॥ ५ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वं यत्र यस्मिन् देशे इदानीम् अस्मिन् काले अस्मदुपद्रवकाले पश्यसि यातुधानम् अस्मदुपद्रवकारिणं राक्षसादिकम् । कथंभूतम् इति तत्राह । तिष्ठन्तम् कस्मिंश्चिद् देशे स्थितिं कुर्वाणम् उत वा अपि वा चरन्तम् एकत्र अवस्थितिम् अकुर्वाणम् उत अपि च अन्तरिक्षे आकाशे पतन्तम् गच्छन्तं तं यातुधानम् अस्ता क्षेप्ता त्वं शिशानः तीक्ष्णः सन् शर्वा शरुणा [विध्य] ताडय ॥

षष्ठी ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्यो अशनिभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्ग्येषाम् ॥ ६ ॥

यज्ञैः । इषूः । समनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिभिः ।

दिहानः ।

ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानानं । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्गि ।
एषाम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने यज्ञैः अस्मदनुष्ठितैर्यागैः प्रयोगैः इषुः तव बाणान् संनममानः
ऋजूकुर्वन् वाचा स्तुत्यात्मकमन्त्ररूपया शल्यान् बाणाग्राणि दिहानः दि-
ग्धान् कुर्वन् तीक्ष्णीकुर्वन् वा । अशनिभिरित्येतद् व्यवहितमपि साम-
र्थ्याद् यज्ञविशेषणम् । अशनिसदृशै रक्षोघातुकैर्यज्ञैरित्यर्थः । अथ वा
वाचा अशनिभिः घाञ्ज्यैर्दीप्तैः शाणैः दिहानः तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिरिषुभि-
र्बाणैः यातुधानान् हृदये [हृदय]प्रदेशे विध्य ताडय । ततः एषां यातु-
धानानां बाहून् भुजान् प्रतीचः प्रति भङ्गि अस्माकं वधाय प्राचः सतः
प्रतीचः कृत्वा [भङ्गि] मर्दय भस्मान् कुरु ॥

सप्तमी ॥

उतारंभान्स्पृणुहि जातवेद उतारेभाणौ ऋष्टिभिर्यातुधानान् ।

अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमाद्ः द्विवङ्कास्तमदुन्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽरंभान् । स्पृणुहि । जातऽवेदः । उत । आऽरेभाणान् । ऋ-
ष्टिऽभिः । यातुऽधानान् ।

अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः । आमाऽअदः । द्विवङ्काः । तम् ।
अदुन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

उतं अपि च हे जातवेदः अग्ने त्वम् आरंभान् त्वां स्तोतुं प्रक्षान्तान्
अस्मान् स्पृणुहि पालय । उत अपि च [आ]रेभाणान् शब्दं कृतय-
तो यातुधानान् ऋष्टिभिः आयुधैर्घातय । किं च हे अग्ने त्वं पूर्वः

१ P' °धानाम्. We with P J Cr. २ A B B K R V °रन्धां स्पृ°. B °रन्धान्स्पृ°
changed to रन्धां स्पृ°. C's °रन्धान्स्पृ°. We with D S. ३ So all our authorities. ४
So P J Cr. P' क्षि°.

1 S' ऋजूकुर्वन्. 2 S' शाने. 3 S' प्रदेशेन. 4 S' has उत अपि च after अग्ने त्वम्
instead of at the beginning. 5 S' घातये.

शत्रुतः प्रथमभागः सन् शोशुचानः ज्वलन् तान् यातुधानान् नि जहि
मारय । अथ एकवद् अभिधानम् । तं हतम् आमादः अभक्रमांसा-
शना एनीः एतवर्णाः शुभ्रवर्णाः संध्यावर्णा वा दर्वङ्काः पक्षिविशेषाः
अदन्तु भक्षयन्तु ॥

अष्टमी ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यातुधानो य इदं कृणोति ।

तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्ध्रयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यातुऽधानः । यः । इदम् । कृणोति ।
तम । आ । रभस्व । समऽइधा । यविष्ठ । नृचक्षसः । चक्षुषे । रन्ध्र-
य । एनम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् प्रकृते शान्तिविषये यो यातुधानः राक्षसः इदं
शरीरपीडनादिकं कृणोषि । कृणोतीत्यर्थः । अथवा यस्त्वम् इदं प्रहरणं
कृणोषि करोषि सः प्रहारविषयः [प्रहार]कर्ता वा यातुधानो यतम इति
प्र ब्रूहि आचक्ष्व । अथ वा किं तेन तत्स्वरूपपरिज्ञानेन । तं घातकं
पापिनम् हे यविष्ठयै युवतम् । ॥ स्वार्थिको यत् ॥ समिधा
दाहिकया ज्वालया आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । एतदेव भङ्गयन्तरे-
णाह । हे अग्ने एनं पापिनं नृचक्षसः नृन् पश्यतीति नृचक्षाः सुकृ-
तिनां पापिनां प्राणिनां च साक्षितया द्रष्टुस्तव चक्षुषे चक्षुषः रन्ध्रय वशं
प्रापय । दहेत्यर्थः ॥

नवमी ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्च वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।

द्विस्रं रक्षीस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन् यातुधानां नृचक्षः ॥ ९ ॥

१ So all our MSS. and vaidikas, and not कृणोषि.

1 S' निजिहि for नि जहि. Also in its text. 2 This is another instance of Śāyana's faithfulness to his text; or he would have easily changed to कृणोति. 3 S' emits प्रहार° which we have supplied by conjecture.

शृणीहि छिन्धि । तथा तस्य यातुधानस्य मूलम् पादप्रदेशं वेदां मुख
छिन्धि । पादस्य त्रीणि पर्वाणीत्यर्थः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं पदम् ।

“त्रिर्यातुधानः” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” अन्वयेन तत्रैव विनियोगः ॥
गवां लोहितदोहलक्षणाद्भूतशान्त्यर्थं “यः पौरुषेयेण” [११-२६] इति
चतुर्भ्येन आज्यं जुहुयात् । स्वर्जितं हि । “अथ यः पौरुषेयेण लोहितं
दुहते यः पौरुषेयेणेत्येतामिदं चतुर्भ्युयात्” इति [११-२०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्रिर्यातुधानः अर्चिता त एतृतं यो अग्ने अर्चतेन हन्ति ।

तमर्चिता स्फूर्जयन् जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि युञ्जि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुधानः । प्रसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अर्च-
तेन । हन्ति ।

तम् । अर्चिता । स्फूर्जयन् । जातवेदः । समऽअक्षम् । एनम् । गृणते ।
नि । युञ्जि ॥ ११ ॥

हे अग्ने यातुधानः राक्षसः ते तव प्रसितिम् ज्वालां त्रिः धिवारम्
एतु प्राप्नोतु । तावता निःशेषेण दग्धो भवतीत्यभिप्रायः । यातुधानं वि-
शिनष्टि । यः ऋतम् मम सत्यवचनं यज्ञं वा अर्चतेन असत्यवचनेन
छद्मना वां हन्ति विनाशयति । हे जातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने तम् एनं या-
तुधानम् अर्चिता स्वकीयया ज्वालाया स्फूर्जयन् गृणते तव स्तोत्रं कुर्वते
मह्यं गृणतो मम समक्षम् दृष्टिसंमुख एव नि वृञ्जि निगृह्य वर्जय विनाशय ॥

द्वितीया ॥

यदग्ने अथ मियुना शपातो यद् वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

१ A B B D R B J Cs यो अग्ने. We with K K P P V. २ B K स्फूर्जयं जातः. We
with A D K R B V. ३ A वृञ्जि. We with B D K R B P P J V C. Cp. ४ P स्फूर्-
जयः. We with P J C.

1 S' पद्पा for पादस्य. 2 S' वहति for वा हन्ति.

मन्योर्मनसः शरव्या^३ जायते या तथा विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १२ ॥
 यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनय-
 न्त । रेभाः ।

मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तथा । विध्य । हृदये । या-
 तुधानान् ॥ १२ ॥

हे [अग्ने] अद्य अस्मिन्नहनि [यत्] यस्मात् मिथुना स्त्रीपुंसौ श-
 पातः शपतः परस्परम् आक्रोशतः यच्च वाचस्तृष्टम् तृषायुक्तम् । कटुकम्
 इत्यर्थः । जनयन्त जनयन्ति उत्पादयन्ति । के । रेभाः स्तोतारः । या-
 तुधानेभ्यो निमित्तेभ्य इत्यभिप्रायः । मन्योः तव क्रोधयुक्ताद् दीप्ताद् वा
 मनसः सकाशाद् या शरव्या इषुः ज्वालारूपा जायते तथा इत्था या-
 तुधानान् हृदये हृदयदेशे विध्य ताडय ॥

तृतीया ॥

परां शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।
 परार्चिषा मूरदेवान्जृणीहि परासुतृपः शोशुचतः शृणीहि ॥ १३ ॥
 परां । शृणीहि । तपसा । यातुधानान् । परां । अग्ने । रक्षः । हरसा ।
 शृणीहि ।
 परां । अर्चिषां । मूरदेवान् । शृणीहि । परां । असुतृपः । शोशुचतः ।
 शृणीहि ॥ १३ ॥

हे अग्ने यातुधानान् राक्षसान् तपसा तापकेन तेजसा परा शृणीहि
 पराञ्जुखं विनाशय । तथा रक्षः राक्षसं हरसा प्राणापहारकेण तेजसा
 परा शृणीहि । तथा मूरदेवान् मारणेन कर्मणा दीव्यन्तीति मूरदेवाः
 तान् अर्चिषा दीप्यमानया ज्वालया परा शृणीहि । असुतृपः असुभिः
 परप्राणैरात्मानं तर्पयन्तो ये तान् शोशुचतः भृशं दीप्तान् राक्षसान् [परा]

१ R १ for ३. २ A १ देवांस्तृपः. We with BDRSC

1 S' यस्मिन् for यस्मात्. 2 S' शोशुचान्..

शृणीहि । अथवा शोशुचतः भृशं दीप्यमानान् । तव ज्वालयेति शेषः ॥

चतुर्थी ॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथां यन्तु सृष्टाः ।

वाचास्तेन शरवं ऋच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १४ ॥

परा । अद्य । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एनम् । शपथाः । यन्तु । सृष्टाः ।

वाचाऽस्तेनम् । शरवं । ऋच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रसितिम् । यातुऽधानः ॥ १४ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि देवाः सर्वे वह्निप्रमुखा वृजिनम् प्राणानां वर्जकं राक्षसं पापं वा परा शृणन्तु यथा न प्रतिगच्छति तथा हिंसन्तु । एनं वृजिनं तृष्टाः कटुकाः शपथाः अस्मान् प्रति तेन प्रयुक्तानि शपनानि प्रत्यक् प्रतिमुखं यन्तु गच्छन्तु । किं च वाचास्तेनम् । मृषावचनेन यः प्रहरति स वाचास्तेनः । [तं] शरवः देवशराः मर्मन् मर्मणि प्रदेशे ऋच्छन्तु गच्छन्तु । स यातुधानः विश्वस्य सर्वस्यापि देवस्य प्रसितिम् प्रकर्वेण अभिभवित्रीं हेतिम् एतु गच्छतु । अथवा विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिम् ज्वालाम् एतु । ४ प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः [नि० ६. १२] ४ ॥

पञ्चमी ॥

यः पौरुषेयेण ऋविषां समुङ्के यो अश्वेन पशुना यातुधानः ।

यो अइयाया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १५ ॥

यः । पौरुषेयेण । ऋविषां । समुङ्के । यः । अश्वेन । पशुना । यातुऽधानः ।

यः । अइयायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा ।

अपि । वृश्च ॥ १५ ॥

१ So all our vaidikas and MSS., except A which reads तृष्टाः. २ B अश्वेन. R अश्वेन. ३ P °धानाः.

1 S' च for प्र°. 2 S' ज्वालम् (for जालम्?). 3 S' प्रसहनात्.

स॒मऽव॒स्त्र॒री॒ण॒म् । प॒यः । उ॒स्त्रिया॒याः । तस्य॑ । मां । आ॒शीत् । या॒तुऽधा॒-
नः । नृ॒चक्षुः॑ ।
पी॒यूष॑म् । अ॒ग्ने । य॒त॒मः । ति॒तृप्सा॑त् । त॒म । प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्चिषा॑ । वि॒ध्य ।
म॒र्म॑णि ॥ १७ ॥

हे नृचक्षुः नृणां द्रष्टरग्ने यातुधानः राक्षसः उस्त्रियायाः अस्मदीयाया
गोः संबन्धि संवास्त्ररीणम् संवास्तरे भवम् । ॥ “संपरिपूर्वात् ख च”
इति खः ॥ । गर्भधानादि प्रसवपर्यन्तम् ऊधस्युपचितम् इत्यर्थः ।
अथवा प्रायेण प्रसवदिनप्रभृति संवास्तरपर्यन्तं गावो दुहन्ति तदभिप्राये-
णेदम् अभिधानम् । तथाविधं पयः क्षीरं यद् अस्ति तस्य तत् क्षी-
रम् मा आशीत् मा भक्षयतु पिबतु । तथा यतमः यातुधानः पीयूषम्
हविलक्षणम् अमृतं गोरेव घृतलक्षणं पीयूषं [वा] तितृप्सात् तर्पयितुम्
इच्छेद् आत्मानम् । ॥ तृप्यतेः सनि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्”
इति इग्निषेधः । तदन्तात् लेटि आडागमः ॥ । तं राक्षसम् अ-
र्चिषा स्वकीयया ज्वालया प्रत्यञ्चम् प्रतिमुखं विध्य ताडय । कुत्र देश
इति । मर्मणि मर्मप्रदेशे । यस्मिन् देशे वेधनेन शीघ्रं म्रियते तत्रेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

स॒नाद॑ग्ने मृ॒णसि॑ या॒तु॒धा॒ना॒न् न त्वा॑ रक्षांसि॒ पृ॒त॒ना॒सु जि॒ग्युः ।
स॒ह॒मू॒रा॒नुं द॒ह ऋ॒व्यादो॑ मा ते हे॒त्या मु॒क्षत॑ दै॒व्या॒याः ॥ १८ ॥
स॒नात् । अ॒ग्ने । मृ॒ण॒सि॒ । या॒तु॒ऽधा॒ना॒न् । न । त्वा॑ । रक्षांसि॑ । पृ॒त॒ना॒सु ।
जि॒ग्युः ।
स॒ह॒ऽमू॒रा॒न् । अनु॑ । द॒ह । ऋ॒व्यऽअ॒दः । मा । ते॒ । हे॒त्याः । मु॒क्षत॑ । दै॒-
व्या॒याः ॥ १८ ॥

एषा प्राग् [५, २९, ११] व्याख्याता यद्यपि तथापि व्यवहितत्वात् पु-
नर्व्याख्यायते । हे अग्ने त्वं सनात् चिरकालप्रभृति यातुधानान् राक्षसान्

मृणसि हंसि । तथापि त्वा त्वां रक्षांसि केपि राक्षसाः पृतनासु संग्रा-
मेषु न जिग्युः न जितवन्तः । अतस्त्वं क्रव्यादः मांसाशनान् राक्षसान्
सहसूरान् मूलसहितान् अनु दह क्रमेण भस्मीकुरु । तेपि दैव्यायाः
देवस्य तव संबन्धिन्याः ते तव हेत्याः आयुधाद् मा मुक्षत मुक्ता मा
भूवन् तद्वशं प्राप्नुवन्तु ॥

नवमी ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तस्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति त्वे ते अजरासस्तपिष्ठां अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ १९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तः । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । त्वे । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अघशंसम् । शोशुचतः । दु-

हन्तु ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्मान् अधरात् अधोदिशः सकाशात् तत्रत्येभ्यः
पीडकेभ्यो राक्षसेभ्यः रक्ष पाहि । तथा उदक्तः उदग्दिशः सकाशात् त-
त्रत्येभ्यो [रक्ष] । एतदक्षिणदिशोप्युपलक्षणम् । अथवा अधरादित्यनेन
अवाचीं दक्षिणा दिग् विवक्ष्यते । किं च त्वं पश्चात् प्रतीच्या दिशः
सकाशाद् रक्ष । उत अपि च पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः सकाशाद् रक्ष ।
तेषु तत्तद्देशेष्ववस्थितेषु कथं रक्षा भवतीत्याशङ्क्याह प्रति ते त इति ।
ते तव संबन्धिनस्ते प्रसिद्धास्तत्रतत्र वर्तमानाः स्फुलिङ्गाः । ज्वालारूपा
इति शेषः । अघशंसम् अघं हिंसां शंसन्तं राक्षसं [प्रति] दहन्तु वि-
नाशं कुर्वन्तु । कीदृशाः । अजरासः अजरा अजीर्णाः । तपिष्ठाः अ-
तिशयेन तापकाः । शोशुचतः भृशं दीप्ताः ॥

दशमी ॥

पश्चात् पुरस्तादधरादुतोत्तरात् कविः काव्येन परि पाद्यमे ।

सखा सखायमजरो जरिम्णे अग्ने मर्ता अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २० ॥ (१)

१ B K P V विष्ठा. We with A D K R S P J C.

1 S' omit रक्ष. See note 3. 2 S' अघवनो for अवाची. 3 S' तव रक्ष for तघ.

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उत । उत्तरात् । कविः । काव्येन । परि ।
 पाहि । अग्ने ।
 सखा । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मतीन् । अमर्त्यः । त्वम् ।
 नः ॥ २० ॥ (७)

हे अग्ने त्वम् अस्मान् पश्चादित्यादिना उक्ताभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः स-
 काशात् कविः क्रान्तप्रज्ञः । तत्र[तत्र] बाधमानान् राक्षसान् जानन्नि-
 त्यर्थः । काव्येन कवेः कर्म काव्यम् तेन कवेस्तव रक्षणव्यापारेण प-
 रि पाहि सर्वतो रक्ष । रक्षकं रक्षणीयं च उभावपि विशिनष्टि । स-
 खा मम सखिभूतस्त्वं सखायम् तव सखिभूतं रक्ष । अजरः जरारहितः
 जरिम्णे अत्यन्तजीर्णाय मद्यम् । रक्षां कुर्विति शेषः । हे अग्ने अम-
 र्त्यस्त्वं मर्त्यान् मरणधर्मणः नः अस्मान् । पाहीत्यन्वयः ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“तदग्ने चक्षुः” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यत्रोक्ता विनियोगा
 अनुसंधेयाः ॥

अग्निरहितप्रदेशे अग्निदर्शनलक्षणे अज्ञुते तच्छान्त्यर्थम् “अग्नी रक्षां-
 सि” इत्यनया आज्यं जुहुयात् । “अथ यत्रैतद् अनग्नावभासो भव-
 ति तत्र जुहुयात्” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “अग्नी रक्षांसि सेधतीति
 प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. ३८] ॥

सशब्देऽग्नौ तच्छान्त्यर्थम् अनया अग्निम् उपतिष्ठेत् । “अग्नी रक्षां-
 सि सेधतीति सेधन्तम्” इति तत्र [कौ० ५. १०] सूत्रम् ॥

अभ्याधाने पावकगुणकामियागम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद्
 उक्तं वैताने । “अग्नी रक्षांसि [८. ३. २६] अदितिर्द्यौः [७. ६. १]” इ-
 ति [वै० २. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजो येन पश्यसि यातुधानान् ।

अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ २१ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेभे । शफऽआरुजः । येन । पश्यसि ।

यातुऽधानान् ।

अथर्वऽवत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि ।

ओष ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दं कुर्वते रक्षसे तत् चक्षुः प्रति धेहि स्थापय । दहेत्युक्तं भवति वह्निदृष्टेर्दाहकत्वात् । शफारुजः शफवत् शफाः । नखा इत्यर्थः । अथ वा पशुरूपधारिणां शफा अपि संभवन्ति । तैरारुजन्तीति शफारुजः । तादृशान् यातुधानान् येन पश्यसि तच्चक्षुरित्यर्थः । किं च अथर्ववत् अथर्वाख्यो महर्षिरिव । स एव प्रजापतिरिति ग्रन्थादौ च तस्य माहात्म्यं प्रतिपादितम् । स यथा तपोमन्त्रप्रभावाभ्यां कृत्स्नान् असुरान् निर्ददाह तद्वत् त्वमपि दैव्येन देवसंबन्धिना ज्योतिषा तेजसा सत्यम् यथार्थं धूर्वन्तम् हिंसन्तम् अचितम् अचेत्तारं संज्ञारहितं न्योष नितरां दह । ॐ उष दाहे । लोणमध्यमरूपम् ॐ ॥

द्वितीया ॥

परिं त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावतः ॥ २२ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धृषत्ऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयं प्राक् [७. ७४] । हे अग्ने सहस्य सहसे हित । अभिनव-
नशीलेत्यर्थः । अथवा सहो बलम् तेन जात । मथनाद् उत्पत्तत्वात् ।
[वयं त्वा] त्वां परि परितो धीमहि ध्यायेमहि परिधिं कुर्मो वा ।
कीदृशम् । पुरम् कामानां पूरकम् । विप्रम् मेधाविनं विविधं प्रीण-

१ B S मचितं. We with ADK K R P P J V C. २ P अतः. We with P J C.

1 S तैरारुजन्ति. 2 S प्रभवाभ्यां. 3 S अचेत्तारं. 4 S संज्ञारहितं. 5 S त्वाविप्रं
for विप्रम्.

यितारं वा । धृषङ्कर्णम् धर्षकवर्णयुक्तम् । दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावर्ताम्
भङ्गुस्वभावोपेतबलयुक्तानां राक्षसानां हन्तारम् प्रविनाशयितारम् । अग्ने-
दर्शनेनैव असुराणां बलानि भङ्गुराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । यद्वा सर्वप्रा-
णिबलानां भङ्गुरीकरणसामर्थ्यवताम् इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रति स्म रक्षसो जहि ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिरर्चिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुरावतः । प्रति । स्म । रक्षसः । जहि ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । अर्चिऽभिः ॥ २३ ॥

हे अग्ने विषेण विषवद्विनाशकेन व्याग्नेन वा । एतत् शोचिषेत्यस्य
विशेषणम् । तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा भङ्गुरावतः । उक्तो
भङ्गुरावच्छब्दार्थः । उक्तरूपान् रक्षसः राक्षसान् प्रति जहि । स्मेति
पूरणः । तथा तपुरग्राभिः तापकाग्रोपेताभिः अर्चिभिः ज्वालाभिरपि
जहि ॥

चतुर्थी ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीति शृङ्गे रक्षोभ्यो विनिक्ष्वे ॥ २४ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते ।
महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । सहते । दुःऽएवाः । शिशीति । शृङ्गे इति । रक्षःऽभ्यः ।
विऽनिक्ष्वे ॥ २४ ॥

अयम् अग्निः बृहता महता ज्योतिषा तेजसा वि भाति प्रकाशते ॥
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने महित्वा महत्त्वेन तेजसाम् आधिक्येन विश्वानि

१ So we with all our authorities except B that reads विनिक्ष्वे.

1 S' °पेतबलयुक्तास्या for °पेतबलयुक्तानां. 2 S' तंप्रवि° for प्रवि°.

सर्वाण्यपि भूतजातानि आविष्कृणुषे^१ स्पष्टानि करोषि । विश्वानि प्रति
आत्मानं वा आविष्कुरुषे प्रभूतेन तेजसा । अयम अग्निः अदेवीः आ-
सुरीः दुरेवाः दुःखेन गन्तव्या मायाः प्र सहते प्रकर्षेण अभिभवति ।
तथा रक्षोभ्यो विनिक्ष्वे विनाशाय । ॥ निक्ष्व चुम्बने । तुमर्षे केन
प्रत्ययः । वकारोपजनशब्दान्दसः ॥ शृङ्गे विषाणे शिशीते तीक्ष्णे
करोति ॥

पञ्चमी ॥

ये ते शृङ्गे अजरे जातवेदस्तिग्महेती ब्रह्मसंशिते ।

ताभ्यां दुर्हार्दमभिदासन्तं किमीदिनं प्रत्यञ्चमर्चिषा जातवेदो वि नि-
क्ष्व ॥ २५ ॥

ये इति । ते । शृङ्गे इति । अजरे इति । जातवेदुः । तिग्महेती इति ति-
ग्महेती । ब्रह्मसंशिते इति ब्रह्मसंशिते ।

ताभ्यां । दुःहार्दम । अभिदासन्तम् । किमीदिनम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चि-
३०९ ॥ जातवेदुः । वि । निक्ष्व ॥ २५ ॥

हे जातवेदः अग्ने ये प्रसिद्धे ते तव शृङ्गे विषाणे स्तः ताभ्याम् अ-
र्चिषा प्रत्यञ्चं वि निक्ष्व विनाशयेत्युत्तरत्र संबन्धः । किंगुणके शृङ्गे इ-
ति तत्राह । अजरे जरारहिते अविनश्यरे तिग्महेती तीक्ष्णायुधभूते ती-
क्ष्णहननसाधने ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणा मन्त्रेण अस्माभिः प्रयुक्तेन तीक्ष्णभू-
ते । उक्तलक्षणाभ्यां शृङ्गाभ्यां हन्तव्यः क इति तं सविशेषम् आह ।
दुर्हार्दम् दुष्टहृदयम् अभिदासन्तम् सर्वत उपक्षपयन्तं किमीदिनम् किम्
इदानीम् इति वदन्तं किम् इदं किम् इदम् इत्यन्विष्य चरन्तं वा रा-
क्षसादिकम् ॥

षष्ठी ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः ।

शुचिः पावक ईक्ष्यः ॥ २६ ॥ (<)

अग्निः । रक्षीसि । सेधति । शुक्रऽश्विः । अग्निः ।

शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ २६ ॥

अनया सूक्तत्रयोक्तम् अर्थे संगृह्यते । अथमः । अग्निः रक्षीसि सर्वप्रकारेण बाधमानान् नानाभावेण । शुक्रः । अश्विः निवारयति । तिनाशयति । अग्निर्विशेष्यते । शुक्रशुचिः । अग्निप्रकाशः । अमर्त्यः । अथमः ईड्यरहितः । शुचिः शुद्धः । पावकः पावयिता शोधयिता । ईड्यः स्तुत्यः ॥

इयष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रासामा” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यधिकृतम् । अत्राग्निः । अग्निः ।

इन्द्रासामासिन्वित्ताया बृहद्देवतानुक्रमणा ।

संयत्सगं तु मण्डूकान् ऐन्द्रासोमं परं तु यत् ।

अपिर्दृशो राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिसृतः ।

हते ष्वशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा । इति ॥ १ ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उज्जतं न्यर्पितं वृषणा तपोवृधः ।

परा वृषीतमर्पितं न्योषितं हतं नुदेषां नि शिशोतमर्च्छिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमाः तपन्तः । रक्षः । उज्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तपोवृधः ।

परा । वृषीतम् । न्योषितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेरासम् । नि ।

शिशोतम् । अर्च्छिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ इन्द्रश्च सोमश्च । ॥ “देवतासोमौ” इति । अग्निः । आमन्त्रिताद्युदात्तः ॥ रक्षः । ॥ अग्निः । अग्निः । रक्षीसि तपतम् संतापयतम् । ॥ “आमन्त्रितं” ॥

॥ अर्च्छिणः । We with P J Cr. २ P नुदेयाम् । We with P J Cr.

॥ S' सौदासैर्दुःखितः । S' सौदासैर्दुःखितः ।

र्षम०” इत्यविद्यमानत्वात् तपतम् इत्यस्य निघाताभावः ॥ तथा उज्जतम् हिंस्तम् । ॥ उज्जतिर्हिंसाकर्मा । वाक्यादित्वात्निघाताभावः ॥ हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां न्यर्षयतम् नीचैर्गमयतम् । कान् । तमोवृधः तमसि रात्रौ अन्धकारे तमसा मायया वा वर्धमानान् । एवम् अचितः अचित्तान् अज्ञानिनो राक्षसान् परा शृणीतम् पराङ्मुखं हिंस्तम् । तथा न्योषतम् नितरां दहतम् । ॥ उष दाहे ॥ तथा अक्षिणः भक्षकान् राक्षसान् हतम् । तथा नुदेथाम् हतांस्तान् अस्मत्तः प्रेरयेथाम् । ॥ तिडः परत्वात् निघाताभावः ॥ एवं नि शिशीतम् नितरां तनूकुरुतम् ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्षं तर्पुर्षयस्तु चरुरभिमाँ इव ।

ब्रह्मद्विषे ऋव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम । अघशंसम । अभि । अघम् । तर्पुः । ययस्तु । चरुः ।

अभिमान् इव ।

ब्रह्मद्विषे । ऋव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसम अघस्य अनर्षस्य शंसितारम अपम पापिनं सम्यग् अभि । ॥ उपसर्गश्रुतेयोग्यक्रियाध्याहारः ॥ भवतम् इति शेषः । तिरस्कुरुतम् इत्यर्थः । स राक्षसः तपुः तापं ययस्तु गच्छतु । चरुः ओदनः । कीदृशः । अभिमान् इव अभिसंयुक्त इव । अमौ क्षिप्रश्चरुरिव तापं प्राप्नोतु । किं च युवां ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषे ऋव्यादे मांसाशनाय घोरचक्षसे भयंकरदर्शनाय किमीदिने किम् इदानीम् इति वा किम् इदं किम् इदम् इति चरते वा राक्षसाय । यास्केन उक्तोयम् अर्थः [नि० ६. ११] । तादृशाय द्वेषः अप्रीतिम् अनवायम् अ-

१ ABĀDRĪC २ for १. We with KĪV. २ P चरुः. We with PJC.

18' अचिता for अचितः.

व्यवधानं यथा भवति तथा धत्तम धारणात् । यथा व्यवधानं तदु-
रुतम् ॥

तृतीया ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतौ ध्वे अन्तः प्र विध्यतम् ।

यतो नैषां पुनरेकमुपधात्वा ननु वाक्यद्वयं तदुत्पत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुष्कृतौ । ध्वे । अन्तः । प्र । विध्यतम् । यतो । नैषां । पुनरेकमुपधात्वा । ननु । वाक्यद्वयं । तदुत्पत्त्यर्थम् ।

तृतीया । दुष्कृतौ । ध्वे । अन्तः । प्र । विध्यतम् । यतो । नैषां । पुनरेकमुपधात्वा । ननु । वाक्यद्वयं । तदुत्पत्त्यर्थम् ।

हे इन्द्रासोमौ दुष्कृतः दुष्टकारिणो राक्षसान् को आरब्धे अनार-
ण्ये अनालभ्वने तमसि अन्तः प्र विध्यतम् प्रथेश्च तदुत्पत्त्यर्थम् । यतोः
ननु अन्धकाराद् एषां पतितानां राक्षसानां दुष्कृता मध्ये पुनः ए-
कस्मिन् एकोपि न उदयत् नोद्गच्छेत् । ॥ एतेल्लेदि अन्तः प्रः । “इ-
तश्च लोपः” इति इकारलोपः । गुणयादेशौ ॥ । तथा काम यु-
क्त्वोः [तत्] शवः बलं सहसे तेषाम् अभिभवाय मनुभ्याम् अस्तु क्रो-
धापेतं भवतु ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघर्षसाय तर्हीणम् ।

उत् तक्षतं स्वर्धे पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वधः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघर्षसाय ।
तर्हीणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वर्धे । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । वावृधानम् । निजूर्-
वधः ॥ ४ ॥

१ A D S दुःकृतौ. २ B D S ३ for १. B has no kampa. ३ P omits the av. prefix.
४ S एकश्च for एकश्चन.

हे इन्द्रासोमौ दिवः अन्तरिक्षाद् द्युलोकाद् वा वधम् हननसाधनम् आयुधं सम एकधैव वर्तयतम् । तथा पृथिव्याः सकाशादपि सं वर्तय-
तम् । किमर्थम् । अघशंसाय अघं शंसतीति अघशंसो राक्षसः तदर्थं त-
द्धार्यम् । कीदृशं वधम् । तर्हणम् हिंसकम् । तद् वज्रम् उत्तमम्
उत्तेजनं तीक्ष्णं कुरुतम् । स्वयम् स्वरणार्हम् आयुधम् । पर्वतेभ्यः मेघेभ्यः
सकाशाद् येन वज्रेण वधशब्दवाच्येन वावृधानम् वर्धमानं रक्षः राक्षसं
निजूर्वयः ह्यः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्मितमेभिर्युवमशमहन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरक्षिणो नि पर्शाने विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतमेभिः । युवम् । अशमह-
न्मभिः ।

तपुऽवधेभिः । अजरेभिः । अक्षिणः । नि । पर्शाने । विध्यतम् । यन्तु ।
निऽस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ युवम् युवां वर्तयतम् इतस्ततः प्रेरयतम् । सामर्थ्याद्
आयुधानीति गम्यते । कस्मिन् देशे । दिवस्परि द्युलोकस्य अन्तरिक्षस्य
परितः । किंच अग्निमेभिः अग्निना संतपैः अशमहन्मभिः अशमा अ-
यःसारः अयःसारमयैर्हननसाधनैः तपुर्वधेभिः संतापकैरायुधैः । पुनः की-
दृशैः । अजरेभिः जरारहितैर्दृढैः अक्षिणः भक्षकान् असुरान् पर्शाने पा-
र्श्वस्थिमदेशे नि विध्यतम् । ते च निःस्वरम् निःस्वनं निःशब्दं यथा
भवति तथा यन्तु गच्छन्तु । स्त्रियन्ताम् इत्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कस्याश्चैव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहितोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपती' इव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

१ K K V नृपतीव. So also Sâyana's text in S'. We with A B B D R S C.

1 S' °साधनयुधाम् for °साधनम्. 2 S' वर्धयमानं.

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विषयी । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अ-
श्वाऽइव । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिऽहिनाम । मेधया । इमा । ब्रह्माणि । नृपती
इवेति नृपतीऽइव । जिन्वत ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ वायु इयाम् इयम् अस्माभिः कृता मतिः मन्यत इति
मतिः स्तुतिः विश्वतः सर्वतः परि भूतु परिगृह्णानु । विषयीकरोत्वित्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः । कक्ष्या कक्षबन्धनसाधनभूता रज्जुः वाजिना वाजिनौ ब-
लपन्नौ अश्वेव अश्वाविव । तौ यथा रज्जुर्गृह्णाति तद्वत् । मतिं विशिन-
ष्टि । यां होत्राम् आह्वानार्हा मेधया धारणयुक्तया बुद्ध्या वाम् युवाभ्यां
युवयोरर्थाय परिहिनोमि प्रेरयामि ॥ इदानीम् अवयवश आह । इमा
इमानि ब्रह्माणि मन्त्रान् नृपतीव राजानाविव तौ यथा बन्दिकृतवा-
क्यानि श्रुत्वा प्रीणयतस्तद्वत् जिन्वतम् प्रीणयतम् ॥

सप्तमी ॥

प्रति स्मरेथां तुजयञ्जिरेवैर्हतं दुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूद् यो मा कदा चिदभिदासति दुहुः ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयन्ऽभिः । एवैः । हतम् । दुहः । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः ।

इन्द्रासोमा । दुःऽकृते । मा । सुऽगम् । भूत् । यः । मा । कदा । चित् ।

अभिऽदासति । दुहुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ युवां तुजयञ्जिः बलवञ्जिः एवैः गमनमाधनेरश्वैः प्रति
स्मरेथाम् । स्मृतिरत्र आगमनपर्यन्तव्यापारा । प्रतिगच्छतम् इत्यर्थः ।
आगत्य च दुहः द्रोहकारिणो भङ्गुरावतः भञ्जनशीलान् रक्षसः राक्ष-
सान् हतम् हिंस्रम् ॥ किं च हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते दुष्टकारिणे राक्षसा-
य सुगम् सुगमनं जीवन्नमनं सुखं वा मा भूत् । दुष्कृतं विशिनष्टि ।

१ So P P J Cr. २ A D S दुःकृते. ३ K दुहः. ४ P स्मरेथाम्. We with P J Cr.

५ S मन्त्रानृपतीव for मन्त्रान् नृपतीव. ६ S' स्मृतितत्र.

यो दुष्कृतं द्रुहुः द्रोहशीलः सन् कदा चित् एकवारमपि मा माम्
अभिदासति उपक्षपयति बाधते । तस्मा इति ॥

अष्टमी ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आप इव काशिना संगृभीता असन्नस्त्रासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिऽचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आपःऽइव । काशिना । समऽगृभीताः । असन्नं । अस्तु । असतः । इन्द्र ।

वक्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यो राक्षसादिः पाकेन परिपकेन मनसा । अन्यायाचरण-
स्यापि मनोमूलावात् मन एव अत्राभिधीयते । चरन्तम् प्रवर्तमानं मा
माम् अनृतेभिः अनृतरूपैः अयं ब्राह्मणं हतवान् अयं ब्रह्मस्वं हतवान्
इत्येवमाद्यात्मकैः वचोभिः वचनैः अभिचष्टे अभिशप्यं करोति स राक्षसा-
दिः काशिना मुष्टिना संगृभीताः संगृहीता आप इव ता यथा अङ्गु-
लिविवरेभ्यो गलन्ति तद्वत् असतः अविद्यमानस्य अकृतस्वार्थस्य वक्ता
स्वयमपि असन्नस्तु शून्यो भवतु ॥

नवमी ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।

अहये वा तान् प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकऽशंसम् । विऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधाभिः ।

अहये । वां । तान् । प्रऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःऽऋतेः ।

उपऽस्थे ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः पाकशंसम् परिपक्वशंसनं सत्यभाषिणं माम् एषैः प्राप्त-
व्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभिः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथा-

१ P असम्. We with P J Cr. २ P वातान् for वा तान्. We with P J Cr. ३ P omits the visarga in ऋतेः. We with P J Cr.

प्रति शुष्यन्तु यशो॑ अस्य दे॒वा यो मा॑ दि॒वा दि॒प्सति॑ यश्च॒ नक्त॑म् ॥ ११ ॥
परः । सः । अ॒स्तु । तन्वा॑ । तना॑ । च । ति॒स्रः । पृथि॒वीः । अधः । अ॒स्तु ।
वि॒श्वः ।

प्रति॑ । शु॒ष्यन्तु॑ । यशः॑ । अ॒स्य॑ । दे॒वाः । यः । मा॑ । दि॒वा । दि॒प्सति॑ । यः ।
च॑ । नक्त॑म् ॥ ११ ॥

हे देवाः स राक्षसादिः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च पुत्रेण च । इ उभयत्र व्यत्ययेन तृतीया इ । तनोः पुत्रस्य चेत्यर्थः । उभयोः परः अन्यः विरोधी अथवा परस्ताद् वर्तमानो वियुक्तः अस्तु । तथा विश्वाः व्याप्तास्तिस्रः पृथिवीः त्रिप्रकारा भूमीः । भूमेर्धुलोकस्य च त्रैविध्यं मन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । “ तिस्रो भूमीर्धारयन् श्रीरुत धूम ” [ऋ० २. २७. ८] । “ तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः ” इति [ऋ० ७. ८७. ५] । अधो अस्तु । तिसृणामपि पृथिवीनाम् अधस्तात् नरके वर्तमानोस्त्वित्यर्थः । अस्य पापिनो यशः अन्नं कीर्तिर्वा प्रति शुष्यन्तु विनश्यन्तु । यस्य ईदृशो विनाशः तं दर्शयति । यो द्वेष्टा दिवा अहनि मा मां दिप्सति हन्तुम् इच्छति यश्च नक्तम् रात्रौ दिप्सति । तस्येति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

सु॒वि॒ज्ञानं॑ चि॒कि॒तुषे॑ जना॒य स॒च्चासं॑श्च॒ वच॑सी प॒स्पृधा॑ते ।

तयो॑र्यत् स॒त्यं य॑तर॒हजी॑यस्तदित् सोमो॑वति॒ ह॒न्यास॑त् ॥ १२ ॥

सु॒वि॒ज्ञानम् । चि॒कि॒तुषे॑ । जना॒य । सत् । च॒ । अस॑त् । च॒ । वच॑सी इति॑ ।

प॒स्पृधा॑ते इति॑ ।

तयोः॑ । यत् । स॒त्यम् । य॑तर॒त् । ऋ॒जी॑यः । तत् । इत् । सोमः॑ । अ॒वति॑ ।

ह॒न्ति । अस॑त् ॥ १२ ॥

१ P अन्व. We with P J Cr. २ P वृचाः. We with P J Cr.

1 S' अन्यविरोधी. 2 S' विनाश इतितदर्शयति.

च सोमो न हिनोति । तर्हि सोमः किं करोति । उच्यते । रक्षः राक्षसं वृजिनरूपं हन्ति हिनस्ति । तथा असत् अनृतं वदन्तं हन्ति । उभौ उक्तविधौ दुष्टौ इन्द्रस्य प्रसितौ बन्धनसाधने पाशे शयाते । अथवा प्रसितौ । ॥ निष्ठान्तं पदम् ॥ प्रकर्षेण बद्धौ सन्तौ शयाते । ॥ ऋषिञ् बन्धने इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । क्तिन्पक्षे “तादौ च निति कृति०” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

यदि वाहमनृतदेवो अस्मि मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । अस्मि । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऽहे । अग्ने ।

किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऽप्यम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

हे [अग्ने] अहं यदि वा यद्यपि अनृतदेवः अनृतेन दीव्यतीत्यनृतदेवः अथ वा अनृताः असत्यभूता देवा अस्य । देवशून्य इत्यर्थः । तादृशोस्मि वा । अथ वा मोघम् व्यर्थं देवान् स्तोतव्यान् यद्यभ्यांश्च अप्यूहे वहामि । उभयविधोपि न भवामीत्यर्थः । अतः कारणात् किम् कथंकारम् अस्मभ्यम् हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने हृणीषे क्रुध्यसि । क्रोधो न कार्यः । अस्मद्विलक्षणा द्रोघवाचः देवताद्रोहविषयवचनोपेताः ते राक्षसाः निर्ऋथम् निकृष्टाम् आर्तिं नाशं सचन्ताम् समवयन्तु गच्छन्तु ॥

पञ्चमी ॥

अद्या मुरीयं यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।

अधा स वीरैर्दुशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

१ BS ०देवा. We with ADKĀRV C. २ AR चंष्ट B चंष्ट. ३ P अस्मि. We with P J. ४ K मुरीय. KV मुरीय. We with ABDEŠ P P J. ५ A पूरुषस्य.

1 S' निराक्षसाः.

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । ततप ।
पुरुषस्य ।

अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधा-
न । इति । आह ॥ १५ ॥

प्रायेण अयं मन्त्रः पूर्वञ्च अराक्षसम् अहिंसकं त्वं हिंसको राक्षसो-
सीत्येवं यो मिथ्याभियोगं करोति तं प्रति मिथ्याभिश्स्तस्य शपथरूपौ
मन्त्रौ । हे आरोपक पुरुष अहं यदि यातुधानः यातनानां विधायकः
पीडाकृद् अस्मि । यदि वा पुरुषस्य आयुः जीवनं ततप संतापं हिंसाम्
अकार्षम् । तर्हि अद्य अस्मिन्नेव दिने मुरीय म्रियेय । अध अथ मा
अनागतं मां यस्त्वं मोघम् व्यर्थं यातुधानेति आह । पुरुषव्यत्ययः ।
स त्वं च दशभिः दशसंख्याकैर्वीरैः पुत्रैः वि यूयाः वियुक्तो भवेः ॥

षष्ठी ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोर्धमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः ।
अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । प-
दीष्ट ॥ १६ ॥

यः अध्यारोपयिता मा माम् अयातुम् अराक्षसं सन्तम् हे यातुधान
राक्षस इत्याह यो वा यश्च परमार्थतो रक्षाः राक्षसः शुचिः शुद्धोहम्
अयातुः इत्याह ब्रूते तम् उभयविधम् असत्यवादिनम् इन्द्रो देवः म-
हता अतिशयितप्रभाववता वधेन हननसाधनेन वज्रेण हन्तु हिनस्तु ।
स उभयविधो जनः विश्वस्य सर्वस्यापि जन्तोः प्राणिनः अधमः निकृष्टः
सन् पदीष्ट पतनु नश्यतु ॥

१ P अधा. We with P J.

1 S' नियायकः. 2 S' पुरुषवचनव्यत्ययः.

सप्तमी ॥

प्र या जिगाति स्वर्गलेव नक्तमपं द्रुहुस्तन्वैः गूहमाना ।

वज्रमनन्तमव सा पदीष्ट प्रावाणो भन्तु रक्षस उपन्दैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । स्वर्गलाऽइव । नक्तम् । अपं । द्रुहुः । तन्वमि । गू-
हमाना ।वज्रम् । अनन्ताम् । अव । सा । पदीष्ट । प्रावाणः । भन्तु । रक्षसः । उ-
पन्दैः ॥ १७ ॥

या राक्षसी नक्तम् रात्रौ स्वर्गलेव उलूकीव प्र जिगाति प्रकृष्टं गच्छ-
ति अस्मान् हन्तुम् । या च द्रुहुः द्रोहकारिणी राक्षसी तन्वम् स्वकीया
तनुं गूहमाना संवृण्वती अप्रकाशयन्ती [उप] । ॥ १७ ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्य-
क्रियाध्याहारः ॥ उपगच्छति । सा उक्तलक्षणा दुष्टराक्षसी अन-
न्ताम् अन्तरहितम् अनवधिकम् असंख्यातं वा वज्रम् गर्तम् अव अवा-
ञ्छुस्व पदीष्ट पततु । किं च प्रावाणः सोमम् अभिषुण्वन्तः पाषाणाः उ-
पन्दैः स्वकीयैः सोमाभिषवध्वनिभिः रक्षसः राक्षसान् भन्तु विनाशयन्तु ॥

अष्टमी ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विद्वंषीऽच्छतं गृभायतं रक्षसः सं पिनष्टन ।

वयो ये भूत्वा पतयन्ति नक्तभिरे वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विद्वंषु । इच्छतं । गृभायतं । रक्षसः । सम् । पि-
नष्टन ।वयः । ये । भूत्वा । पतयन्ति । नक्तभिः । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे ।
अध्वरे ॥ १८ ॥

१ B द्रुह°. २ A B B D S C. ३ for १. Sayana's text: तन्वांग्°. We with K K R
V. ३ P जिगाती. ४ P P वज्रम्. C. वज्रम् corrected into वज्रम् We with J. ५ A
विद्वंषी°. V विद्वंषी°. We with B B K D S R C. Sayana's text too is: विद्वंषी°, and
not विद्वंषि°.

1 B' नप्रजिगाति.

हे मरुतः यूयं विश्वु प्रजासु मध्ये वि तिष्ठध्वम विविधं तिष्ठत । रक्ष-
सः राक्षसान् इच्छत हन्तुम इच्छां कुरुत । तदनन्तरं गृभायत गृहीत ।
गृहीत्वा च सं पिनष्टन सम्यक् चूर्णं यथा भवति तथा पेषणं कुरुत ।
ये वा राक्षसाः वयः पक्षिणो भूत्वा नक्तभिः रात्रिभिः रात्रिषु पतयन्ति
गच्छन्ति संचरन्ति । ये वा ये च देवे दैवे देवसंबन्धिनि दीप्ते प्रकाश-
माने वा अध्वरे यागे रिपः हिंसाः दधिरे धारयन्ति । तान् राक्षसान्
संपिनष्टनेति संबन्धः ॥

नवमी ॥

प्र वर्तय दिवोर्दमानमिन्द्र सोमशितं मघवन्सं शिशाधि ।

प्राक्तो अपाक्तो अधरात् उदुक्तोऽभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमशितम् । मघवन् । सम् ।
शिशाधि ।

प्राक्तः । अपाक्तः । अधरात् । उदुक्तः । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे मघवन् इन्द्र दिवः द्युलोकाद् अन्तरिक्षाद् अश्मानम् अशनिल-
क्षणं वज्रं प्र वर्तय परिस्फारय । तदेव सोमशितम् सोमेन तीक्ष्णीकृतं
यथा भवति तथा सं शिशाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । तादृशेन पर्वतेन
पर्ववता वज्रेण प्राक्तः अपाक्तः अधरात् उदुक्तः प्राक्पश्चाद्दक्षिणोत्तराभ्यो
दिग्भ्यः । सर्वस्माद् देशाद् इत्यर्थः । रक्षसः राक्षसान् अभि जहि मारय ॥

दशमी ॥

एत उ त्वे पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोदाभ्यम् ।

शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमर्घ्यः ॥ २० ॥ (१०)

एते । ऊं इति । त्वे । पतयन्ति । श्वयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः ।
अदाभ्यम् ।

१ A K R (and Śāyana's text:) दिवो अश्मां°. २ K K R V १ for ३. We with A B
D C S. ३ P पतयन्ति. We with P J C P. ४ P दिप्सन्ति. We with P J C P.

शिशीति । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातु-
मात्स्यः ॥ २० ॥ (१०)

त्ये । तच्छब्दसमानार्थस्यच्छब्दः । त्ये ते एते उक्तप्रकाराः श्वयातवः
श्ववात् स्वादन्तो यातुधानाः श्वरूपधारिणः श्वसहिता [वा] पतयन्ति ग-
च्छन्ति । आगत्य च दिप्तवः हिंसेच्छवः सन्तः अदाभ्यम् अर्हिस्यम्
इन्द्रं दिप्तन्ति जिघांसन्ति । स च शक्रः शक्त इन्द्रः पिशुनेभ्यः राक्षसे-
भ्योर्षाय तान् हन्तुं वधम् वधं शिशीते निशितं करोति । स एवेन्द्रः
यातुमज्जः हिंसावद्भ्यो राक्षसेभ्यो नूनम् निश्चयम् अशनिम् वधं सृजत्
सृजतु सृजति वा ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“इन्द्रो यातूनाम्” इति सूक्तस्य “रक्षोहणम्” इत्यनुवाकेन उक्तो वि-
नियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरो हविर्मधीनामभ्यां विवासताम् ।

अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्सत एतुं रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराशरः । हविःऽमधीनाम् । अभि । आऽ-
विवासताम् ।

अभि । इत् । ऊं इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् । पात्राऽइव । भि-
न्दन् । सतः । एतुं । रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रो देवः यातूनाम् हिंसकानां राक्षसानां पराशरः पराशातयिता प्र-
क्षिप्तशरो वा अभवत् भवतु । कीदृशाम् । हविर्मधीनाम् हवींषि देव-
तार्थानि पुरोडाशादीनि मग्नतां तथा अभ्याविवासताम् अभिमुखं गच्छ-
ताम् । उ अपि च । इदिति पूरणः । शक्रः इन्द्रः राक्षसान् हन्तुम्

१ K B V २ for ३. २ A D K K S V एति. We with B B R. ३ P शराः. We
with P J C. ४ P P भिन्दन्. We with J K C. ५ P P J एति. We with C.

1 S' स्वरूपं. 2 S' स्वसहिताः. 3 S' हिंसावद्भ्यो 4 S' विवसताम्.

अभ्येतु । यथा परशुः कुठारो वनम् वृक्षसमूहं क्षेत्रम् एति । यत्रैव
पात्राणि मृन्मयानीव भिन्दन् यथा लकुट एति । तद्वत् सतः प्राप्तान्
रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् । ५ तिरः सत इति प्राप्तस्येति शास्कः [नि
३.२०] ५ । एतु गच्छतु ॥

द्वितीया ॥

उलूकयानुं शुशुलूकयानुं जहि श्रयानुमुत कोकयानुम् ।

सुपर्णयानुमुत गृध्रयानुं हृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकऽयानुम् । शुशुलूकऽयानुम् । जहि । श्रयानुम् । उत । कोकऽयानुम् ।

सुपर्णऽयानुम् । उत । गृध्रऽयानुम् । हृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

हे इन्द्र उलूकयानुम् उलूकैर्घृकैः परिवारैः सह यातयतीति वा उलू-
कैर्यातीति वा उलूकयानुः तं जहि विनाशय । तथा शिशुलूकयानुम् अ-
त्योलूकाकारेण यानाम् अत्योलूकैः उलूकजातिविशेषैर्यानां वा जहि । एवं
श्रयानुम् इत्यादीनि व्याख्येयानि । श्या प्रसिद्धः । कोकश्चक्रवाकः । सुपर्णो
गरुत्मान् पक्षिराट् । गृध्रस्तदवान्तरजातीयः । सर्वत्र जहीति संबन्धः ।
किं बहुना । हृषदा पाषाणेन मृत्पात्रमिव रक्षः नानाकारेण वर्तमानं
राक्षसं प्र मृण प्रकर्षेण मारय । अत्र अथर्वसंहितावृहदेवतानुक्रमणिका ।

उलूकयानुं जघेतान् नानारूपान् निशाचरान् ।

स्त्रीपुंरूपांश्च जघेतान् जिघांसन् इन्द्र मे जहि ।

इति ॥

तृतीया ॥

मा नो रक्षो अभि न इ यातुमावदपोच्छन्तु मिथुना ये किमीदिनः ।

पृथिवी नः पार्थिवात् पात्संहसोन्तरिक्षं दिव्यात् पात्समान् ॥ २३ ॥

मा नः । रक्षः । अभि । न इ । यातुऽमावत् । अप । उच्छन्तु । मिथुनाः ।

ये । किमीदिनः ।

१ A D S घृष०. २ A K °च्छन्तु.

1 S' स्त्रीरूपांश्च. The emendation is conjectural.

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पा-
तु । अस्मान् ॥ २३ ॥

नः अस्मान् यातुमाषात् यातुमात् हिंसकं रक्षः राक्षसजातिः मा अभि-
नद् मा प्राप्नोतु । १ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । तस्मात्पुङ्क्ति "मन्ने य-
स" इति श्लेषेण । "न माख्योगे" इति अङ्गभावः २ । तथा
किमीदिनः किम् इदानीम् इति वा किम् इदं किम् इदम् इति वा च-
रन्तो राक्षसा ये मिथुनाः मिथुनभूताः स्त्रीपुंसाः सन्ति ते अपोच्छन्तु
अपगच्छन्तु । किं च पृथिवी देवी नः अस्मान् पार्थिवात् पृथिवीसं-
बन्धात् स्वसंबन्धिनः अंहसः रक्षःपिशाचादिकृतात् पीडनात् पापाद् वा
[पातु] रक्षन्तु । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता अस्मान् दिव्यात् दिशि
भवात् स्वसंबन्धाद् अंहसः पातु ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रं जहि पुमांसं यातुधाममुत स्त्रियं मायया शशदानाम् ।

विष्मिवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते इशन्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं जहि । पुमांसम् । यातुधामम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शशदानाम् ।

विष्मिवासः । मूरदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । इशन् । सूर्यम् । उत उच-
रन्तम् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वं पुमांसम् पुंरूपधारिणं यातुधामम् यातनाकारिणं राक्षसं
जहि नाशय । उत अपि च मायया परव्यामोहिन्या क्रियया शशदा-
नाम् हिंसतीं स्त्रियम् राक्षसीं जहि । किं च मूरदेवाः मारणक्रीडाः मू-
लेन विषौषध्या दीव्यन्तीति [वा] मूरदेवाः ते विष्मिवासः विच्छिन्नक्री-
वाः सन्तः ऋदन्तु नश्यन्तु । ते मूरदेवाः उच्चरन्तं सूर्यं मा इशन् मा
द्राष्टुः ॥

१ P Cr. ते. We with P J. २ P वृशन्. We with P J Cr.

1 B' रक्षः यातयता राक्षस° for रक्षः राक्षस°. 2 B' तस्य लुकि for तस्मात्पुङ्क्ति. 3 B' वि-
गतिछिन्न°.

पञ्चमी ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनि यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥ (११)

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २५ ॥ (११)

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च यत्नेन हिंसायाश्चसान् प्रति चक्ष्व प्रतिकूलं प्रत्येकं वा पश्य । तथा वि चक्ष्व विविधं विपरीतं वा राक्षसान् पश्य । गुवां जागृतम् अस्मद्भाविषये अपनिद्रौ भवतम् । किं च रक्षोभ्यो यातुमद्भ्यः हिंसायद्भ्यः अशनिम् अशनिलक्षणं वधम् हननसाधनम् आयुधम् अस्तम् दिपतम् ॥

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तानि । तत्र “अयं प्रतिसरः” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् अभिलषितार्थसिद्धयर्थम् । अनेनार्थसूक्तेन दग्धि मधुनि च त्रिरात्रं वासितं तिलकमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि । “आयमगन् [३. ५] अयं प्रतिसरः [८. ५] अयं मे वरणः [१०. ३] अरातीयोः [१०. ६] इति मन्त्रोक्तान् [वासितान्] बध्नाति” इति [कौ० ३. २] ॥

तथा अस्य सूक्तद्वयस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणहोमादौ विनियोगः । सूत्रितं हि । “अयं प्रतिसरः [८. ५] यां कल्पयन्ति [१०. १] इति महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५. ३] । “अथ शान्तिकृत्यादूषणैश्चातनैर्मातृनामभिः” इति [शा० क० १६] । “कृत्यादूषण एव च । चातनो मातृनामा च” इति [न० क० २३] ॥

तथा “रौद्रीं रोगार्तस्य” [न० क० १७] इति विहितायां रौद्राख्यायां

1 S' क्षितम्. 2 S' omits वासितान् which we supply from *Kausika*.

महाशानौ तिलकमणिबन्धने एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तद् उक्तं मख-
नकल्पे । “अयं प्रतिसर इति मन्मोक्तं रौश्याम्” इति [म०क०१९] ॥

पिष्टरात्रीविधाने प्रतिसरबन्धनेपि एतत् सूक्तम् । “अपातः पिष्टरा-
श्याः कल्पं व्याख्यास्यामः” इति उपक्रम्य उक्तम् अपर्यपरिशिष्टे । “अयं
प्रतिसर इति प्रतिसरम् आवध्य” इति [प०६.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयं प्रतिसरो मणिवीरो वीराय बध्यते ।

वीर्यवान्सपत्नहा शूरवीरः परिपाणः सुमङ्गलः ॥ १ ॥

अयम् । प्रतिसरः । मणिः । वीरः । वीराय । बध्यते ।

वीर्यवान् । सपत्नहा । शूरवीरः । परिपाणः । सुमङ्गलः ॥ १ ॥

अयं तिलकवृक्षनिर्मितो मणिः प्रतिसरः प्रतिसरणसाधनः । यः कृ-
त्याः करोति तं प्रति सरतीति प्रतिसरस्तादृशः । वीरः विविधम् ईर-
यति अपसारयति शत्रुप्रभृतीनि [इति] वीरः वीराय वीर्याय वीर्याख्याय
सामर्थ्याय विक्रान्ताय पुरुषाय वा बध्यते । मणिर्विशेष्यते । वीर्यवान्
वीरस्य कर्म वीर्यम् तद्वान् अतिशयितवीर्यः । सपत्नहा शत्रुघातकः ।
शूरवीरः शूरान् वीरयति संग्रामे इति वा शूरश्चासौ वीरश्चेति वा शू-
रवीरः । परिपाणः परिपात्यनेन साधनेन प्रयोक्ता यजमानम् इति परि-
पाणः परिरक्षासाधनभूतः परितो रक्षिता वा । ५ परिपूर्वात् पातेः
करणे ल्युट् । “वा भावकरणयोः” इति णत्वविकल्पः । नन्धादिवात्
ल्युर्वा ५ । सुमङ्गलः शोभनेन मङ्गलेन उपेतः ॥

द्वितीया ॥

अयं मणिः सपत्नहा सुवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

प्रत्यक् कृत्या दूषयन्नेति वीरः ॥ २ ॥

अयम् । मणिः । सपत्नहा । सुवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

प्रत्यक् । कृत्याः । दूषयन् । एति । वीरः ॥ २ ॥

1 S' वीराख्याय सामर्थ्यान्माय. 2 S' प्रयोक्तो. 3 S' मणि च for वा.

अयं स्यात्सो मणिः सपत्न्या वैरिघातकः सुवीरः शोभनेर्वीरैरुपेतः ।
पुत्रादिप्रदातेत्यर्थः । सहस्वान् बलवान् वाजी वैजयन्तान् सहमानः श-
श्रूषाम् अभिभविता उग्रः उद्गूर्णबलः कृत्याः परोत्पादिताः प्रत्यक् कर्त्र-
भिमुखं दूषयन् विनाशयन् एति गच्छति बाहुदण्डम् आरोहति । अथ
वा प्रत्यक् अस्मदस्मिमुखम् एति वीरः विविधम् ईरयिता शश्रूषाम् ॥

तृतीया ॥

अनेनेन्द्रो मणिना वृत्रमहन्ननेनासुरान् पराभावयन्ननीषी ।

अनेनाजयद् द्यावापृथिवी उभे इमे अनेनाजयत् प्रदिशश्चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन । इन्द्रः । मणिना । वृत्रम् । अहन् । अनेन । असुरान् । परां ।
अभावयत् । मनीषी ।

अनेन । अजयत् । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति । अनेन ।
अजयत् । प्रदिशः । चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन स्यात्स्येन मणिना पूर्वम् इन्द्रः वृत्रम् असुरम् अहन् केनापि
उपायेन जेतुम् अशक्यमपि अमुं मणिं वद्ध्वा तत्सामर्थ्येन हतवान् ।
तथा अनेनैव मणिना मणिवन्धनसामर्थ्येन मनीषी जयोपायज्ञानवान्
इन्द्रः असुरान् अन्यान् पराभावयत् पराभूतान् विनष्टान् अकरोत् । किं
च अनेनैव मणिना इमे प्रसिद्धे उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अज-
यत् । द्यावापृथिव्योर्विजयो नाम तदाधिपत्यम् । किं च अनेनैव मणिना
चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याः अजयत् स्वाधीनं कृतवान् ॥

चतुर्थी ॥

अयं स्यात्सो मणिः प्रतीवर्तः प्रतिसरः ।

ओजस्वान् विमृधो वशी सो अस्मान् पातु सर्वतः ॥ ४ ॥

अयम् । स्यात्स्यः । मणिः । प्रतिवर्तः । प्रतिसरः ।

ओजस्वान् । विमृधः । वशी । सः । अस्मान् । पातु । सर्वतः ॥ ४ ॥

1 S' वजनवान् which probably stands for वैजनवान् अन्नवान् वा. 2 S' inserts
त before द्यावा°.

अयं स्यात्स्वः तिलकविकारो मणिः प्रतीवर्तः प्रतिकूलं प्रतिमुखं वर्तय-
त्यनेनेति प्रतीवर्तः । ३ प्रतिपूर्वाद् वृतेः करणे घञ् । “उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । “घाघघञ्” इत्यादिना उत्तरपदान्तो-
दासत्वम् ३ । प्रतिसरः रोगादेः प्रतिसरणसाधनभूतः ओजस्वान् श-
त्रुनिरासक्षमतेजोयुक्तः विमृधः विगतसंग्रामः मणिधारकदर्शनेनैव शत्रूणां
पलायनात् संग्रामस्यैव अभावात् । विमृधो विमर्दयिता वा । वशी स-
र्वस्य वशयिता स तादृशो मणिः अस्मान् सर्वतः सर्वस्मात् अभिभवात्
पातु रक्षतु ॥

पञ्चमी ॥

तदग्निराह तदु सोमं आह बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः ।

ते मे देवाः पुरोहिताः प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसरैरजन्तु ॥ ५ ॥

तत् । अग्निः । आह । तत् । ऊं इति । सोमः । आह । बृहस्पतिः । स-
विता । तत् । इन्द्रः ।

ते । मे । देवाः । पुरःऽहिताः । प्रतीचीः । कृत्याः । प्रतिसरैः । अजन्तु ॥ ५ ॥

तत् वक्ष्यमाणं प्रतीचीः कृत्या इत्यादिकम् अग्निदेवो मे आह उक्त-
वान् । प्राणिनः प्रतिसरैः प्रतिसरणसाधनैर्मणिभिः कृत्याः प्रतीचीः अज-
न्ति इत्येतत् मे मद्यम् अस्माकम् अग्निराहेत्यर्थः । तदु तद् एव सोमो-
प्याह । एवं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रजातस्य स्वामी एतन्नामको देवोप्याह ।
तथा सविता सर्वप्राणिनां प्रेरकः एतन्नामको देवोप्याह । किं बहुना ।
तत् साधनम् इन्द्रः मे आह । ते प्रसिद्धा अन्येपि देवाः पुरोहिताः पु-
रतः संनिधापिताः पुरोहितवत् हितकारिणो वा । आहुरिति विपरि-
णामः कर्तव्यः ॥ अथ वा तत् स्यात्स्वमणिवन्धनस्य सर्वसंपत्साधनत्वम्
अग्निराह । तदु तद् एव सोमोप्याह । एवं बृहस्पत्यादिष्वपि योज्यम् ।
ते ये अग्न्यादयो मजेः सर्वफलसाधनत्वम् आहुः त एव पुरोहिताः फल-
निष्पादनविषये पुरतः स्थापिताः सन्तो मे मदर्थम् अन्यैरुत्पादिताः कृ-

। ४' अभिभवात्. १ ४' अजन्तित्येतत् for अजन्ति इत्येतत्. ३ ४' सर्वसंपत्साधनत्वम् अग्निम्
अग्निराह for सर्वसंपत्साधनत्वम् अग्निराह.

त्याः प्रतिसरैः फलसाधनत्वेन अभिहितैर्मणिभिः साधनैः प्रतीचीः अज-
न्तु गमयन्तु इति व्याख्येयम् ॥

षष्ठी ॥

अन्तर्दधे द्यावापृथिवी उताहंरुत सूर्यम् ।

ते मे देवाः पुरोहिताः प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसरैरजन्तु ॥ ६ ॥

अन्तः । दधे । द्यावापृथिवी इति । उत । अहं । उत । सूर्यम् ।

ते । मे । देवाः । पुरःऽहिताः । प्रतीचीः । कृत्याः । प्रतिऽसरैः । अजन्तु ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च अन्तर्दधे कृत्यायाश्च मम च अन्त-
रालदेशे दधे स्थापयामि व्यवधानं करोमि । उत अपि च अहरपि अ-
न्तर्दधे । उत अपिच सूर्यमपि अन्तर्दधे । ते मे देवाः द्यावापृथिव्या-
दयः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

ये स्राक्त्वं मणिं जना वर्याणि कृण्वते ।

सूर्य इव दिवमारुह्य वि कृत्या बाधते वशी ॥ ७ ॥

ये । स्राक्त्वम् । मणिम् । जनाः । वर्याणि । कृण्वते ।

सूर्यःऽइव । दिवम् । आऽरुह्य । वि । कृत्याः । बाधते । वशी ॥ ७ ॥

ये जनाः कृत्यापरिहारार्थिनो मनुष्याः स्राक्त्वम् मणिं वर्याणि तनु-
त्राणि कृण्वते कुर्वते । स मणिः सूर्य इव दिवम् आरुह्य दिवम् आ-
रूढः सूर्यो यथा तमांसि बाधते एवं वशी वशयिता सन् कृत्याः अ-
न्योत्पादिता वि बाधते विशेषेण नाशयति ॥

अष्टमी ॥

स्राक्त्वेन मणिं ऋषिणेव मनीषिणा ।

अजैषं सर्वाः पृतेना वि मृधो हन्मि रक्षसः ॥ ८ ॥

स्राक्त्वेन । मणिना । ऋषिणाऽइव । मनीषिणा ।

१ B B K मणिना ऋ०. Sāyana's text also has मणिना ऋ०. Cs मणिना corrected into मणिन.

अजैषम् । सर्वाः । पृतनाः । वि । मृधः । हुन्मि । रक्षसः ॥ ८ ॥

अहं साधकः स्नात्त्वेन तिलकवृक्षविकारेण मणिना मनीषिणा विप-
श्चिता ऋषिणेव अतीन्द्रियार्थद्रष्टा अथर्वाख्येन महर्षिणा यथा तथा ।
अथ वा ऋषिर्मन्त्रः । उक्तरूपेण मन्त्रेणैव मन्त्रेण यथा तथा सर्वाः पृ-
तना अजैषम् जितवान् अस्मि जयानि वा । तथा मृधः प्रमाथिनो
रक्षसः राक्षसान् स्नात्त्वेन मणिनैव वि हुन्मि घातयामि ॥

नवमी ॥

याः कृत्या आङ्गिरसीर्याः कृत्या आसुरीर्याः कृत्याः स्वयंकृता या उ चा-
न्येभिराभृताः ।

उभयीस्ताः परा यन्तु परावतो नवतिं नाव्याऽ^१ अति ॥ ९ ॥

याः । कृत्याः । आङ्गिरसीः । याः । कृत्याः । आसुरीः । याः । कृत्याः । स्व-
यमऽकृताः । याः । ऊं इति । च । अन्येभिः । आऽभृताः ।

उभयीः । ताः । परा । यन्तु । पराऽवतः । नवतिम् । नाव्याऽ^१ । अति ॥ ९ ॥

आङ्गिरसीः आङ्गिरस्यः अङ्गिरसा प्रयुक्ता याः प्रसिद्धाः कृत्याः स-
न्ति । अङ्गिरसो महर्षेः कृत्याप्रयोगविधातृत्वम् आङ्गिरसकल्पाख्यसूत्रनि-
र्माणादेव प्रसिद्धम् । तथा आसुरीः आसुर्यः असुरैर्निर्मिता याः कृत्याः
सन्ति । एवं स्वयंकृताः परार्थप्रयोगे सति केनचिद् वैकल्येन स्वस्मिन्नेव
पर्यवसिताः स्वयंकृता इत्युच्यन्ते । स्वस्मिन्नेव कृत्यापर्यवसानम् “यथेन्द्र-
शत्रुः स्वरतोपराधात्” [शि० १०] इत्यादिषु प्रसिद्धम् । या उ च याः
काञ्चन अन्येभिः अन्यैर्मत्सरिभिः आभृताः आहताः प्रयुक्ताः कृत्याः सन्ति
ता उक्तरूपा उभयीः उभय्यः उभयप्रकारा अपि परावतः दूरदेशात् परा
यन्तु परागच्छन्तु । ननु चतुष्प्रकारा निर्दिष्टाः कथम् उभयविधात्वम् इ-
ति चेत् उच्यते । आङ्गिरस्यः आसुर्यश्च अमानुष्यः एका कोटिः । स्वयं-

१ So we with all our authorities. See Bw. Sāyana's text, however, has: आसुरीः ।
याः &c. २ A १ for ३. ३ P कृत्याः. We with P J O P.

1 S' प्रतिसिद्धाः. 2 S' 'विविधात् स्वम्. 3 S' वैकल्येन. 4 S' परागच्छन्तु.

कृता अन्यैः कृताश्च मानुष्यः इत्यपरा इत्युभयविधत्वम् । परागमनस्य
अवधिं दर्शयति नवतिम् इत्यादिना । नाव्याः नावा तार्या महामद्यः ।
ताश्च नवतिसंख्याकाः । ता अति । अतिक्रम्येत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अस्मै मणिं वर्मं बभन्तु देवा इन्द्रो विष्णुः सविता रुद्रो अग्निः ।

प्रजापतिः परमेष्ठी विराट् वैश्वानर ऋषयश्च सर्वे ॥ १० ॥ (१२)

अस्मै । मणिम् । वर्मम् । बभन्तु । देवाः । इन्द्रः । विष्णुः । सविता । रुद्रः । अग्निः ।

प्रजापतिः । परमेष्ठी । विराट् । वैश्वानरः । ऋषयः । च । सर्वे ॥ १० ॥ (१२)

अस्मै यजमानाय कृत्यापरिहारादिफलकामाय मणिम् स्नात्तुं वर्मं प-
रकृतकृत्यादिप्रहारपरिहारकं कवचं तत्स्थानीयं कृत्वा बभन्तु । के देवा-
स्तान् विशिनष्टि इन्द्रो विष्णुरित्यादिना । प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा स
च परमेष्ठी परमे निरतिशये स्थाने वर्तमानः विराट् कृत्स्नब्रह्माण्डाभि-
मानी देवः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितो जाठरोग्निः हिरण्यगर्भो वा ।
स्पष्टम् अन्यत् ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“उत्तमो असि” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत्तमो अस्योषधीनामनुद्धान् जगतामिव व्याघ्रः श्वपदामिव ।

यमैच्छामाविदाम् तं प्रतिस्पर्शनमर्नितम् ॥ ११ ॥

उत्तमः । असि । ओषधीनाम् । अनुद्धान् । जगताम् इव । व्याघ्रः ।

श्वपदाम् इव ।

१ P omit the visarga. २ R अस्योष०. ३ K अनुद्धान् जग०. We with **ABBDKRŠ**
VCs. ४ We omit the vertical stroke from after ०मिव and put it after श्वपदामिव with
ABBDKRŠVCs. See **Rw**. ५ So we with all our MSS. and vaidika-
६ So we with all our authorities. See **Rw**.

1 S' यताद्याः for तार्या.

यम् । ऐच्छाम् । अविदाम् । तम् । प्रतिऽस्पाशिनम् । अन्तितम् ॥ ११ ॥

हे मणे मण्युपादानं वृक्षं वा त्वम् उत्तमोसि सर्वाभिमतफलसाधनत्वेन कतिपयफलसाधिकानाम् ओषधीनां मध्ये श्रेष्ठोसि । उत्तमत्वे दृष्टान्तम् आह । अनङ्गान् अनोवहनसमर्थः पुंगवो जगतामिव गच्छतां चतुष्पदां मध्ये यथा उत्तमस्तद्वत् । अनङ्गुह उत्तमत्वम् “अनङ्गान् दाधार पृथिवीम्” [४. ११] इत्यत्र प्राग् उक्तम् । उपकारकत्वे दृष्टान्तम् अभिधाय शत्रुहिंसादिक्रूरकर्मणि दृष्टान्तम् आह व्याघ्रः श्वपदामिवेति । श्वपदः वृकसृगालाद्या अरण्यदुष्टमृगाः । तेषां मध्ये व्याघ्र इव । ॥ व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वेति यास्कः [नि० ३. १६] ॥ यम् ईदृग्विधं सर्वपुरुषार्थसाधनाय ऐच्छाम् तम् अविदाम् लब्धवन्तः स्मः । अथ वा यं त्वया साध्यं पुरुषार्थम् ऐच्छाम् तम् अविदाम् । ॥ विन्दतेर्लुङि ल्लेः अङ् ॥ तं विशिनष्टि । प्रतिस्पाशिनम् अभिचरतः प्रतिमुखं बाधकम् । अन्तितम् अत्यन्तसंनिहितम् । अथवा तं तमेव प्रतिस्पाशिनं प्रतिकूलं बांधनावन्तं द्वेषारम् अन्ति अन्तिके अविदाम् ॥

द्वितीया ॥

स इद् व्याघ्रो भवत्यथो सिंहो अथो वृषा ।

अथो सपत्नकर्शिनो यो विभर्तिमं मणिम् ॥ १२ ॥

सः । इत् । व्याघ्रः । भवति । अथो इति । सिंहः । अथो इति । वृषा ।

अथो इति । सपत्नऽकर्शिनः । यः । विभर्ति । इमम् । मणिम् ॥ १२ ॥

उपमाप्रधाना व्याघ्रादिनिर्देशाः । व्याघ्र इव सिंह इव च पराभिवनशीलो भवति [स इत्] । स एवेत्यर्थः । अथो अपि च वृषेव स यथा गोषु स्वच्छन्दसंचारी भवति तद्वत् स भवतीत्यर्थः । अथो अपि च स एव सपत्नकर्षणः शत्रुविनाशकश्च भवति । स इत्युक्तम् क इत्याह । यः पुरुषः इमम् उक्तमहिमोपेतं मणिं विभर्ति धारयति स इद् इति संबन्धः ॥

१ P अविदाम्. We with P J Cr.

1 Sāyana's text in S', however, is उत्तमो भव्यो°. 2 S' 'दृष्ट'. 3 S' बाधमाधनं.

तृतीया ॥

नैनं घ्नन्त्यप्सरसो न गन्धर्वा न मर्त्याः ।

सर्वा दिशो वि राजति यो विभर्तीमं मणिम् ॥ १३ ॥

न । ए॒न॒म् । घ्न॒न्ति॒ । अ॒प्सर॒सः॑ । न । ग॒न्ध॒र्वाः॑ । न । म॒र्त्याः॑ ।

सर्वाः॑ । दि॒शः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ । यः । वि॒भर्ति॑ । इ॒मम् । म॒णिम् ॥१३॥

सर्वा दिशः प्रति । सर्वासु दिक्ष्वित्यर्थः । वि राजति । सर्वदिक्स्वामी भवतीत्यर्थः । स्पष्टम् अन्यत् ॥

कश्यपस्त्वामसृजत कश्यपस्त्वा समैरयत् ।

अविभस्त्वेन्द्रो मानुषे विभ्रत संश्रेषिणेजयत् ।

मणिं सहस्रवीर्यं वर्म देवा अकृण्वत ॥ १४ ॥

क॒श्यपः॑ । त्वा॒म् । अ॒सृ॒ज॒त् । क॒श्यपः॑ । त्वा । स॒म् । ऐ॒र॒य॒त् ।

अ॒वि॒भः॑ । त्वा । इ॒न्द्रः॑ । मा॒नु॒षे । वि॒भ्र॒त् । स॒म् । सं॒श्रे॒षि॒णे । अ॒ज॒य॒त् ।

म॒णि॒म् । स॒ह॒स्रं॑ । वी॒र्य॑म् । वर्म॑ । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒त् ॥ १४ ॥

चतुर्थी ॥ कश्यपः प्रजापतिः हे मणे त्वाम असृजत सृष्टवान् । अनेन जन्मतः प्राशस्यम् उक्तम् । तथा स एव कश्यपः त्वा त्वां समैरयत् सर्वोपकारकत्वाय प्रेरितवान् । अनेन प्रयोक्तृगौरवद्वारा प्राशस्यम् उक्तं भवति । अथ धारयितृगौरवादपि प्राशस्यं दर्शयति अविभस्त्वेन्द्र इति । हे प्रशस्तमणे त्वा त्वाम् इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः स्वकीयवृत्रहननादिसिद्धये स्वाराज्यप्राप्तये च अविभः भरणं कृतवान् । यस्माद् एवं तस्मात् त्वां मानुषे । जातावेकवचनम् । मानुषेषु मध्ये विभ्रत् पुरुषः संश्रेषणे परस्परसंश्लेषणसाधने संग्रामे अजयत् जयति ॥

पञ्चमी ॥ सहस्रवीर्यम् अपरिमितसामर्थ्यं मणिम् स्राक्तं देवाः पुरा वर्म कवचम् अकृण्वत कृतवन्तः वर्मवद् रक्षाकरम् अकुर्वन् ॥

षष्ठी ॥

यस्त्वा कृत्याभिर्यस्त्वा दीक्षाभिर्यज्ञैर्यस्त्वा जिघांसति ।

प्रत्यक् त्वमिन्द्र तं जहि वज्रेण शतपर्वणा ॥ १५ ॥

यः । त्वा । कृत्याभिः । यः । त्वा । दीक्षाभिः । यज्ञैः । यः । त्वा । जिघांसति ।

प्रत्यक् । त्वम् । इन्द्र । तम् । जहि । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ १५ ॥

हे शान्तिकाम पुरुष यः पुमान् त्वा त्वां कृत्याभिः हिंसाभिः क्रियाभिः जिघांसति हन्तुम् इच्छति यश्च त्वा त्वां दीक्षाभिः यज्ञियैर्वाग्यमनादिनियमविशेषैः जिघांसति । तथा यश्च त्वां यज्ञैः हिंसासाधनैः श्येनेष्वादिभिर्यागैः जिघांसति तं पुमांसं घातकम् हे इन्द्र इन्द्रात्मक त्वं शतपर्वणा शतसंधिकेन वज्रेण प्रत्यक् प्रतिमुखं जहि घातय ॥

सप्तमी ॥

अयमिद् वै प्रतीवर्त ओजस्वान् संजयो मणिः ।

प्रजां धनं च रक्षतु परिपाणः सुमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयम् । इत् । वै । प्रतिऽवर्तः । ओजस्वान् । सम्ऽजयः । मणिः ।

प्रऽजाम् । धनम् । च । रक्षतु । परिऽपाणः । सुऽमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयं मणिः प्रतीवर्त इद् वै कृत्यादिप्रतिवर्तनसाधन एव खलु । ॥ प्र-
तिपूर्वाद् वृतेः करणे घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ।
“थाथघञ्क्ताजबिन्नकाणाम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ओ-
जस्वान् अतिशयितौजाः संजयः संगतत्रयः सम्यग् जेता वा । स मणिः
प्रजाम् पुत्रादिरूपां धनं च रक्षतु पालयतु । पुनर्विशेष्यते । परिपाणः
परिपातीति परिपाणः मां परितो रक्षकः । ॥ नन्धादिवात् ल्युः ।
णत्वं ब्रान्दसम् ॥ सुमङ्गलः शोभनमाङ्गल्यसाधनभूतः ॥

अष्टमी ॥

असपत्नं नो अधरादसपत्नं न उत्तरात् ।

इन्द्रासपत्नं नः पश्चाज्ज्योतिः शूर पुरस्कृधि ॥ १७ ॥

असपत्नम् । नः । अधरात् । असपत्नम् । नः । उत्तरात् ।

इन्द्रं । असपत्नम् । नः । पश्चात् । ज्योतिः । शूरः । पुरः । कृधि ॥१७॥

हे इन्द्र शूर त्वम् । मणिर्वा इन्द्रशब्देन उच्यते । नः अस्माकम् अधरात् । उत्तरसाहचर्याद् अत्र अधरशब्दो दक्षिणदेशवाची । “पश्चात् पुरस्ताद् अधरात्” इति हि प्रागुक्तम् [८. ३. २०] । दक्षिणदिग्भागाद् असपत्नम् सपत्नविघातकम् । ज्योतिरिति संबन्धः । तत् पुरः पुरोदेशे कृधि कुरु । एवम् उत्तरात् पश्चात् इति वाक्यद्वयमपि व्याख्येयम् । अथ वा अधरात् उत्तरतः पश्चात् इति देशत्रयस्य उपादानात् पुरो ज्योतिरिति पूर्वदेशो विवक्षितः । अथ वा दिक्त्रयदेशेभ्योपि असपत्नम् सपत्नाभावम् पुरोदेशे ज्योतिश्च हे इन्द्र शूर त्वं कृधि कुर्विति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

वर्मं मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्मं सूर्यः ।

वर्मं मे इन्द्रश्चाग्निश्च वर्मं धाता दधातु मे ॥ १८ ॥

वर्मं । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्मं । अहः । वर्मं । सूर्यः ।

वर्मं । मे । इन्द्रः । च । अग्निः । च । वर्मं । धाता । दधातु । मे ॥१८॥

मे मद्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देवते वर्मं तनुन्नं धत्ताम् कुरुताम् । तथा [अहः] अहरभिमानिदेवतापि मे वर्मं दधातु । एवं सूर्येन्द्राग्निधातृवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

दशमी ॥

ऐन्द्राम्नं वर्मं बहुलं यदुग्रं विश्वे देवा नाति विध्यन्ति सर्वे ।

तन्मे तन्वं त्रायतां सर्वतो बृहदायुष्मां जरदष्टिर्यथासानि ॥ १९ ॥

ऐन्द्राम्नम् । वर्मं । बहुलम् । यत् । उग्रम् । विश्वे । देवाः । न । अतिऽविध्यन्ति । सर्वे ।

१ Sâyana's text omits this मे and reads वर्मं इन्द्रश्च &c. २ P ऐन्द्रा अग्निम्.

1 S' व्याख्येयोऽज्यानि.

तत् । मे । तन्वम् । त्रायताम् । सर्वतः । बृहत् । आयुष्मान् । जरत्तदं-
ष्टिः । यथा । असानि ॥ १९ ॥

यत् मणिलक्षणम् ऐन्द्राग्रम् इन्द्राग्निदेवताकम् इन्द्राग्निभ्याम् अभिमा-
नितं बहुलम् प्रभूतम् उग्रम् उद्गूर्णबलं वर्म कवचम् तद् विश्वे देवाः
एतत्संज्ञया व्यवह्रियमाणा देवाः सर्वेपि नातिविध्यन्ति अतिवेधनं न कु-
र्वन्ति । किं तु सर्वेपि पालयन्तीत्यर्थः । तत् तथाविधं मणिलक्षणं वर्म
मे तन्वम् तनूं शरीरं सर्वतः त्रायताम् पालयतु । कीदृक् तत् । बृ-
हत् प्रभूतम् । अहं च यथा आयुष्मान् शतसंवत्सरेण आयुष्येण त-
द्बान् जरदष्टिः जीर्णावस्वापर्यन्तम् अशनवान् असानि भूयासं तथा त्रा-
यताम् ॥

एकादशी ॥

आ मारुक्षद् देवमणिर्महा अरिष्टतातये ।

इमं मेधिमभिसंविशध्वं तनूपानं त्रिवरूपमोजसे ॥ २० ॥

आ । मा । अरुक्षत् । देवमणिः । मह्यै । अरिष्टतातये ।

इमम् । मेधिमम् । अभिसंविशध्वम् । तनूपानम् । त्रिवरूपम् । ओ-
जसे ॥ २० ॥

देवमणिः देवेन इन्द्रेण धृतात्वाद् वा देवैः इन्द्राभ्यादिभिरभिमानित-
त्वाद् वा देवमणिः । स मा माम् आरुक्षत् भुजादिप्रदेशम् आरूढ-
वान् । किमर्थम् । मह्यै मह्यै । मह्यम् इति वा । अरिष्टतातये ।
रिष्टं नाशस्तदभावः अरिष्टम् अरिष्टकरणाय । क्षेमायेत्यर्थः । किं च हे
नराः यूयमापि इमं मेधिमं शत्रूणां विलोडयितारं विनाशयितारम् । य-
द्वा मेधी खले यथा उच्छिरा वर्तते एवम् अयमपीति मेधीवत् मेधिः ।
तम् अभिसंविशध्वम् अभितः सम्यग् आश्रयध्वम् । अथ वा इमं मे-
धीस्थानीयं मणिम् हे इन्द्रादिदेवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अधितिष्ठत ।
तीदृशम् । तनूपानम् तन्वाः शरीरस्य पीतारम् त्रिवरूपम् त्रिविधावर-

जोषेतम् आद्यन्तमध्यभागैरुयात्मकं वा । किमर्थम् अभिसंवेशनम् इति
उच्यते । ओजसे बलाय बलाभिवर्धनाय ॥

द्वादशी ॥

अस्मिन्निन्द्रो नि दधातु नृम्णमिमं देवासो अभिसंविशध्वम् ।

दीर्घायुषाय शतशारदायायुष्मान् जरदष्टिर्यथासत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् । इन्द्रः । नि । दधातु । नृम्णम् । इमम् । देवासः । अभिसंवि-
शध्वम् ।

दीर्घायुऽषाय । शतशारदाय । आयुष्मान् । जरदऽष्टिः । यथा । अ-
सत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् मणौ इन्द्रो देवो नृम्णम् सुखम् अस्मदभिमतं नि दधातु
स्थापयतु । इमं मणिम् हे देवासः देवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अभितः
अधितिष्ठत । किमर्थम् एवं प्रार्थनेति चेत् उच्यते । दीर्घायुषाय प्रभू-
तस्य आयुषः प्राप्तये । एतस्यैव व्याख्यानं शतशारदायेति । शरच्छब्देन
तदुपलक्षितः संवत्सरोभिधीयते । शतसंख्याकाः शरदः शतशरदः । श-
तशरत्संख्यायुः शतशारदम् तस्मै । तस्यैव तात्पर्यम् आह । आयुष्मान्
उक्तशतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण युक्तः । न केवलम् आयुर्वृद्धिरेव प-
र्याप्ता किन्तु तावत्कालम् अशिष्टेनापि भवितव्यम् इत्यभिप्रेत्याह जरदष्टि-
रिति । उक्तो जरदष्टिशब्दार्थः । उक्तगुणद्वयविशिष्टो यथा येन प्रकारेण
असत् भवेत् तथास्मिन्निन्द्रो नृम्णं दधातु । देवा अपि इमम् अभिसं-
विशध्वम् इति संबन्धः ॥

त्रयोदशी ॥

स्वस्तिदा विशां पतिर्वृत्रहा विमृधो वृशी ।

इन्द्रो बभ्रातु ते मणिं जिगीवीं अपराजितः सोमपा अभयंकरो वृषा ।

१ ई° युष्मांजर° । २ AR put a vertical stop after °जितः. We with A B B D
K B V C s.

1 S' भाशिष्टेन.

स त्वां रक्षतु सर्वतो दिवा नक्तं च विश्वतः ॥ २२ ॥ (१३)

स्वस्तिऽटाः । विशाम् । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वशी ।

इन्द्रः । बभ्रातु । ते । मणिम् । जिगीवान् । अपराऽजितः । सोमऽपाः ।

अभयम्ऽकरः । वृषा ।

स । त्वा । रक्षतु । सर्वतः । दिवा । नक्तम् । च । विश्वतः ॥ २२ ॥ (१३)

इन्द्रो देवः ते तव उक्तमहिमोपेतं मणिं बभ्रातु इति वाक्यार्थः । कीदृश इन्द्र इति तं विशिनष्टि । स्वस्तिदाः स्वभक्तानाम् अविनाशिलक्षणक्षेमप्रदाता । स्वयं च विशाम् देवमनुष्यादिलक्षणानां प्रजानां पतिः पालयिता स्वामी । वृत्रहा वृत्रस्य असुरस्य हन्ता । विमृधः विगतयुद्धः विविधं शत्रुविनाशकारी वा । वशी सर्वस्य वशयिता । जिगीवान् जयशीलः । अपराजितः स्वयम् अन्यैरनभिभूतः । सोमपाः सर्वेष्वपि सोमयागेषु स्वयमेव मुख्यत्वेन सोमस्य पाता । अभयंकरः अभयं भयराहित्यं तस्य कर्ता । वृषा सेक्ता अतिशयितपुंस्त्वस्य अभिमतफलस्य वर्षिता वा । स तादृशो देवो मणिं बद्ध्वा त्वा त्वां सर्वतः सर्वस्मादपि भयनिमित्ताद् रक्षतु । किम् एकदा । नेत्याह । दिवा नक्तं च । सर्वदेत्यर्थः । सर्वत इत्युक्तमेवार्थम् आदरार्थं पुनराह विश्वत इति ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यौ ते माता” इति सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । अस्य अर्थसूक्तस्य “दिव्यो गन्धर्वः [२. २] इमं मे अग्ने [६. १११] यौ ते माता [८. ६] इति मातृनामानि” इति [कौ० १. ८] मातृगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणाद्भुतहोमशान्तिहोमादौ गणप्रयुक्तो विनियोगोवगन्तव्यः । सूत्रितं हि । “वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५. ७] । “दिव्यो गन्धर्व इति मातृनामभिर्जुहुयात्” इति [कौ० १३. २] । “चातनैर्मातृनामभिर्वास्तोष्पत्यैराज्यं जुहुयात्” इत्यादि [शा० क० १६] ॥

१ P P रक्षतु. J रक्षन्तु changed to रक्षतु. We with Cr.

1 B' पुंस्त्वम्. 2 B' विवस्वत° for विश्वत°. 3 B' ष्पत्यादिमहा° &c. We with Kausika.

सीमन्नोन्नयनकर्मणि अनेन अर्धसूक्तेन श्वेतपीतसर्षपान् संपात्य अभि-
मन्त्र्य गर्भिण्या बभ्रीयात् । तथा च सूत्रम् । [“यौ ते मातेति म-
न्नोक्तौ बभ्राति” इति] [कौ० ४, ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यौ ते मातोऽन्मार्जं जातायाः पतिवेदनौ ।

दुर्णामा तत्र मा गृधर्दुलिंशं उत वास्तपः ॥ १ ॥

यौ । ते । माता । उतऽममार्जं । जातायाः । पतिऽवेदनौ ।

दुऽनामा । तत्र । मां । गृधत् । अलिंशः । उत । वास्तपः ॥ १ ॥

हे गर्भिणि जातायाः उत्पन्नाया उत्पत्तिसमनन्तरमेव ते तव माता
जनयित्री यौ प्रसिद्धौ दुर्नामसुनामाख्यौ दुर्नामवास्तपाख्यौ वा पतिवेदनौ
तव पत्युर्दुःखवेदनोत्पादकौ परिह्रियमाणौ सन्तौ पतिलम्भकौ वा । दुर्ना-
मसुनामानाविति पक्षे सुनामा अनुकूलत्वात् पतिलम्भकः । दुर्नामा तु
प्रतिक्रियया पतिलम्भक इति । पक्षान्तरे अलीश इत्येतद् वास्तपविशेष-
णम् । उक्तस्वरूपौ यौ उन्मार्जं ऊर्ध्वमुखं मार्जनम् उन्मार्जनम् तत् कु-
तवती परिहृतवती । पत्युः परिग्रहायेति शेषः । तत्र तयोर्मध्ये दुर्नामा
त्वर्दोषाख्यः मा गृधत् अभिकाङ्क्षां मा करोतु । ॥ गृधु अभिकाङ्क्षा-
याम् । माङ्ङि लुङि पुषादिवाद् अङ् ॥ तथा अलीशः अलयो
भ्रमराकारेण वर्तमानाः केचन रोगाः तदभिमानिदेवा वा तेषाम् ईशः
स्वामी वास्तपः वास्तानां पाता संवर्तव्याध्यभिमानी देवः । सोपि त्वां मा
गृधत् । दुर्नामसुनामानौ यदि यच्छब्दार्थौ तदा उक्तव्यतिरिक्तः अलीशोपि
त्वां मा गृधत् । उत अपि च वास्तपोपि मा गृधत् इति व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

पलालानुपलालौ शर्कुं कोकं मलिम्लुचं पलीजकम् ।

१ So all our MSS. and vaidikas. २ P मा. ३ S शर्कु. ४ So all our authorities.

1 S' सुमनाख्यौ. 2 S' is uncertain between पतिक्रियया and प्रतिक्रियया. 3 S' प-
रिग्राहायेति. 4 S' त्वर्दोषाख्य. 5 S' मानि for मानी. 6 S' यदिऽनुपदार्थौ for यदि
यच्छब्दार्थौ which is conjectural.

आश्रेषं वमिवाससमृक्षग्रीवं प्रमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालऽअनुपलालौ । शर्कुम् । कोकम् । मलिम्लुचम् । पलीचकम् ।

आऽश्रेषम् । वमिऽवाससम् । ऋक्षऽग्रीवम् । प्रऽमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालानुपलालौ पलालवत् पलालः । अतितुच्छाङ्ग इत्यर्थः । अनु-
पलालोपि तादृशः । तौ द्वावपि नाशयामीति शेषः । शर्कुरेकः शर्-
शर् इति कौति शब्दयत इति शर्कुः । तं च विनाशयामि । एवम्
उत्तरत्रापि । कोकम् । कोकश्चक्रवाकः । तदाकारेण वर्तमानः कोकः ।
५ द्वा । ॥ कुक वृक आदाने । पचाद्यजन्तः ॥ बलादेः आ-
दातारं संहर्तारम् । मलिम्लुचः अत्यन्तमलिनः तं च । पलीचकम् पत्या
पलितेन चकत इति पलीचकः जरठवद् वर्तमानः पलितकारी वा ।
आश्रेषम् आश्लिष्यतीत्याश्रेषः आश्लिष्य हन्तारं पीडयितारम् । वमिवा-
ससम् वमिः रूपनाम । रूपान्तवसनवन्तम् । ऋक्षग्रीवम् ऋक्षस्य वान-
रविशेषस्य ग्रीवेव ग्रीवा यस्य तादृशम् । प्रमीलिनम् प्रमीलः अक्षिसं-
कोचः । प्रतिक्षणं संकुचन्नेत्रम् इत्यर्थः । एते सर्वे गर्भिण्यादीनां पीड-
काः । तान् प्रत्येकं नाशयामीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

मा सं वृतो मोषं सृप ऊरु मावं सृपोन्तरा ।

कृणोम्यस्यै भेषजं बजं दुर्नामऽचातनम् ॥ ३ ॥

मा । सम् । वृतः । मा । उप । सृपः । ऊरु इति । मां । अवं । सृपः ।

अन्तरा ।

कृणोमि । अस्यै । भेषजम् । बजम् । दुर्नामऽचातनम् ॥ ३ ॥

हे दुर्नामाख्यरोगाभिमानिन् अस्या ऊरु अन्तरा ऊर्वोर्मध्ये । ॥ “अ-
न्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया ॥ मा सं वृतः संवृतिं संकोचं
वा मा कार्षीः । ॥ वृणु वर्तने । “द्युञ्जो लुङि” इति परस्मैप-

१ P मलिम्लुचम्. २ P मा. ३ So all our MSS. and vartikas.

1 B' पलितकारि. 2 B' नारायतीत्यर्थः. 3 B' अस्य for अस्याः.

दम् । द्युतादित्वाद् अङ् ॥ तथा मोष सृपः उपसर्गणम् अ-
प्रवेशं मा कार्षीः । ॥ गम्ल् सृपृ गतौ । माडि लुडि लुडित्वात्
ह्येः अङ् ॥ तथा ऊरु अन्तरा माव सृपः अथाक् सर्पणं मा
कार्षीः । किमर्थम् एवम् इति चेद् उच्यते । अस्यै गर्भिण्यै दुर्नासचा-
तनम् दुर्नामाख्यस्य दोषस्य विनाशकं बजम् श्वेतसर्षपरूपं भेषजम् औ-
षधं कृणोमि करोमि । उत्तरत्र बर्जः पिङ्ग इति विशेष्यमाणत्वात् अत्र
केवलबजग्रहणेऽपि श्वेतोभिमतः । श्वेतपीतोभयविधसर्षपाणां गर्भिण्या बन्धनं
सूत्र उक्तम् ॥

चतुर्थी ॥

दुर्नामा च सुनामा चोभा संवृत्तमिच्छतः ।

अरायानप हन्मः सुनामा स्त्रैणमिच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःऽनामा । च । सुऽनामा । च । उभ । समऽवृत्तम् । इच्छतः ।

अरायान् । अप । हन्मः । सुऽनामा । स्त्रैणम् । इच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःखेन नमयितुं शक्यो दुर्नामा । सुखेन अल्पप्रयत्नेन नमयितुं श-
कीकर्तुं शक्यः सुनामा । सुभगो दुर्भगश्चेत्यर्थः । तौ उभा उभौ संवृ-
त्तम् संवर्तनं सहैव प्राप्तिं संचरणं वा इच्छतः । ॥ वृणोतेः संप-
दादिलक्षणः क्विप् ॥ तत्र अरायान् न विद्यन्ते रायो येषां ते अ-
राया अलक्ष्मीकास्तान् दुर्नामप्रभृतीन् अप हन्मः विनाशयामः । सु-
नामा द्वितीयः स्त्रैणम् स्त्रियाः संबन्ध्यङ् स्त्रीसमूहं वा इच्छताम् इच्छ-
तु । ॥ स्त्रीशब्दात् “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्तौ भवनात्” इति नञ् ।
इच्छताम् इति । “इषुगमियमां छः” । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

पञ्चमी ॥

यः कृष्णः केश्यसुर स्तम्बज उत तुण्डिकः ।

अरायानस्या मुष्कान्यां भंसतोप हन्मसि ॥ ५ ॥

१ B अरायानप. २ P °नाम.

1 S' अव for माव. 2 S' बजेः. 3 S' विद्यते. 4 S' स्त्रियः.

यः । कृष्णः । केशी । असुरः । स्तम्बजः । उत । तुण्डिकः ।

अरायान् । अस्याः । मुष्काभ्याम् । भंससः । अप । हन्मसि ॥ ५ ॥

यः प्रसिद्धः कृष्णः कृष्णवर्णः केशी केशवान् प्रकृष्टकेशः एतन्नामा असुरः । तथा स्तम्बजः स्तम्बे जातः असुरः । उत अपि च तुण्डिकः तुण्डं मुखम् । कुत्सितमुखः एतन्नामा असुरः एते सर्वे अरायाः दुर्भगास्तान् अरायान् अस्या गर्भिण्याः मुष्काभ्याम् । स्त्रीणामपि मुष्कम् अस्ति । “व्यक्तं पुंसो न तु स्त्रियाः” इति स्मरणात् । मुष्काख्यप्रदेशाभ्यां तत्रापि भंससः कटिसंधिप्रदेशाद् अप हन्मसि अपहन्मः ॥

षष्ठी ॥

अनुजिघ्रं प्रमृशन्तं ऋव्यादमुत रेरिहम् ।

अरायांश्चकिष्किणो वजः पिङ्गो अनीनशत् ॥ ६ ॥

अनुजिघ्रम् । प्रमृशन्तम् । ऋव्यऽअदम् । उत । रेरिहम् ।

अरायान् । श्वेऽकिष्किणः । वजः । पिङ्गः । अनीनशत् ॥ ६ ॥

[अनुजिघ्रम्] । अनुजिघ्रतीति अनुजिघ्रः । ५ प्रा गन्धोपादाने । “पाघ्राभाधेट्टहशः शः” इति शः । “पाघ्रा०” इत्यादिना जिघ्रादेशः ५ । आघ्रायैव हिंसकम् इत्यर्थः । तथा प्रमृशन्तम् प्रमृश्यैव हन्तारं ऋव्यादम् मांसभक्षकम् । उत अपि च रेरिहम् लीढ्वैव हन्तारम् । उक्तव्यतिरिक्तान् अन्यान् अरायान् अधनान् अलक्ष्मीकरांश्च । अरायविशेषणं किष्किण इति । किष्किष् इति शब्दं कुर्वन्तस्तान् । यद्वा । ५ किष्क हिंसायाम् इति चुरादौ पठ्यते ५ । नित्यं हिंसकान् पिङ्गः पिशङ्गवर्णो वजः सर्षपः अनीनशत् भृशं नाशितवान् नाशयतु वा । “श्वेतांश्च पीतांश्च सर्षपान् संपात्य अभिमन्थ्य गर्भिण्या बभ्रीयात्” इति [के० ४. ११] विनियोगाभिधानाद् अत्र पीतसर्षपाणां विधानयोग उक्तः ॥

१ P तुण्डिकः. २ P अस्याः. ३ B अरायीन्स्व०. We with A B D K K R S V C.
A R किःकिणो. ५ So P P J Cp.

1 Sāyana's text in S' is: अरायांश्च किष्किणो. 2 S' श्वेतावर्णताम्. 3 So S'.

सप्तमी ॥

यस्त्वा स्वप्ने निपद्यते भ्राता भूत्वा पितेव च ।

वजस्तान्सहतामितः ह्रीवरूपांस्तिरीटिनः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । स्वप्ने । निपद्यते । भ्राता । भूत्वा । पिताऽइव । च ।

वजः । तान् । सहताम् । इतः । ह्रीवरूपान् । तिरीटिनः ॥ ७ ॥

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वां स्वप्ने निद्रावस्थायां भ्राता सहो-
त्यन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते निपतति अभिगच्छति । त-
था यश्च पितेव जनक इव तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वां निपद्यते । यदा
तान् इति बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण नि-
पद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूत्वेति योज्यम् । भ्रात्रादिरूपेण
आगत्य गर्भध्वंसनम् अन्यत्राप्याम्नायते “यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो
भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तम् इतो नाशयामसि” इति
[ऋ० १०. १६२. ५] । तान् सर्वान् वजः श्वेतसर्षपः सहताम् अभिभ-
वतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा ह्रीवरूपान् षण्ढरूपं धृत्वा
आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धानेन अटतश्च । सहताम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम् ।

ह्यायामिव प्र तान्सूर्यः परिक्रामन्नीनशत् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । स्वपन्तीम् । त्सरति । यः । त्वा । दिप्सति । जाग्रतीम् ।

ह्यायामऽइव । प्र । तान् । सूर्यः । परिक्रामन् । अनीनशत् ॥ ८ ॥

हे गर्भिणि त्वा त्वां यः राक्षसादिः स्वपन्तीम् प्रबोधरहितां स्वाप-
काले चरति गच्छति । यश्च जाग्रतीम् प्रबुद्धां प्रबोधकाले दिप्सति द-
म्भितुम् इच्छति । ॥ दम्भु दम्भे । “सनीवन्तर्ध” इत्यादिना इ-

१ R त्सरति. २ P °क्रमन्.

[अ० ३. सू० ६.] ४४४ अष्टमं काण्डम् ।

६४१

द्विकल्पः । “दम्भ इक्ष” इति अक्षः स्थाने इत्थम् ॥ अत्र तान् इति बहुवचननिर्देशाद् योयः स्वपत्नीम् योयो जाग्रतीम् इति वीप्सार्थो द्रष्टव्यः । तान् सर्वान् यथा सूर्यः परिक्रामन् आकाशे परिभ्रमन् छा-याम् अन्वकारं नाशयति तद्वद् अयं सर्वपः सर्वम् अमङ्गलम् आक्रम्य प्राग्गीनशत् प्रकर्षेण विनाशितवान् नाशयतु वा ॥

नवमी ॥

यः कृणोति मृतवास्तामवतोकामिमां स्त्रियम् ।

तमोषधे त्वं नाशयास्याः कमलमञ्जिवम् ॥ ९ ॥

यः । कृणोति । मृतवास्ताम् । अवतोकाम् । इमाम् । स्त्रियम् ।

तम् । ओषधे । त्वम् । नाशय । अस्याः । कमलम् । अञ्जिवम् ॥ ९ ॥

यो राक्षसादिः स्त्रियम् इमां गर्भिणीं मृतवास्ताम् मृतपुत्रां कृणोति क-रोति । तथा अवतोकाम् अवपन्नगर्भी वा कृणोति तं दुष्टम् हे ओषधे सर्वपरूपे त्वं नाशय । अस्याः कमलम् गर्भद्वारम् अञ्जिवम् अभिव्य-क्तिमत् म्लक्ष्णोपेतं वा । कुर्विति शेषः ॥

दशमी ॥

ये शालाः परिनृत्यन्ति सायं गर्दभनादिनः ।

कुसूला ये च कुक्षिलाः ककुभाः करुमाः स्त्रिमाः ।

तानोषधे त्वं गन्धेन विषूचीनान् वि नाशय ॥ १० ॥ (१८)

ये । शालाः । परिनृत्यन्ति । सायम् । गर्दभनादिनः ।

कुसूलाः । ये । च । कुक्षिलाः । ककुभाः । करुमाः । स्त्रिमाः ।

तान् । ओषधे । त्वम् । गन्धेन । विषूचीनान् । वि । नाशय ॥ १० ॥ (१८)

१ D K B K S V C- omit the visarga after करुमा. २ B स्त्रिमाः. A सुमाः. We with B D K K R V C-. ३ P P J प्रति°, though J once read परि°. We with C. ४ P ककुभाः.

1 S' इच्छेत्स्यवस्थाने for इति अक्षः स्थाने. 2 S' सर्वमंगलम् for सर्वम् अमङ्गलम्.

ये पिशाचाः सायं समये गर्दभनादिनः गर्दभवद् आफ्कोशन्तः सन्तः । ५ “कर्तर्युपमाने” इति णिनिः ५ । शालाः परिनृत्यन्ति शालानां गृहाणां परितो नृत्यन्ति । एवं ये च कुसूलाः कुसूलाकृतयः परिनृत्यन्ति । ये च कुक्षिलाः बृहत्कुक्षयः । ककुभाः अर्जुनवृक्षवद् भयंकराकृतयः । एवं खरुमाः श्रुमाश्च नानाकारैर्ध्वनिभिश्च विशिष्टाः सन्तः शालायाः परितो नृत्यन्ति तान् सर्वान् हे ओषधे गौरसर्षप पीतसर्षप वा त्वं गन्धेन तव परिमलेनैव विषूचीनान् विष्वगञ्चनान् कृत्वा वि नाशय ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“ये कृकन्धाः” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये कुकुन्धाः कुकूरभाः कृत्सीर्दूर्शानि विभ्रति ।

ह्रीवा इव प्रनृत्यन्तो वने ये कुर्वते घोषं तानितो नाशयामसि ॥११॥

ये । कुकुन्धाः । कुकूरभाः । कृत्सीः । दूर्शानि । विभ्रति ।

ह्रीवाःऽइव । प्रनृत्यन्तः । वने । ये । कुर्वते । घोषम् । तान् । इतः ।

नाशयामसि ॥ ११ ॥

ये प्रसिद्धाः कृकन्धाः एतत्संज्ञकाः पिशाचाः । कीदृशाः । कुकूरवाः कुकू इत्येवमात्मकेन रवेण युक्ताः कुकुटवद्ध्वनिं कुर्वाणाः कृत्यैः हिंसाकर्मभिः दूर्घ्याणि दूषणीयानि हिंसारूपाणि कर्माणि विभ्रति धारयन्ति । ह्रीवा इव उन्मत्ता इव प्रनृत्यन्तः हस्तपादशिरआदिचालनं कुर्वन्तो ये च पिशाचाः वने अरण्ये घोषम् शब्दं कुर्वते तान् उभयविधानपि इतः गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः ॥

द्वितीया ॥

ये सूर्यं न तितिक्षन्त आतपन्तममुं दिवः ।

१ So our MSS. and vaidikas. २ P कुकुन्धाः.

1 Sâyana's text has खरुमा भ्रमाः. 2 S' परिनृ° for परितो नृ°. 3 S' both here and in its text: दूष्यानि. 4 S' both here and in its text: कुर्वतो.

अ॒रा॒या॒न॒ ब॒स्त॒वा॒सि॒नो॑ दु॒र्ग॒न्धी॑ल्लोहि॒तास्या॑न॒ म॒क॒का॒न॒ ना॒श॒या॒म॒-
सि ॥ १२ ॥

ये । सूर्य॑म् । न । ति॒ति॒क्ष॒न्ते । आ॒ऽत॒प॒न्त॒म् । अ॒मु॒म् । दि॒वः ।

अ॒रा॒या॒न॒ । ब॒स्त॒ऽवा॒सि॒नः॑ । दुः॒ऽग॒न्धी॑न् । लो॒हि॒त॒ऽआ॒स्या॑न॒ । म॒क॒का॒न॒ ।
ना॒श॒या॒म॒सि ॥ १२ ॥

ये भूतविशेषा दिवः द्युलोकाद् आतपन्तम् सर्वतस्तापं कुर्वन्तम् अमुं सूर्यं न ति॒ति॒क्ष॒न्ते न सह॑न्ते । घू॒का इ॒व रा॒त्रौ गि॒रि॒गु॒हादौ॑ वा वर्तन्त इत्यर्थः । तान् अ॒रा॒या॒न॒ अ॒श्री॒का॒न॒ ब॒स्त॒वा॒सि॒नः॑ अ॒वि॒च॒र्म॒व॒स॒ना॒न् दु॒र्ग॒न्धी॑न् दुष्टेन पुराणकुणपादिसदृशेन गन्धेन उपेतान् लोहि॒तास्या॑न् सर्वदा नवमांसभक्षणेन लोहितोपेतमुखान् लोहितवर्णमुखान् वा म॒क॒का॒न॒ । ॥ म॒स्क॒ति॒र्ग॒त्य॒र्थः॑ । स॒लो॒प॒श्च॒ान्द॒सः॑ ॥ कु॒त्सि॒त॒ग॒ती॒न् पि॒शा॒चान् । य॒द्वा । ॥ म॒कि॒र॒लं॒का॒रा॒र्थः॑ । नु॒म॒भा॒वः॑ पू॒र्व॒वत् ॥ कु॒त्सि॒ता॒लं॒का॒रान्॑ नाशयामसि नाशयामः ॥

तृतीया ॥

य आ॒त्मानं॑ म॒ति॒मा॒त्र॒मंसं॑ आ॒धाय॑ वि॒भ्र॒ति ।

स्त्री॒णां श्रो॑णि॒प्र॒तो॒दि॒न॒ इन्द्र॑ रक्षांसि नाशय ॥ १३ ॥

ये । आ॒त्मा॒न॒म् । अ॒ति॒ऽमा॒त्र॒म् । अंसं॑ । आ॒ऽधा॒य॑ । वि॒भ्र॒ति ।

स्त्री॒णा॒म् । श्रो॑णि॒ऽप्र॒तो॒दि॒नः॑ । इन्द्रं॑ । रक्षांसि । ना॒श॒य॑ ॥ १३ ॥

ये पिशाचाः स्त्रीणां आत्मानम् शरीरम् । कीदृशम् आत्मानम् । अतिमात्रम् गर्भिणीत्वाद् अतिस्थूलम् अंसं आधाय स्थापयित्वा विभ्रति । अथ वा क्रियाविशेषणम् एतत् । अतिवेलं विभ्रतीत्यर्थः । अथ वा वस्तुतः अल्पमपि आत्मानम् अतिमात्रम् आकाशस्पर्शिनम् अंसं स्वस्कन्धप्रदेशे आधाय मायाबलेन स्थापयित्वा विभ्रति सर्वदा धारयन्ति । स्त्रीणां गर्भिणीनां श्रोणिप्रतोदिनः कटिप्रदेशं प्रकर्षेण व्यथयतस्तान् रक्षांसि राक्षसान् हे इन्द्र नाशय घातय ॥

चतुर्थी ॥

ये पूर्वे वध्वोऽ यन्ति हस्ते शृङ्गाणि विभ्रतः ।

आपाकेष्ठाः प्रहासिनं स्तम्बे ये कुर्वन्ते ज्योतिस्तानितो नाशयामसि ॥१४॥

ये । पूर्वे । वध्वः । यन्ति । हस्ते । शृङ्गाणि । विभ्रतः ।

आपाकेऽस्याः । प्रहासिनः । स्तम्बे । ये । कुर्वन्ते । ज्योतिः । तान् । इतः ।

नाशयामसि ॥ १४ ॥

ये पिशाचाः वध्वः वधूनां स्वस्त्रीणां पूर्वे पूर्वभाविनः सन्तो यन्ति सस्त्रीका गच्छन्ति । कथंभूताः । हस्ते स्वस्वहस्तेषु शृङ्गाणि विषाणानि [वादनार्थानि] पानार्थानि वा विभ्रतः धारयन्तः । ये च आपाकेष्ठाः आपाकेषु पाकशालासु कुलालगृहेषु वा तिष्ठन्तीति आपाकेष्ठाः । प्रहासिनः प्रकृष्टहासयुक्ताः अट्टहामं कुर्वन्तः । ये च स्तम्बे आर्द्रेषु व्रीह्यादिस्तम्बेषु गृहस्तम्बेषु वा ज्योतिः अग्निरूपं कुर्वन्ते उत्पादयन्ति तान् सर्वान् इतः अस्माद् गर्भिण्याद्यावासस्थानात् नाशयामसि नाशयामः ॥

पञ्चमी ॥

येषां पश्चात् प्रपदानि पुरः पार्णीः पुरो मुखा ।

खलजाः शकधूमजा उरुण्डा ये च मटमटाः कुम्भमुष्का अयाशवः ।

तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतीबोधेन नाशय ॥ १५ ॥

येषाम् । पश्चात् । प्रपदानि । पुरः । पार्णीः । पुरः । मुखा ।

खलजाः । शकधूमजाः । उरुण्डाः । ये । च । मटमटाः । कुम्भमुष्काः । अयाशवः ।

तान् । अस्याः । ब्रह्मणः । पते । प्रतिबोधेन । नाशय ॥ १५ ॥

१ A B D R S Cs वध्वोः. We with K K V i l. with Sāyana. २ A B K K S V Cs केष्ठाः. We with B D R. ३ B K R षिनः. We with A B D S V C. ४ P P J C वध्वः. ५ A B B R पार्णीः. We with K K S V C. ६ So all our MSS. and vaidikas except A R which omit the ण् and read उरुडा. ७ P J C मुखाः.

1 S' स्वस्त्रीका. 2 S' कुर्वन्ते.

येषा रक्षःप्रभृतीनां पश्चात् पश्चाद्भागे प्रपदानि पादाग्रप्रदेशाः पुरः पुरोभागे पार्श्वीः पार्श्वयः । ननु पश्चात् प्रपदानि सन्तु मुखान्वपि पश्चाच्चेत् किं वैकृतम् इति तत्राह । पुरः पूर्वस्मिन् देशे मुखा मुखानि प्रपदप्रतिकूलानि मुखानि । उक्तविकारान् तान् । तथा ये खलजाः खलो धान्यशोधनप्रदेशस्तत्र जाताः । ये च शकधूमजाः गवाश्वादिपुरीषपिण्डोत्पन्नाः । ये च अरुण्डाः रुण्डरहिता अशिरस्काः । ये च मुट्मुटाः मुट्मुट इति शब्दं कुर्वन्तः द्विजसर्वावयवा इष वर्तमाना वा । कुम्भमुष्काः कुम्भोपमेन मुष्केण उपेताः । अयाशवः अयो वायुः वायुवद् आशुगामिनः । एवम् उक्तप्रकारा ये सन्ति तान् सर्वान् हे ब्रह्मणस्पते बृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामक देव अस्या ओषधेर्बज्ररूपायाः प्रतीबोधेन । प्रतीबोधसाधनेन सामर्थ्येनेत्यर्थः । प्रतिनियतेन ज्ञानेन [वा] । ॥ “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ॥ तेन नाशय विनष्टान् कुरु ॥

षष्ठी ॥

पर्यस्ताक्षां अग्रचङ्कशा अस्त्रैणाः सन्तु पण्डगाः ।

अव भेषज पादय य इमां संविवृत्सत्यपतिः स्वपतिं स्त्रियम् ॥ १६ ॥

पर्यस्तऽअक्षाः । अग्रऽचङ्कशाः । अस्त्रैणाः । सन्तु । पण्डगाः ।

अव । भेषज । पादय । यः । इमाम् । सम्ऽविवृत्सति । अपतिः । स्वपतिम् । स्त्रियम् ॥ १६ ॥

पर्यस्ताक्षाः इतस्ततो विप्रकीर्णलोचनाः प्रचङ्कशाः प्रक्षीणोरुप्रदेशाः । यद्वा प्रगतमतयः । पन्नगाः पादेन न गच्छन्तः । एवरूपा ये सन्ति ते अस्त्रैणाः स्त्रीसमूहविरोधिनः स्त्रीरहिताः सन्तु भवन्तु । अथ वा पन्नगाः सर्पा भवन्तु । किं च हे भेषज सर्षपरूप त्वम् अव पातय अवाञ्छुस्वं विनाशय । कम् । यो राक्षसादिः इमां गर्भिणीं स्त्रियं संवि-

१ A °क्षा प्रचङ्कशा changed to °क्षा अग्रचङ्कशा. B D R Ś C- °क्षा अग्रचङ्कशा. K K V °क्षा अग्रचङ्कशा. २ So all our MSS. and vaidikas, Śāyana's reading is decidedly in favour. ३ P °चङ्कशाः. We with P J C.

वृत्सति संवर्तनं कर्तुम इच्छति । यच्छब्दनिर्दिष्टं विशिनष्टि अपतिरिति ।
न विद्यते पतिः स्वामी यस्य स तथोक्तः अनियन्त्रितः । स्त्रियं विशि-
नष्टि स्वपतिम् इति । स्वाधीनपतिकाम् । यद्वा अपतिः पतिराहित्येन
स्वपतीं निद्रां कुर्वतीम् इमां स्त्रियं संवर्तितुम् इच्छति । ५ वर्ततेः
सनि “वृद्ध्यः स्वसनोः” इति परस्मैपदम् ५ ॥

उद्धर्षिणं मुनिकेशं जम्भयन्तं मरीमृशम् ।

उपैषन्तमुदुम्बलं तुण्डेलमुत शालुडम् ।

पदा प्र विध्य पाण्यीं स्यालीं गौरिव स्यन्दना ॥ १७ ॥

उत्तुऽहृर्षिणम् । मुनिऽकेशम् । जम्भयन्तम् । मरीमृशम् ।

उपैऽएषन्तम् । उदुम्बलम् । तुण्डेलम् । उत । शालुडम् ।

पदा । प्र । विध्य । पाण्यीं । स्यालीम् । गौःऽइव । स्यन्दना ॥ १७ ॥

यस्ते गर्भं प्रतिमृशाजातं वा मारयाति ते ।

पिङ्गस्तमुग्रधन्वा कृणोतु हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

यः । ते । गर्भम् । प्रतिऽमृशात् । जातम् । वा । मारयाति । ते ।

पिङ्गः । तम् । उग्रऽधन्वा । कृणोतु । हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

सप्तमी ॥ उद्धर्षिणम् उत्कृष्टेन अतिप्रवृद्धेन धर्षणेन उपेतं मुनिकेशम्
मुनिवज्जटात्मककेशवन्तम् एतन्नामानम् । तथा जम्भयन्तम् हिंसन्तं हिंस्र-
कं मरीमृशम् पुनःपुनः मृशन्तम् एतन्नामानं च । तथा उपैषन्तम् सर्वत
इच्छन्तम् । गर्भिणी कुत्रास्त इत्यन्विष्यन्तम् इत्यर्थः । तथाविधम् उदु-
म्बलम् एतन्नामकं च । उत अपि च तुण्डेलम् प्रकृष्टतुण्डवन्तं शालुडम्
एतन्नामानम् असुरम् । अथ वा उद्धर्षिप्रभृतीनि प्रत्येकं योगरूढानि अ-
सुरनामानि । पदा प्रविध्येत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

१ So all our MSS. and vaidikas, Śāyaṇa's text alone has: उपैषन्तम्. २ So all
our MSS. and vaidikas. ३ K C's स्यन्दना. We with A B B D K R S V P P J C P.

1 Śāyaṇa's text also reads उपैषन्तम् and not उपैषन्तम्. See note १ above. 2 S'
अन्वेष्य°. 3 Śāyaṇa's text also: शालुडम्. 4 S' उद्धर्षिणं प्रभृतीनि.

अष्टमी ॥ सर्षपाख्यौषधिः पदा पादेन प्रविध्य सम्यक् ताडयित्वा प्राँ-
स्यात् प्रास्पनु । तत्र दृष्टान्तः । स्थालीम् दोहनसाधनं मृत्पात्रं गौरिव
दुष्टा गौर्यथा स्पन्दनात् पञ्चात्पादयोश्चालनात् । सा यथा पात्रं भिनसि
तद्धत् । कं प्रति एवम् उच्यते इति तम् आह । यस्ते गर्भम् इति ।
यो राक्षभादिः हे गर्भिणि ते गर्भं प्रतिमृशात् प्रतिमृशेत् पीडयेत् यथा
सर्षपः न जायते तथा कुर्याद् वा । अथ वा जातम् उत्पन्नं ते पुत्रं मा-
रयति मारयेत् । तं पदा प्रविध्येति पूर्वत्रान्वयः । किं च पिङ्गः गौर-
सर्षपः तं गर्भघातकं राक्षसम् उग्रधन्वा । ॐ धन्वतिर्गतिकर्मा ॥ उ-
द्गूर्णगतिः सन् हृदयाविधम् हृदयप्रदेशे विद्धं ताडितं कृणोतु करोतु ।
अथ वा वेधलिङ्गात् उग्रधन्वशब्दो भयंकरेण धनुषोपेतम् आचष्टे । सर्ष-
पस्य औषधस्य देवताभिप्रायेण उग्रधन्वात् न विरुध्यते ॥

नवमी ॥

ये अ॒म्नो जा॒तान् मा॒रय॑न्ति॒ सू॒तिका॑ अनुशे॒रते ।

स्त्रीभा॒गान् पि॒ङ्गो गन्ध॑र्वान् वा॒तो अ॒भ्रमि॑वाजतु ॥ १९ ॥

ये । अ॒म्नः । जा॒तान् । मा॒रय॑न्ति । सू॒तिकाः । अ॒नु॒ऽशे॒रते ।

स्त्री॒ऽभा॒गान् । पि॒ङ्गः । गन्ध॑र्वान् । वा॒तः । अ॒भ्रम॑ऽइव । अ॒ज॒तु ॥ १९ ॥

ये रक्षःपिशाचाद्याः अ॒म्नो जा॒तान् अ॒र्धो॒त्पन्नान् गर्भान् मारयन्ति
विनाशयन्ति ये च सू॒तिकाः अभिनवप्रसवा अनुशेरते स्वयमपि योषिदू-
पेण शयनं कुर्वन्ति तान् स्त्रीभागान् स्त्रियो गर्भिण्यो भागो येषां ते
स्त्रीभागाः स्त्रीग्रहीतृन् गन्धर्वान् रक्षःपिशाचाद्यान् पिङ्गः गौरसर्षपः वा-
तः वायुः अभ्रमिव निरुदकं मेघमिव अजतु निरस्यतु ॥

दशमी ॥

परि॑सृष्टं धारयतु यद्धि॒तं मा॒वं पा॒दि तत ।

१ P' अंगान्.

1 S' सर्षपाख्योपपत्रापीडेन for सर्षपाख्यौषधिः पदा पादेन. 2 S' pada's text too has प्रास्यात् for पाप्न्या. 3 S' पञ्चात्पादयोः repeated.

गर्भे त उग्रौ रक्षतां भेषजौ नीविभार्यौ ॥ २० ॥ (१५)

परिऽसृष्टम् । धारयतु । यत् । हितम् । मां । अव । पादि । तत् ।

गर्भम् । ते । उग्रौ । रक्षताम् । भेषजौ । नीविऽभार्यौ ॥ २० ॥ (१५)

परिशिष्टम् होमादिविनियोगावशिष्टं सर्षपद्वयं धारयतु न परित्यजतु गर्भिणी स्त्री । धारणस्य अभिप्रायम् आह । यत् यत् पुत्रादिलक्षणं वस्तु हितम् अभिमर्तं तत् माव पादि अवपन्नं विस्रस्तं मा भूत् । अनेन अभिप्रायेण धारयतु । हे गर्भिणि ते गर्भम् उग्रौ उग्रूर्णबलौ भेषजौ भेषजरूपौ श्वेतपीतोभयविधसर्षपौ नीविभार्यौ नीव्यां भर्तव्यौ वस्त्राञ्चलेन धार्यौ रक्षताम् पालयताम् । “श्वेतपीतसर्षपौ संपात्य अभिमन्त्र्य गर्भिण्या बध्नीयात्” इति हि अत्र विनियोगः ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

“पवीनसात्” इति सूक्तस्य “यौ ते माता” [८. ६] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

पवीनसात् तङ्गल्वाऽच्छायकादुत नम्रकात् ।

मृजायै पत्ये त्वा पिङ्गः परि पातु किमीदिनः ॥ २१ ॥

पविऽनसात् । तङ्गल्वात् । छायाकात् । उत । नम्रकात् ।

मृजायै । पत्ये । त्वा । पिङ्गः । परि । पातु । किमीदिनः ॥ २१ ॥

पवीनसात् पविर्वज्रः । वज्रसदृशनासिकोपेतात् किमीदिनः असुरादेः सकाशात् तङ्गल्वात् एतन्नामकाच्च किमीदिनः सायकात् विनाशकारिणः सकाशात् उत अपि च नम्रकात् नम्रात् । एतन्नामकेभ्यः असुरेभ्यः सकाशात् हे गर्भिणि त्वा त्वां पिङ्गः पिङ्गवर्णः सर्षपः परि पातु परितो

१ R °भार्यौ. २ P मा. ३ We read छायाका° with A B B D K R S P P J V C. Cr.

४ S नम्रकात्.

1 This does not occur in *Kausika*, but seems to refer to the *Kesari*, यौ ते मात-
त्यर्थसूक्तेः श्वेतपीतसर्षपान् संपात्य अभिमन्त्र्य पुण्याहान्ते बध्नाति IV. 11.

नुष्यमांसभक्षणं न प्रचुरम् इत्यभिप्रेत्य पृथगभिधानम् । ये च केशवाः
प्रकृष्टकेशाः पिशाचविशेषाः गर्भान् मायारूपेण प्रविश्य खादन्ति भक्षय-
न्ति तान् त्रिविधानपि इतः अस्मात् गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि
नाशयामः ॥

चतुर्थी ॥

ये सूर्यात् परि॒सर्प॑न्ति॒ स्तु॒षेव॒ श्वशु॒रा॒दधि॑ ।

ब॒जश्च॒ तेषां॑ पि॒ङ्गश्च॒ हृद॒येधि॒ नि वि॒ध्यता॑म् ॥ २४ ॥

ये । सूर्यात् । परि॒ऽसर्प॑न्ति । स्तु॒षाऽइ॒व । श्वशु॒रात् । अधि॑ ।

ब॒जः । च॒ । तेषां॑ । पि॒ङ्गः । च॒ । हृद॒ये । अधि॑ । नि । वि॒ध्य॒ता॑म् ॥२४॥

ये पीडयितारः सूर्यात् सर्वस्य प्रेरकाद् देवाद् अनुज्ञाताः सन्तः प-
रिसर्पन्ति परिगच्छन्ति भूलोकं गच्छन्ति पीडयितुम् । तत्र दृष्टान्तम्
आह । स्तुषेव यथा स्तुषा श्वशुरादधि । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवा-
दी ॥ श्वशुरात् स्वपतेर्जनकाद् अनुज्ञाता त्वं पत्युः सकाशं गच्छ
इत्येवम् अनुज्ञाता सती तत्समीपं परिसर्पति तद्वत् । तेषां सूर्याद् आ-
गतानां हृदये हृदयदेशे बजश्च बजः श्वेतसर्षपः स च पिङ्गश्च गौरसर्ष-
पश्च । उभयत्र चशब्दः परस्परापेक्षः । अधि नि विध्यताम् अधिष्ठाय
ताडयताम् ॥

पञ्चमी ॥

पि॒ङ्ग॒ रक्ष॒ जाय॑मानं॒ मा पु॒मांसं॒ स्त्रियं॒ क्र॒न् ।

आ॒ण्डा॒दो गर्भा॑न्मा द॒भन्॒ बाध॑स्वेतः कि॒मीदि॑नः ॥ २५ ॥

पि॒ङ्ग॒ । रक्ष॑ । जाय॑मानम् । मा । पु॒मांस॑म् । स्त्रियं॑म् । क्र॒न् ।

आ॒ण्डा॒ऽअदः॑ । गर्भा॑न् । मा । द॒भन् । बाध॑स्व । इतः॑ । कि॒मीदि॑नः ॥२५॥

हे पिङ्ग गौरसर्षप त्वं जायमानम् उत्पद्यमानं शिशुं रक्ष । जायमा-
नम् इति सामान्येन अभिधाय विशेषेणाह । जायमानं पुमांसं जा-

१ B °सर्पन्ति स्तुषेव. २ K करच. ३ P दुभन्.

यमाना स्त्रियं वा मा क्रन् मा कुर्वन्तु । पीडांयाम् इति शेषः । अथ वा जायमानं पुमांसं वस्तुतः पुंगुर्भे स्त्रियं मा क्रन् स्व्यपत्यं मा कुर्वन्तु । यथा एवं न भवति तथा रक्ष । केचन भूतविशेषाः पुंगुर्भे स्त्रीगर्भं कुर्वन्ति स्वसामर्थ्यात् । ॥ करोतेर्माङ्ङि लुङि “मन्त्रे घस०” इत्यादिना ह्येर्लुक् ॥ किं च अपरे आण्डादः आण्डप्रदेशभक्षकाः । ॥ “अदोनन्ने” इति विट् ॥ ते पिशाचाः गर्भान् मा दभन् मा हिंसन्तु । तान् उभयविधान् किमीदिनः किम् इदं किम् इदम् इति चरतो रक्षःप्रभृतीन् हे पिङ्ग इतः गर्भिणीसकाशाद् बाधस्व पीडय ॥

षष्ठी ॥

अम्रजास्त्वं मार्तवत्समाद् रोदमघमावयम् ।

वृक्षादिव स्रजं कृत्वाप्रिये प्रति मुञ्च तत् ॥ २६ ॥ (१५)

अम्रजाऽत्वम् । मार्तवत्सम् । आत् । रोदम् । अघम् । आऽवयम् ।

वृक्षात्ऽइव । स्रजम् । कृत्वा । अप्रिये । प्रति । मुञ्च । तत् ॥ २६ ॥ (१५)

हे पिङ्ग त्वम् अस्या गर्भिण्या यद् अम्रजास्त्वम् अपत्यविधुरत्वम् यच्च मार्तवत्सम् मृतवत्सत्वं दौर्भाग्यम् आत् अपि च रोदम् सर्वदा उत्पद्यमानं दुःखं हृद्रोदनं वा । अघवावयम् अघानां पापानां तत्फलभूतानां दुःखानां वा असकृद् वयनम् । एतानि सर्वाणि । वृक्षादिव स्रजं कृत्वा यथा वृक्षाद् बहूनि पुष्पाणि आदाय मालां निर्माय प्रियतमे प्रतिमुञ्चति तद्वत् अम्रजास्त्वादिकानां स्रजं कृत्वा तत् मात्यम् अप्रिये द्वेष्ये प्रति मुञ्च संयोजय ॥

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

उन्मुञ्चन्तीविवरुणा उग्रा या विषदूषणीः ।

अथो बलासनाशनीः कृत्यादूषणीश्च यास्ता इहा यन्वोषधीः ॥ १० ॥ (१७)

उत्ऽमुञ्चन्तीः । विऽवरुणाः । उग्राः । याः । विऽदूषणीः ।

अथो इति । बलासऽनाशनीः । कृत्याऽदूषणीः । च । याः । ताः । इहा । आ । यन्तु ।

ओषधीः ॥ १० ॥ (१७)

अपक्नीताः सहीयसीर्वीरुधो या अभिष्टुताः ।

त्रायन्तामस्मिन् ग्रामे गामश्वं पुरुषं पशुम् ॥ ११ ॥

अपऽक्नीताः । सहीयसीः । वीरुधः । याः । अभिऽस्तुताः ।

त्रायन्ताम् । अस्मिन् । ग्रामे । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । पशुम् ॥ ११ ॥

मधुमन्नूलं मधुमदग्रमासां मधुमन्मध्यं वीरुधां बभूव ।

मधुमत पर्णं मधुमत पुष्यमासां मधोः संभक्ता अमृतस्य भक्षो घृतमन्नं

दुहतां गोपुरोगवम् ॥ १२ ॥

मधुऽमत् । मूलम् । मधुऽमत् । अग्रम् । आसाम् । मधुऽमत् । मध्यम् । वीरुधाम् । बभूव ।

मधुऽमत् । पर्णम् । मधुऽमत् । पुष्यम् । आसाम् । मधोः । सम्भक्ताः । अमृतस्य । भक्षः ।

घृतम् । अन्नम् । दुहताम् । गोऽपुरोगवम् ॥ १२ ॥

यावतीः किर्यतीश्चेमाः पृथिव्यामध्योषधीः ।

ता मा सहस्रपर्णो मृत्योर्मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १३ ॥

यावतीः । किर्यतीः । च । इमाः । पृथिव्याम् । अधि । ओषधीः ।

ताः । मा । सहस्रऽपर्णोः । मृत्योः । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १३ ॥

वैराघो मणिर्वीरुधां त्रायमाणोभिश्स्तिपाः ।

अमीवाः सर्वा रक्षांस्यप हन्त्वधि दूरमस्मत् ॥ १४ ॥

१ K K उन्मुञ्चन्ती०. De उन्मुञ्चन्ती० corrected to उन्मुञ्चन्ती०. P मुञ्चन्तीः. We with B DR S V C's P J C's. २ P वरुणः. ३ A B B D K K R S V C- P J C- यभूव. We with P. De यभूव changed to बभूव. ४ A B B D K K R S V D- C- ओषधीः. and P P J C's have ओषधीः. ५ A B मुञ्चन्त्वंहसः. We with D K K R S D- C- ६ P J ०पुष्यः. We with P C's.

वेयात्रः । मणिः । वीरुधाम् । त्रायमाणः । अभिशस्तिऽपाः ।

अर्मावाः । सर्वा । रक्षांसि । अप । हन्तु । अधि । वूरम् । असत् ॥ १४ ॥

सिंहस्येव स्तनयोः सं विजन्तेग्नेरिव विजन्त आभृताभ्यः ।

गवां यक्ष्मः पुरुषाणां वीरुञ्जिरतिनुहो नाव्या एनु स्रोत्याः ॥ १५ ॥

सिंहस्यऽइव । स्तनयोः । सम् । विजन्ते । अग्नेऽइव । विजन्ते । आऽभृताभ्यः ।

गवाम् । यक्ष्मः । पुरुषाणाम् । वीरुत्ऽभिः । अतिऽनुत्तः । नाव्याः । एतु । स्रोत्याः ॥ १५ ॥

मुमुचाना ओषधयोग्नेवैश्वानरादधि ।

भूमिं संतन्वतीरित यासां राजा वनस्पतिः ॥ १६ ॥

मुमुचानाः । ओषधयः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अधि ।

भूमिम् । सम्ऽतन्वतीः । इत् । यासाम् । राजा । वनस्पतिः ॥ १६ ॥

या रोहन्त्याङ्गिरसीः पर्वतेषु समेषु च ।

ता नः पर्यस्वतीः शिवा ओषधीः सन्तु शं हृदे ॥ १७ ॥

याः । रोहन्ति । आङ्गिरसीः । पर्वतेषु । समेषु । च ।

ताः । नः । पर्यस्वतीः । शिवाः । ओषधीः । सन्तु । शम् । हृदे ॥ १७ ॥

याश्चाहं वेद वीरुधो याश्च पश्यामि चक्षुषा ।

अज्ञाता जानीमश्च या यासु विष्ण च संभृतम् ॥ १८ ॥

याः । च । अहम् । वेद । वीरुधः । याः । च । पश्यामि । चक्षुषा ।

अज्ञाताः । जानीमः । च । याः । यासु । विष्ण । च । सम्ऽभृतम् ॥ १८ ॥

सर्वाः समग्रा ओषधीर्वोधन्तु वचसो मम ।

यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ १९ ॥

सर्वाः । सम्ऽअग्राः । ओषधीः । बोधन्तु । वचसः । मम ।

यथा । इमम् । पारयामसि । पुरुषम् । दुःऽइतात् । अधि ॥ १९ ॥

अश्वन्थो दुर्भो वीरुधां सोमो राजामृतं हविः ।

१ ऽ विजन्ते. We with A B D K K R V De C. २ R भूमिः. ३ B D C- सर्वा for सर्वाः.

ब्रीहिर्यवञ्च भेषजौ दिवस्पुत्रावर्मत्यौ ॥ २० ॥ (१८)

अश्वत्थः । दूर्धः । वीरुधाम् । सोमः । राजा । अमृतम् । हविः ।
ब्रीहिः । यवः । च । भेषजौ । दिवः । पुत्रौ । अर्मत्यौ ॥ २० ॥ (१८)

उज्जिहीध्वे स्तनयत्यभिक्रन्दत्योषधीः ।

यदा बः पृश्निमानरः पर्जन्यो रेतसावति ॥ २१ ॥

उत् । जिहीध्वे । स्तनयति । अभिक्रन्दति । ओषधीः ।
यदा । बः । पृश्निमानरः । पर्जन्यः । रेतसा । अवति ॥ २१ ॥

तस्यामृतस्येमं बलं पुरुषं पाययामसि ।

अथो कृणोमि भेषजं यथासंच्छतहायनः ॥ २२ ॥

तस्य । अमृतस्य । इमम् । बलम् । पुरुषम् । पाययामसि ।
अथो इति । कृणोमि । भेषजम् । यथा । असम् । शतहायनः ॥ २२ ॥

वराहो वेदं वीरुधं नकुलो वेदं भेषजीम् ।

सर्पा गन्धर्वा या विदुस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २३ ॥

वराहः । वेदं । वीरुधम् । नकुलः । वेदं । भेषजीम् ।
सर्पाः । गन्धर्वाः । याः । विदुः । ताः । अस्मै । अवसे । हुवे ॥ २३ ॥

याः सुपर्णा आङ्गिरसीर्दिव्या या रघटो विदुः ।

वयसि हंसा या विदुर्याश्च सर्वे पत्रिणः ।

मृगा या विदुरोषधीस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २४ ॥

याः । सुपर्णाः । आङ्गिरसीः । दिव्याः । याः । रघटः । विदुः ।
वयसि । हंसाः । याः । विदुः । याः । च । सर्वे । पत्रिणः ।
मृगाः । याः । विदुः । ओषधीः । ताः । अस्मै । अवसे । हुवे ॥ २४ ॥

यावतीनामोषधीनां गावः प्राश्नन्त्याया यावतीनामजावयः ।

तावतीस्तुभ्यमोषधीः शर्मं यच्छन्त्वाभृताः ॥ २५ ॥

१ P ओषधीः । We with P J C. २ B वेदं corrected from वेद. ३ B B वेद. B had originally वेद.

यावतीनाम् । ओषधीनाम् । गाथः । प्रऽअशन्ति । अष्टाः । यावतीनाम् । अजऽअवयः ।
तावतीः । नुभ्यम् । ओषधीः । शर्मै । यच्छन्तु । आऽश्रुताः ॥ २५ ॥

यावतीषु मनुष्या भेषजं भिषजो विदुः ।

तावतीविश्वभेषजीरा भंरामि त्वामभि ॥ २६ ॥

यावतीषु । मनुष्याः । भेषजम् । भिषजः । विदुः ।

तावतीः । विश्वऽभेषजीः । आ । भंरामि । त्वाम् । अभि ॥ २६ ॥

पुष्पवतीः प्रसूमतीः फलिनीरफला उत ।

संमातरं इव दुहामस्मा अरिष्टतातये ॥ २७ ॥

पुष्पवतीः । प्रसूऽमतीः । फलिनीः । अफलाः । उत ।

संमातरंऽइव । दुहाम् । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥ २७ ॥

उत् त्वाहार्ष पञ्चशलादथो दशशलादुत ।

अथो यमस्य पंड्वीशाद् विश्वस्माद् देवकिल्बिषात् ॥ २८ ॥ (१९)

उत् । त्वा । अहार्षम् । पञ्चऽशलात् । अथो इति । दशऽशलात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पंड्वीशात् । विश्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ २८ ॥ (१९)

इति चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

‘इन्द्रो मन्थतु’ इति अर्थसूक्तस्य शत्रुक्षयशत्रुभयनाशनशत्रुजयस्वकीयफलवधनकर्मसु विनियोगः । तानि कर्माणि, सेनाकर्माणि नाम भवन्ति । तत्र सेनाभिसिद्धये “पूतिरग्नुः” [२] इत्यर्थेन अभिपातदेशे जीर्णो रज्जुम् अवधाय अध्वल-
वधकयोर्नाम पिण्डकरिमालकयोः काष्ठयोः “इन्द्रो मन्थतु” इति क्त्वा अभि मन्थति । धूमं दृष्ट्वा अभिपदरहितेनार्थेन
अनुमन्थयते । “अभि पगदश्य” [२] इत्यादिनार्थेन धूमपदरहितेन अभिम् अनुमन्थयते । गदशमी सेनाकर्माणि स्युः ।
तान्मेवम् ।

‘इन्द्रो मन्थतु’ इति सूक्तेन प्रत्युचम् अश्वत्थसमिध आदधाति । शत्रुक्षयो भवति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्युचं करिमालकसमिध आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्युचम् एरण्डसमिध आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्युचं पलाशसमिध आदधाति । तिथिसमिध इति केशवः ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्युचं खदिरसमिध आदधाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्युचं शरसमिध आदधाति ॥ शत्रुभय न भवति । कर्मविकल्पः ॥ सपलक्षयणी समाप्ता ॥

तथा अभ्यातानान्तं कृत्वा अनेन सूक्तेन भाङ्गपाशान् संपात्याभिमन्त्र्य सेनाकर्मेषु वपति । सर्वत्र कृद्देनाभिमन्त्र्यं पाशादियु ।
तत उत्तरतन्त्रम् ॥

१ D R संमातरं. Cp सम् । मातरंः originally. २ So we with A B B D K K R S
C and J. Cp पंड्वी. V पंड्वी. Dc पंड्वी. P P पंड्वीशात् ।

तथा तन्त्रं कृत्वा अनेन सूक्तेन मीत्रान् पाशान् संपान्याभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु वर्पति । तन्त्रं च ॥

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदण्डानि आश्वत्थानि कूटानि संपान्याभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु वर्पति ॥

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदण्डानि भाङ्गानि जालानि संपान्याभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु वर्पति ॥ ममात्तानि जगत्कर्माणि ॥

उक्तेषु सर्वकर्मसु अङ्गभूतानि वक्ष्यमाणानि त्रीणि कर्माणि भवन्ति । “स्नाहैभ्यः” [२४] इति पदद्वयेन स्वमित्तलवृत्तार्थम् आज्यं जुहोति दक्षिणहस्तेन बाधककाष्ठप्रज्वालितेभौ । “दुराहामीभ्यः” [२४] इति पदद्वयेन परबलविनाशार्थं सव्येन हस्तेन इन्द्रं जुहोत्युक्तामौ । कर्माभेरुत्तरस्मिन् देशे रक्तपिप्पलशाखां भूम्यदरे ऊर्यां कृत्वा नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां सर्वां वेष्टयित्वा “नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि” [२४] इत्यनेन दक्षिणा दूरे प्रकर्षेण त्याजयति ॥

सेनाकर्माणि अरण्ये कार्याणि न प्राप्तं । युद्धप्रदेशे वा यथाप्रसङ्गम् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “इन्द्रो मन्थन्ति पृथिरञ्जुरिति पृथिरञ्जुम् अवधायाश्वत्थबाधकयोरांम मन्थन्ति । भूमम् इति भूमम् अनुमन्थयते । अग्निम् इत्यग्निम् । तस्मिन्नरण्ये सपलक्षयणांशुदधानि अश्वत्थबाधकताजद्भङ्गखदिरशाराणाम् । उक्ताः पाशाः । आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि जालानि बाधकदण्डानि । स्नाहैभ्य इति मित्रेभ्यो जुहोति दुराहामीभ्य इति “सव्येनेन्द्रिडम् अग्नित्रेभ्यो बाधके । उत्तरतोमेलेहिनाश्वत्थस्य शाखां विद्वन् नीललोहितेनाभ्यां सूत्राभ्यां परित्यज्य नीललोहितेनामून इति दक्षिणा प्रहावयति” इति [कौ० २. ७] ॥ ताजद्भङ्ग एरण्डः । कूटं निशाशनां प्राणिवन्धनम् ॥ आङ्गः पलाश इति दारिलः । तिर्णिगिति केशवः । वृक्षविशेषपर्यायार्थं आङ्गपदं सूत्रेऽपपाठो न चेत् प्राक्तनेन प्रमादेन भवितव्यम् । परश इत्येव नाम्ना भवितव्यम् सूक्ते परयाङ्गपददर्शनात् । परयाङ्गः परश इति आङ्गा यम् स इति विग्रहः ॥

इन्द्रो मन्थन्तु मन्थिता शक्रः शूरः पुरंदुरः ।

यथा हनाम सेना अमित्राणां सहस्रशः ॥ १ ॥

इन्द्रः । मन्थन्तु । मन्थिता । शक्रः । शूरः । पुरन्दुरः ।

यथा । हनाम । सेनाः । अमित्राणाम् । सहस्रशः ॥ १ ॥

पृथिरञ्जुरुपभ्रानी पृथिं सेनां कृणोत्वमूम ।

धूममग्निं परादृश्यामित्रा हृत्स्वा दर्धतां भयम् ॥ २ ॥

पृथिरञ्जुः । उपभ्रानी । पृथिम् । सेनाम् । कृणोतु । अमूम् ।

धूमम् । अग्निम् । परादृश्यं । अमित्राः । हृत्स्व । भा । कृणोतु । भयम् ॥ २ ॥

अमूनश्चत्थ निः शृणीहि खादामून खदिराजिरम् ।

ताजद्भङ्ग इव भज्यन्तां हन्तेनान् वर्धको वधैः ॥ ३ ॥

१ K K̄ मन्थन्तु. We with A B D R S̄ V Dc C-. २ P मन्थिता । We with P̄ J Cp.
३ K̄ S̄ त्वमुं. We with A B D K R V Dc C-. ४ K दर्धतां. ५ B has cancelled the
visarga which D K K̄ C- already omit. We with A B R S̄ V Dc. ६ So we with
B K K̄. A B D R S̄ V Dc C- खदिराजिरं. P P̄ J Cp कृणिरऽमजिरं. See also R w.
७ So A B D K K̄ R S̄ V Dc C-. P P̄ J Cp ताजद्भङ्गऽइव. Dārila ताजद्भङ्ग एरण्डः.
Keśava too gives the same interpretation. Should the palā- read ताजत् । भङ्गऽइव ।
(=ताजतः । भङ्गऽइव ।)?

प्राज्ञः । अजन्तः । निः । वृषीदि । श्वानं । अमृन् । अजन्तः । अजन्तम् ।

जालदण्डः । इव । भज्यन्तार । हन्तु । एनान् । वर्धकः । वधैः ॥ ३ ॥

प्राज्ञान्मृन् शक्यः कृणोतु हन्तेनान् वर्धको वधैः ।

पिप्रं शू इव भज्यन्तां वृहज्जालेन संदिताः ॥ ४ ॥

प्राज्ञान् । अमृन् । पृथ्व्याः । कृणोतु । हन्तु । एनान् । वर्धकः । वधैः ।

क्षिप्रम् । शूरः । इव । भज्यन्ताम् । वृहत् । जालेन । सम् । दिताः ॥ ४ ॥

अन्नरिक्षं जालमासीजालदण्डा दिशो महीः ।

तेनाभिधाय दस्यूनां शक्रः सेनामपावपत् ॥ ५ ॥

अन्नरिक्षम् । जालम् । आसीत् । जाल । दण्डाः । दिशः । महीः ।

तेन । अभि । धायै । दस्यूनाम् । शक्रः । सेनाम् । अप । अवपत् ॥ ५ ॥

बृहद्धि जालं बृहतः शक्रस्य वाजिनीवतः ।

तेन शत्रून्भि सर्वांन् न्युञ्जि यथा न मुच्यति कहेत्तत्रनेषाम् ॥ ६ ॥

बृहत् । हि । जालम् । बृहतः । शक्रस्य । वाजिनीवतः ।

तेन । शत्रून् । अभि । सर्वांन् । नि । उञ्जि । यथा । न । मुच्यति । कहेत्तत्र । नेषाम् ॥ ६ ॥

पाम् ॥ ६ ॥

बृहत ते जालं बृहत इन्द्र शूर सहस्रार्घस्य शतवीर्यस्य ।

तेन शतं सहस्रमयुतं न्युर्विदं जघान शक्रो दस्यूनामभिधाय सेनया ॥ ७ ॥

बृहत् । ते । जालम् । बृहतः । इन्द्र । शूर । सहस्र । अर्घस्य । शत । वीर्यस्य ।

तेन । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । नि । अर्बुदम् । जघान । शक्रः । दस्यूनाम् । अभि । धाय । सेनया ॥ ७ ॥

सेनया ॥ ७ ॥

अयं लोको जालमासीच्छक्रस्य महतो महान् ।

तेनाहमिन्द्रजालेनामूस्तमसाभि दधामि सर्वांन् ॥ ८ ॥

अयम् । लोकः । जालम् । आसीत् । शक्रस्य । महतः । महान् ।

तेन । अहम् । इन्द्र । जालेन । अमून् । तमसा । अभि । दधामि । सर्वांन् ॥ ८ ॥

१ P एनाम् । २ K पहे° । ३ P अभिधायै । We with P J C. x B सर्वान्यु°
corrected from सर्वान्यु°. A B D K R S De Cs सर्वान्यु°.

विशिक्ष्यात्पुत्रैश्चापिश्चानवधानात् ॥

असंख्यं पशुं सन्त्येति तैर्भूतानि नयामि ॥ १८ ॥

विशिक्ष्यात्पुत्रैश्चापिश्चानवधानात् ।
असंख्यं पशुं सन्त्येति तैर्भूतानि नयामि ॥ १८ ॥

असंख्यं पशुं सन्त्येति तैर्भूतानि नयामि ॥ १८ ॥

सुश्रुवेसूनुं प्र वैश्यामि मृत्युपण्डिते मित्तः ।

मृत्पुत्रीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १७ ॥ २०

सुश्रुवेसूनुं प्र वैश्यामि मृत्युपण्डिते मित्तः ।
मृत्पुत्रीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १७ ॥ २०

मृत्पुत्रीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १७ ॥ २०

अपशुत्सु मृत्युपुत्रा अपशुत्सु अपशुत्सु ।

पुत्राङ्गुलीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १८ ॥

अपशुत्सु मृत्युपुत्रा अपशुत्सु अपशुत्सु ।
पुत्राङ्गुलीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १८ ॥

अपशुत्सु मृत्युपुत्रा अपशुत्सु अपशुत्सु ।
पुत्राङ्गुलीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १८ ॥

साध्याः पर्यन्तं मृत्युपुत्राङ्गुलीं पुत्राङ्गुलीं ।

रुद्राः पर्यन्तं मृत्युपुत्राङ्गुलीं पुत्राङ्गुलीं ॥ १९ ॥

साध्याः पर्यन्तं मृत्युपुत्राङ्गुलीं पुत्राङ्गुलीं ।
रुद्राः पर्यन्तं मृत्युपुत्राङ्गुलीं पुत्राङ्गुलीं ॥ १९ ॥

रुद्राः पर्यन्तं मृत्युपुत्राङ्गुलीं पुत्राङ्गुलीं ॥ १९ ॥

विशेषेणैव अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं ॥

मृत्पुत्रीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १७ ॥

विशेषेणैव अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं ॥
मृत्पुत्रीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १७ ॥

मृत्पुत्रीं अजापुत्रं पुत्राङ्गुलीं पशुान् प्रति नयामि ॥ १७ ॥

वन्स्पृतीनां मृत्युपुत्राङ्गुलीं पुत्राङ्गुलीं ॥

द्विपाच्यं अजापुत्रं यथा सेनामसुं हनन् ॥ १४ ॥

वन्स्पृतीनां मृत्युपुत्राङ्गुलीं पुत्राङ्गुलीं ॥
द्विपाच्यं अजापुत्रं यथा सेनामसुं हनन् ॥ १४ ॥

१ P° ऋञ्जि । We with P J C. २ P P J वृद्ध्या । We with C. ३ P रुद्रा ।
with P J C. ४ K युक्त्यात्रया. ५ P वृत्त्या । We with P J C.

द्विऽपात् । चतुऽपात् । इष्णामि । यथा । सेनाम् । अमूर्म् । हनन् ॥ १४ ॥

गन्धर्वाप्सरसः सर्पान् देवान् पुण्यज्जनान् पितृन् ।

दृष्टान्दृष्टानिष्णामि यथा सेनाममूर्म् हनन् ॥ १५ ॥

गन्धर्वेऽअप्सरसः । सर्पान् । देवान् । पुण्यज्जनान् । पितृन् ।

दृष्टान् । अदृष्टान् । इष्णामि । यथा । सेनाम् । अमूर्म् । हनन् ॥ १५ ॥

इम उन्ना मृत्युपाशा यानाक्रम्य न मुच्यसे ।

अमुष्यां हन्तु सेनाया इदं कूटं सहस्रशः ॥ १६ ॥

इमे । उन्नाः । मृत्युऽपाशाः । यान् । आऽक्रम्ये । न । मुच्यसे ।

अमुष्याः । हन्तु । सेनायाः । इदम् । कूटम् । सहस्रऽशः ॥ १६ ॥

घर्मः समिद्धो अग्निनायं होमः सहस्रहः ।

भवश्च पृश्निबाहुश्च शर्वं सेनाममूर्म् हतम् ॥ १७ ॥

घर्मः । सम्ऽरुजः । अग्निना । अयम् । होमः । सहस्रऽहः ।

भवः । च । पृश्निऽबाहुः । च । शर्वं । सेनाम् । अमूर्म् । हतम् ॥ १७ ॥

मृत्योरोषमा पद्यन्तां क्षुधं सेदि वधं भयम् ।

इन्द्रश्चाक्षुजालाभ्यां शर्वं सेनाममूर्म् हतम् ॥ १८ ॥

मृत्योः । ओषम् । आ । पद्यन्ताम् । क्षुधम् । सेदिम् । वधम् । भयम् ।

इन्द्रः । च । अक्षुऽजालाभ्याम् । शर्वं । सेनाम् । अमूर्म् । हतम् ॥ १८ ॥

पराजिताः प्र त्रसतामित्रा नुत्ता धावत ब्रह्मणा ।

बृहस्पतिर्गणुत्तानां मामीषां मोचि कश्चन ॥ १९ ॥

पराऽजिताः । प्र । त्रसत । अमित्राः । नुत्ताः । धावत । ब्रह्मणा ।

बृहस्पतिऽप्रनुत्तानाम् । मा । अमीषाम् । मोचि । कः । चन ॥ १९ ॥

अव पद्यन्तामेषामायुधानि मा शकन् प्रतिधामिषुम् ।

१ P अमूर्म् । We with P J Cp. २ P आऽक्रम्ये । We with P J Cp. ३ A B D K R S V De Cs P P J Cp all read अवधम्. ४ A R सर्वं. P P J सर्वं । ५ So we with A B B D K R S V De Cs. P P J Cp आषम् । ६ R De पद्यन्तां. ७ A शर्वं changed to सर्वं. B Cs सर्वं. P P J सर्वं । ८ R S बृहस्पतिः. ९ P P J Cp नुत्ता ।

येनं वृष्टुं विभ्रंतामिधर्वो धनु मर्षिणि ॥ २० ॥

येनं वृष्टुं वृष्टुं । विभ्रंतामिधर्वो धनु मर्षिणि ॥ २० ॥
 विभ्रंतामिधर्वो धनु मर्षिणि ॥ २० ॥

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।
 सव देवताभिः । सव देवताभिः । सव देवताभिः । सव देवताभिः ।
 सव देवताभिः । सव देवताभिः । सव देवताभिः । सव देवताभिः ।
 सव देवताभिः । सव देवताभिः । सव देवताभिः । सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।
 विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।
 विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।
 विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

विश्वामित्रेणान् द्यावाभृथिर्वी सारत्नरिक्षं सव देवताभिः ।

१ A B D R C- चतस्रो अश्वत्थयोः । We with K K̄ S V D. २ B पुरोडाशा अश्वत्थः ।
 ३ D S V- पुरिष्ठे । We with A B K K̄ R D C. ४ P अश्वत्थः । ५ P अश्वत्थः । We
 with P J C. ६ P किमङ्कुराः । We with P̄ J U.

इमे । ज॒यन्तु । परा॑ । अ॒मी इति॑ । ज॒यन्ताम् । स्वाहा॑ । प॒र्यः । कु॒राहा॑ । अ॒मीभ्यः ।
नील॑ऽलोहितेन॑ । अ॒मून् । अ॒भिऽअर्बत॑नोमि ॥ २४ ॥ (२१)
चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥
इति चतुर्थेनुवाकः ॥

कुतस्ताविति सूक्ते विराडादिविषयः संवादो विचारश्च ॥

“कुतस्तौ” “विराट् वै” इति सूक्ताभ्यां जपं करोति स्वर्गकाम इति विनियोगमाला ॥

कु॒तस्तौ॑ जा॒तौ क॑त॒मः सो अ॒र्धः क॑स्मा॒ल्लोका॑त् क॑त॒मस्याः॑ पृथि॒व्याः ।

व॒त्सौ वि॒राजः॑ स॒लिला॑दुदै॒तां तौ त्वा॑ पृ॒च्छामि॑ क॒तरे॑ण दुग्धा ॥ १ ॥

कुतः । तौ । जा॒तौ । क॑त॒मः । सः । अ॒र्धः । क॑स्मात् । लो॒कात् । क॑त॒मस्याः । पृथि॒व्याः ।

व॒त्सौ । वि॒राजः । स॒लिलात् । उ॒त् । पे॒ताम् । तौ । त्वा । पृ॒च्छामि॑ । क॒तरे॑ण । दुग्॒धा ॥ १ ॥

यो अ॒क्रन्द॑यत् स॒लिलं॑ म॒हित्वा॑ योनिं कृ॒त्वा त्रि॒भुजं॑ श॒यानः॑ ।

व॒त्सः का॑म॒दुर्घो॑ वि॒राजः॑ स॒ गुहा॑ च॒क्रे त॑न्वुः । परा॒चैः ॥ २ ॥

यः । अ॒क्रन्द॑यत् । स॒लिलम् । म॒हिऽत्वा । योनि॑म् । कृ॒त्वा । त्रि॒भुजम् । श॒यानः ।

व॒त्सः । का॑म॒दुर्घः । वि॒राजः । सः । गु॒हा । च॒क्रे । त॑न्वुः । परा॒चैः ॥ २ ॥

यानि॑ त्रीणि॑ बृ॒हन्ति॑ येषां चतुर्थं वि॒युनक्ति॑ वाच॒म ।

ब्र॒ह्मै॒न्द॒ विद्या॑त् तप॒सा वि॒पश्चिद् यस्मि॑न्नेकं यु॒ज्यते॑ यस्मि॒न्नेकम् ॥ ३ ॥

यानि॑ । त्रीणि॑ । बृ॒हन्ति॑ । येषा॑म् । च॒तुर्थम् । वि॒युनक्ति॑ । वाच॒म ।

ब्र॒ह्मा । ए॒नत् । वि॒द्यात् । तप॒सा । वि॒पऽचित् । यस्मि॑न् । एक॑म् । यु॒ज्यते॑ । यस्मि॑न् ।

एक॑म् ॥ ३ ॥

बृ॒ह॒तः परि॑ सा॒मानि॑ ष॒ष्ठात् पञ्चा॑धि॒ निर्मिता॑ ।

बृ॒हद् बृ॒हत्या॑ निर्मि॒तं कुतो॑धि॒ बृहती॑ मि॒ता ॥ ४ ॥

बृ॒ह॒तः । परि॑ । सा॒मानि॑ । ष॒ष्ठात् । पञ्च॑ । अधि॑ । निःऽमि॑ता ।

बृ॒हत् । बृ॒हत्याः । निःऽमि॑तम् । कु॒तः । अधि॑ । बृ॒हती॑ । मि॒ता ॥ ४ ॥

बृ॒हती॑ परि॑ मा॒त्राया॑ मा॒नुर्मा॑त्राधि॒ निर्मिता॑ ।

१ P प॒र्यः । We with P J Cp. २ B D K S Cs क॑स्मा॒ल्लो॒ । ३ P वि॒राजः । We with P J Cp. ४ P वि॒द्यात् । We with P J Cp.

माया हं जज्ञे मायाया मायाया मातःश्री परि ५ ५ ॥

यद्वाः । परि । मायायाः । मातुः । माया । अर्थि । निःऽमिता ।

माया । ह । जज्ञे । मायायाः । मायायाः । मातली । परि ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्यं प्रतिमोपरि द्यौर्गोवद् रोदसी विबबाधे अग्निः ।

ततः षष्ठादामुतो यन्ति स्तोमा उदितो यन्त्यभि षष्ठमहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्यं । प्रतिऽमा । उपरि । द्यौः । यार्पत् । रोदसी इति । विऽबबाधे । अग्निः ।

ततः । षष्ठात् । आ । अमुतः । यन्ति । स्तोमाः । उत् । इतः । यन्ति । अभि । षष्ठम् ।

अहः ॥ ६ ॥

षट् त्वा पृच्छाम ऋषयः कश्यपेमे त्वं हि युक्तं युयुक्षे योग्यं च ।

विराजमाहुर्ब्रह्मणः पितरं तां नो वि धेहि यतिधा सखिभ्यः ॥ ७ ॥

षट् । त्वा । पृच्छाम । ऋषयः । कश्यप । इमे । त्वम् । हि । युक्तम् । युयुक्षे । योग्यम् । च ।

विऽराजम् । आहुः । ब्रह्मणः । पितरम् । ताम् । नः । वि । धेहि । यतिऽधा । सखिऽभ्यः ॥ ७ ॥

यां प्रच्युतामनु यज्ञाः प्रच्यवन्ते उपतिष्ठन्त उपतिष्ठमानाम् ।

यस्यां व्रते प्रसवे यक्षमेजति सा विराडृषयः परमे व्योमिन् ॥ ८ ॥

याम् । प्रऽच्युताम् । अनु । यज्ञाः । प्रऽच्यवन्ते । उपऽतिष्ठन्ते । उपऽतिष्ठमानाम् ।

यस्याः । व्रते । प्रऽसवे । यक्षम् । एजति । सा । विऽराट् । ऋषयः । परमे । विऽओमिन् ॥ ८ ॥

अप्राणैति प्राणेन प्राणतीनां विराट् स्वराजमभ्येति पश्चात् ।

विश्वं मृशन्तीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम् ॥ ९ ॥

अप्राणा । एति । प्राणेन । प्राणतीनाम् । विऽराट् । स्वऽराजम् । अभि । एति । पश्चात् ।

विश्वम् । मृशन्तीम् । अभिरूपां । विऽराजम् । पश्यन्ति । त्वे इति । न । त्वे इति ।

पश्यन्ति । एनाम् ॥ ९ ॥

को विराजो मिथुनत्वं प्र वेदु क ऋतून क उ कल्पमस्याः ।

१ P P J C: मायाः । २ B B K पद्वा. K D: पद्वा. ३ S प्रच्यवन्ते उ°. ४ B पक्ष°. ५ P P ऋषयः । We with J C. ६ B D S C: विराट्त्परा°. R D: विराट् स्वराज°. We with A K K V.

क्रमान् को अस्याः कतिधा विदुग्धान् को अस्या धामं कतिधा
व्युष्टीः ॥ १० ॥ (२२)

कः । विऽराजः । मिथुनऽत्वम् । प्र । वेद् । कः । ऋत् । कः । ऊं इति । कल्पम् । अस्याः ।
क्रमान् । कः । अस्याः । कतिऽधा । विऽदुग्धान् । कः । अस्याः । धामं । कतिऽधा ।
विऽउष्टीः ॥ १० ॥ (२२)

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदास्वितरासु चरति प्रविष्टा ।

महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्वधूर्जिगाय नवगज्जनित्री ॥ ११ ॥

इयम् । एव । सा । या । प्रथमा । विऽव्यौच्छत् । आसु । इतरासु । चरति । प्रविष्टा ।
महान्तः । अस्याम् । महिमानः । अन्तः । वधूः । जिगाय । नवऽगत् । जनित्री ॥ ११ ॥

छन्दःपक्षे उषसा पेपिशाने समानं योनिमनु सं चरेते ।

सूर्यपत्नी सं चरतः प्रजानती केतुमती अजरे भूरिरेतसा ॥ १२ ॥

छन्दःपक्षे इति छन्दःऽपक्षे । उषसा । पेपिशाने इति । समानम् । योनिम् । अनु । सम् ।
चरेते इति ।

सूर्यपत्नी इति सूर्यऽपत्नी । सम् । चरतः । प्रजानती इति प्रजानती ।

केतुमती इति केतुऽमती । अजरे इति । भूरिरेतसा ॥ १२ ॥

ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मा अनु रेत आगुः ।

प्रजामेका जिन्वत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति देवयूनाम् ॥ १३ ॥

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । तिस्रः । आ । अगुः । त्रयः । घर्माः । अनु । रेतः । आ । अगुः ।
प्रजाम् । एका । जिन्वति । ऊर्जम् । एका । राष्ट्रम् । एका । रक्षति । देवऽयूनाम् ॥ १३ ॥

अग्नीषोमावदधुर्या तुरीयासीद् यज्ञस्य पक्षावृषयः कल्पयन्तः ।

गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदुकीं यजमानाय स्वरिभरन्तीम् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमौ । अद्धुः । या । तुरीया । आसीत् । यज्ञस्य । पक्षौ । ऋषयः । कल्पयन्तः ।

१ P J विऽदुग्धात् । We with P Cp. २ P J घर्मा । We with P Cp. ३ P प्रजाम् ।
We with P J Cp. ४ P ऊर्जात् । ५ B °द्यन्त्यस्य as often for °द्यत्स्य. ६ P आसीत् ।
We with P J Cp.

गायत्रीम् । त्रिऽभुम् । जगतीम् । अनुऽस्तुभम् । बृहत्ऽअर्काम् । यजमानाय । स्वः ।
जातवन्तीम् ॥ १४ ॥

पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनास्त्रीमृतवोनु पञ्च ।

पञ्च दिशः पञ्चदशेन कूप्तास्ता एकमूर्ध्नीरभि लोकमेकम् ॥ १५ ॥

पञ्च । विऽउष्टीः । अनु । पञ्च । दोहाः । गाम् । पञ्चऽनास्त्रीम् । ऋतवः । अनु । पञ्च ।
पञ्च । दिशः । पञ्चऽदशेन । कूप्ताः । ताः । एकऽमूर्ध्नीः । अभि । लोकम् । एकम् ॥ १५ ॥

षड् जाता भूता प्रथमजर्तस्य षड् सामानि षडहं वहन्ति ।

षड्योगं सीरमनु सामसाम षडाहृद्यावापृथिवीः षडूर्वीः ॥ १६ ॥

षड् । जाता । भूता । प्रथमऽजा । ऋतस्य । षड् । ऊं इति । सामानि । षड्ऽअहम् । वहन्ति ।
षड्ऽयोगम् । सीरम् । अनु । सामऽसाम । षड् । आहुः । घावापृथिवीः । षड् । उर्वीः ॥ १६ ॥

षडाहुः शीतान् षड् मास उष्णान्तुं नो ब्रूत यतमोतिरिक्तः ।

सप्त सुपर्णाः कवयो नि वेदुः सप्त च्छन्दांस्यनु सप्त दीक्षाः ॥ १७ ॥

षड् । आहुः । शीतान् । षड् । ऊं इति । मासः । उष्णान् । ऋतुभ । नः । ब्रूत । यतमः ।
अतिऽरिक्तः ।

सप्त । सुऽपर्णाः । कवयः । नि । वेदुः । सप्त । छन्दांसि । अनु । सप्त । दीक्षाः ॥ १७ ॥

सप्त होमाः समिधो ह सप्त मधूनि सप्तर्तवो ह सप्त ।

सप्ताज्यानि परि भूतमायन् ताः सप्तगृध्रा इति शुश्रुमा वयम् ॥ १८ ॥

सप्त । होमाः । सप्तऽअर्धः । ह । सप्त । मधूनि । सप्त । ऋतवः । ह । सप्त ।

सप्त । आज्यानि । परि । भूतम् । आयन् । ताः । सप्तऽगृध्राः । इति । शुश्रुम । वयम् ॥ १८ ॥

सप्त च्छन्दांसि चतुरक्षराण्यन्यो अन्यस्मिन्नध्यापितानि ।

कथं स्तोमाः प्रति तिष्ठन्ति तेषु तानि स्तोमेषु कथमार्षितानि ॥ १९ ॥

१ K K V दहाः. २ B D °जगतस्य. ३ B B B B C. सामानि. ४ P J षड् । अहम् ।
P षड् । अहम् (= षड् ऽअहम्). C षड् । अहम् । changed from षड्ऽअहम् । ५ B De has
rested 'तु नो to 'तं नो. K K V 'तं नो. We with A B D R B C ६ P P J आयम् ।
We with C.

स॒प्त । छ॒न्दांसि॑ । च॒तुः॑ऽउ॒त्तराणि॑ । अ॒न्यः । अ॒न्यसिन् । अ॒धि । आ॒र्पितानि॑ ।
क॒थम् । स्तो॒माः । प्र॒ति । ति॒ष्ठन्ति॑ । तेषु॑ । तानि॑ । स्तो॒मेषु॑ । क॒थम् । आ॒र्पितानि॑ ॥ १९ ॥

क॒थं गा॒यत्रीं त्रि॒वृतं॑ व्या॒पि क॒थं त्रि॒ष्टुप् पञ्च॒दशेन॑ कल्पते ।

त्रय॒स्त्रिंशेन॑ जगती क॒थमनु॑ष्टुप् क॒थमेक॑विंशः ॥ २० ॥ (२३)

क॒थम् । गा॒यत्री । त्रि॒ऽवृतम् । वि । आ॒प । क॒थम् । त्रि॒ऽस्तुप् । प॒ञ्च॒ऽदशेन॑ । क॒ल्पते॑ ।
त्रयः॑ऽत्रिंशेन॑ । जगती । क॒थम् । अनु॑ऽस्तुप् । क॒थम् । एक॑ऽविंशः ॥ २० ॥ (२३)

अ॒ष्ट जा॒ता भू॒ता प्रथ॑म॒जर्त॑स्या॒ष्टेन्द्र॒त्विजो॑ दै॒व्या ये ।

अ॒ष्टयो॑निर॒दितिर॑ष्ट॒पुत्रा॑ष्ट॒मीं रात्रि॑म॒भि ह॒व्यमे॑ति ॥ २१ ॥

अ॒ष्ट । जा॒ता । भू॒ता । प्रथ॑म॒ऽजा । ऋ॒तस्य॑ । अ॒ष्ट । इन्द्र॑ । ऋ॒त्विजः । दै॒व्याः । ये ।
अ॒ष्टऽयोनिः॑ । अ॒दितिः॑ । अ॒ष्टऽपु॒त्रा । अ॒ष्टमी॑म् । रात्रि॑म् । अ॒भि । ह॒व्यम् । प॒ति ॥ २१ ॥

इ॒त्थं श्रे॒यो म॒न्य॑माने॒दमा॑गमं युष्माकं स॒ख्ये अ॒हम॑सि शे॒वा ।

स॒मान॑र्जन्मा ऋ॒तुर॑स्ति वः शि॒वः स वः सर्वाः सं च॑रति प्र॒जान॑न् ॥ २२ ॥

इ॒त्थम् । श्रे॒यः । म॒न्य॑माना । इ॒दम् । आ । अ॒गम॑म् । युष्माक॑म् । स॒ख्ये । अ॒हम् ।
अ॒सि । शे॒वा ।

स॒मान॑ऽर्जन्मा । ऋ॒तुः । अ॒स्ति । वः । शि॒वः । सः । वः । सर्वाः । स॒म् । च॒रति॑ । प्र॒ऽजा॒नन् ॥ २२ ॥

अ॒ष्टेन्द्र॑स्य षड् य॒मस्य॑ ऋ॒षीणां॑ स॒प्त सं॑प्त॒धा ।

अ॒पो म॑नु॒ष्या इ॑ नोषधी॒स्तौ उ॒पञ्चानु॑ सेचिरे ॥ २३ ॥

अ॒ष्ट । इन्द्र॑स्य । षट् । य॒मस्य॑ । ऋ॒षीणा॑म् । स॒प्त । सं॑प्त॒ऽधा ।

अ॒पः । म॑नु॒ष्या॒नि । ओष॑धीः । तान् । ऊं इति॑ । प॒ञ्च । अनु॑ । से॒चिरे ॥ २३ ॥

के॒वलीन्द्रा॑य दु॒दुहे॑ हि गृष्टि॒र्वशं॑ पी॒यूषं॑ प्रथ॒मं दु॑र्हाना ।

अथा॑त॒र्पय॑च्चतुर॒श्चतु॑र्धा दे॒वान् म॑नु॒ष्यो इ॑ अ॒सुरानु॑त् ऋ॒षीन् ॥ २४ ॥

के॒वली । इन्द्रा॑य । दु॒दुहे॑ । हि । गृष्टिः । व॒शम् । पी॒यूषम् । प्रथ॑मम् । दु॒र्हाना॑ ।

अथ॑ । अ॒त॒र्पय॑त् । च॒तुरः॑ । च॒तुः॑ऽधा । दे॒वान् । म॑नु॒ष्या॒नि । अ॒सुरान् । उ॒त् । ऋ॒षीन् ॥ २४ ॥

को नु गौः क एकच्छुषिः किमु धाम का आशिषः ।

यक्षं पृथिव्यामैकवृदेकर्तुः कतमो नु सः ॥ २५ ॥

कः । जु । गौः । कः । एकऽच्छुषिः । किम् । ऊं इति । धाम । काः । आशिषः ।

यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऽवृत् । एकऽऋतुः । कतमः । जु । सः ॥ २५ ॥

एको गौरेक एकच्छुषिरेकं धामैकधाशिषः ।

यक्षं पृथिव्यामैकवृदेकर्तुर्नाति रिच्यते ॥ २६ ॥ (२४)

एकः । गौः । एकः । एकऽच्छुषिः । एकम् । धाम । एकऽधा । आशिषः ।

यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऽवृत् । एकऽऋतुः । न । अति । रिच्यते ॥ २६ ॥ (२४)

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“विराड् वै” इति पदपर्यायात्मकं सूक्तम् । तस्य त्रिनियोगविचारार्थं पूर्वमूक्तं उक्तम् ॥

विराड् वा इदमग्र आसीत् तस्यां जातायाः सर्वमभिभेदियमेवेदं भवि-
ष्यतीति ॥ १ ॥

विऽराट् । वै । इदम् । अग्रं । आसीत् । तस्यां । जातायाः । सर्वम् । अभिभेत् । इयम् ।

एव । इदम् । भविष्यति । इति ॥ १ ॥

सोदक्रामत् सा गार्हपत्ये न्युक्रामत् ॥ २ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । गार्हपत्ये । नि । अक्रामत् ॥ २ ॥

गृहमेधी गृहपतिर्भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

गृहऽमेधी । गृहऽपतिः । भवति । यः । एवम् । वेदं ॥ ३ ॥

सोदक्रामत् साहवनीये न्युक्रामत् ॥ ४ ॥

०सा । आऽहवनीये । नि । ॥ ४ ॥

यन्त्यस्य देवा देवर्हतिं प्रियो देवानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

यन्ति । अस्य । देवाः । देवऽर्हतिम् । प्रियः । देवानाम् । भवति । ॥ ५ ॥

सोदक्रामत् सा दक्षिणाम्नौ न्युक्रामत् ॥ ६ ॥

०सा । दक्षिणऽअम्नौ । नि । ॥ ६ ॥

१ So ABBDK R R S V D: C. See R.w. २ P गृहऽमनिः ।

यद्वेदेऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

यद्वेदोऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति । य एवं वेद ॥ ७ ॥

सोदक्रामत् सा सभाम् । सम्प्रोक्तम् ॥ ८ ॥

सा । सभाम् । नि । १० ॥ ८ ॥

यद्वेदेऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

यद्वेदोऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति । य एवं वेद ॥ ९ ॥

सोदक्रामत् सा समितौ न्यक्रामत् ॥ १० ॥

सा । सम्प्रोक्तौ । नि । १० ॥ १० ॥

यद्वेदेऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

यद्वेदोऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति । य एवं वेद ॥ ११ ॥

सोदक्रामत् सामन्त्रणे न्यक्रामत् ॥ १२ ॥

सा । आऽमन्त्रणे । नि । अक्रामत् ॥ १२ ॥

यद्वेदेऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥ (२०)

यद्वेदोऽद्विणीयोऽजसोऽयो भवति । य एवं वेद ॥ १३ ॥ (२०)

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

सोदक्रामत् सान्तरिक्षे चतुर्धा विक्रान्तातिष्ठत् ॥ १ ॥

सा । सान्तरिक्षे । चतुर्धा । विक्रान्तातिष्ठत् ॥ १ ॥

तां देवमनुष्यांश्चानुषविममेव तद् वेदु यदुभयं उषसेर्विष्णोःसुषं ह्या
महा इति ॥ २ ॥

ताम् । देवमनुष्यांश्चानुषविममेव । तद् वेदु । यदुभयं । उषसेर्विष्णोःसुषं । ह्या ।

महाम् । उषं । ह्यासुषं । इति ॥ २ ॥

तामुषां ह्यन्त ॥ ३ ॥

ताम् । उषं । ह्यन्त ॥ ३ ॥

जर्ज एहि स्वध एहि सूनृत एहीरावत्येहोति ॥ ४ ॥

जर्ज । आ । इहि । स्वधे । आ । इहि । सूनृते । आ । इहि । इरावत्येति । आ । इहि । इति ॥ ४ ॥

तस्या इन्द्रो वास आसीद् गायत्र्यभिधायभर्भः ॥ ५ ॥

तस्याः । इन्द्रः । वासः । आसीत् । गायत्र्यः । अभिधायनी । भर्भः । ॥ ५ ॥

तृहर्षं रथोत्तरं च द्वौ स्तनावोस्तां यज्ञायज्ञियं च वामदक्षं च द्वौ ॥ ६ ॥

तृहर्षम् । तृ । इत् । इत् । च । द्वौ । स्तनौ । वामदक्षम् । च । वामदक्षे-

त्तम् । च । इत् । इत् ॥

ओषधीः । अतरेण देवा अदुहन् व्यचो बृहता ॥ ७ ॥

ओषधीः । अतरेण । देवाः । अदुहन् । व्यचोः । बृहता ॥ ७ ॥

अधो कर्णद्वयो यज्ञं यज्ञायज्ञियेन ॥ ८ ॥

अधो । कर्णद्वयोः । यज्ञम् । यज्ञायज्ञियेन ॥ ८ ॥

ओषधीः । अतरेण देवा अदुहन् व्यचो बृहता ॥ ९ ॥

ओषधीः । अतरेण । देवाः । अदुहन् । व्यचोः । बृहता ॥ ९ ॥

अपो प्रोषते त्वं सदा यज्ञायज्ञियं य एवं वेद ॥ १० ॥ (२६)

अपोः । प्रोषते । त्वं । सदा । यज्ञायज्ञियम् । यः । ॥ १० ॥ (२६)

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

सोदंशस्त तां वनस्पतीनामच्छत् तां वनस्पतयोस्त तां संवत्सरे

अमभयत् ॥ १ ॥

सोदंशः । तां । वनस्पतीनाम् । अमभयत् । तां । वनस्पतयोस्त । तां । संवत्सरे ।

साम् । अमभयत् ॥ १ ॥

तस्माद् वनस्पतीनां संवत्सरे वृषणमपि रोहति वृश्चतेस्यामियो आ-

तृव्यो य एवं वेद ॥ २ ॥

१ P प्रायसि । We with P J C. २ So A B B D K K R S V D : C- P P J C-
असीत् । We have perhaps to under-stand यत् (१०००) before आसीत्. ३ So A
B B D K K R S V D : C- P J C- आस्ताम् । P once read आस्ताम् । Here too we
have I think to under-stand a यत् before आस्ताम् ।

ते कृषिं च सस्यं च मनुष्या उर्षं जीवन्ति कृष्टराधिरुपजीवनीयो भवति
य एवं वेद ॥ १२ ॥

ते कृषिम् । च । सस्यम् । च । मनुष्याः । उर्षं । जीवन्ति । कृष्टराधिः । उपजीवनीयः । ॥ १२ ॥

सोदकामत सा सप्तशुधीनागच्छत् तां सप्तशुषुषु उपाह्वयन्त एषां
ण्वन्वहीति ॥ १३ ॥

ताः । सप्तशुधीनाः । आ । अगच्छत् । ताम् । सप्तशुषुषुः । उपा । अह्वयन्त । ण्वन्वहीति । ॥ १३ ॥

तस्याः सोमो राजा वत्स आसीच्छन्दः पात्रम् ॥ १४ ॥

तस्याः । सोमः । राजा । वत्सः । आसीत् । छन्दः । पात्रम् ॥ १४ ॥

तां बृहस्पतिराङ्गिरसोधिोक् तां ब्रह्मं च तथश्वाधोक् ॥ १५ ॥

ताम् । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । अधोक् । ताम् । ब्रह्मं । च । तथः । श्वाधोक् । ॥ १५ ॥

तद् ब्रह्मं च तथश्च सप्तशुषुषु उर्षं जीवन्ति उपजीवन्त्युपाह्वयन्तीगो भवति
य एवं वेद ॥ १६ ॥ (१८)

तद् । ब्रह्मं । च । तथः । च । सप्तशुषुषुः । उर्षं । जीवन्ति । उपजीवन्त्युपाह्वयन्तीगो भवति । य एवं वेद ॥ १६ ॥ (१८)

इति पञ्चमोऽर्चः पञ्चमं सूक्तम् ॥

सोदकामत सा देवानामगच्छत् तां देवा उपाह्वयन्तोर्ज एहीति ॥ १७ ॥

सोदकामत । सा । देवानामगच्छत् । तां । देवाः । उपाह्वयन्तोर्ज । एहीति । ॥ १७ ॥

तस्या इन्द्रो वत्स आसीच्चमसः पात्रम् ॥ १८ ॥

तस्याः । इन्द्रः । वत्सः । आसीत् । चमसः । पात्रम् ॥ १८ ॥

तां देवः सविताधोक् तामूर्जामेवाधोक् ॥ १९ ॥

ताम् । देवः । सविता । अधोक् । ताम् । ऊर्जाम् । एव । अधोक् ॥ १९ ॥

१ K कृष्टिः. २ So A B D K K R S V D. C. B आसीत्. P P J C आसीत् ।
A B B C. 'वर्चस्युषः'. We with D K K R S V D. ४ So A B B D K K R S V D.
C. P P J C आसीत् । ५ K K सविताः.

तामूर्जा देवा उपं जीवन्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

ताम् । ऊर्जाम् । देवाः । उपं । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । १० ॥ ४ ॥

सोदक्रामत् सा गन्धर्वाप्सरस आगच्छत् तां गन्धर्वाप्सरस उपाह्वयन्
पुण्यगन्ध एहीति ॥ ५ ॥

० सा । गन्धर्वऽअप्सरसः । आ । अगच्छत् । ताम् । गन्धर्वऽअप्सरसः । उपं । अह्वयन्ते ।
पुण्यऽगन्धे । आ । इति । १० ॥ ५ ॥

तस्याश्चित्ररथः सौर्यवर्चसो वत्स आसीत् पुष्करपर्णं पात्रम् ॥ ६ ॥

तस्याः । चित्ररथः । सौर्यऽवर्चसः । वत्सः । आसीत् । पुष्करऽपर्णम् । पात्रम् ॥ ६ ॥

तां वसुसुचिः सौर्यवर्चसोऽधोक् तां पुण्यमेव गन्धमधोक् ॥ ७ ॥

ताम् । वसुसुचिः । सौर्यऽवर्चसः । अधोक् । ताम् । पुण्यम् । एव । गन्धम् । अधोक् ॥ ७ ॥

तं पुण्यं गन्धं गन्धर्वाप्सरस उपं जीवन्ति पुण्यगन्धिरुपजीवनीयो भवति
य एवं वेद ॥ ८ ॥

तम् । पुण्यम् । गन्धम् । गन्धर्वऽअप्सरसः । उपं । जीवन्ति । पुण्यऽगन्धिः । उपऽजी-
वनीयः । १० ॥ ८ ॥

सोदक्रामत् सेतरजनानागच्छत् तामितरजना उपाह्वयन्ति तिरोध ए-
हीति ॥ ९ ॥

० सा । इतरऽजनाम् । आ । अगच्छत् । ताम् । इतरऽजनाः । उपं । अह्वयन्ति । तिरोधे । आ ।
इति । १० ॥ ९ ॥

तस्याः कुबेरो वैश्रवणो वत्स आसीदामपात्रं पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः । कुबेरः । वैश्रवणः । वत्सः । आसीत् । आमऽपात्रम् । पात्रम् ॥ १० ॥

तां रजतनाभिः कावेरकोऽधोक् तां तिरोधामेवाधोक् ॥ ११ ॥

१ P ऊर्जाम् । We with P J Cr. २ P अह्वयन् । We with P J Cr. ३ So A B B
D K K E S V D C. P P J Cr जावन्ति । ४ AR वर्चसोऽधोक् । We with B D K
K S V D C. ५ D जीवन्ति पुण्यगन्धिः । ६ P इतरऽजनाम् । We with P J Cr. ७ P
इतरऽजनाः । We with P J Cr. ८ So A B B D K K E S V D C. P P J आसीत् ।
Cr आसीत् । changed to आसीत् । ९ A D R कावेरकोऽधोक् । We with B K K S V D C.

ताम् । उक्तं । ताम् । तिरुऽधाम् । एव । अधोक ॥ १२ ॥

तां तिरोभाभिन्तरजना उप जीवन्ति तिरो धत्ते सर्वं प्राप्मानंभुपजीव-
शीर्षा भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

ताम् । तिरोऽधाम् । उक्तरजना । उप । जीवन्ति । तिरो । धत्ते । सर्वम् । प्राप्मानंभुप ।

उपऽजीवनीयः । ॥ १२ ॥

सोदक्रामत् सा सर्पानामञ्छत् तां सर्पा उपस्रजयत् विषमेवाप्येतीति ॥ १३ ॥

सा । उक्त् । अक्रामत् । सा । सर्पान् । अ । उपस्रजयत् । ताम् । सर्पाः । उप । विषमेत् । वि-
षमेवति । आ । इति । इति ॥ १३ ॥

तस्यास्तद्विको वैशाल्यो जास आसीदलभुवानं पावत् ॥ १४ ॥

तस्याः । अशक्तः । वैशाल्यः । जास । आसीत् । अलभुवानं । पावत् । ॥ १४ ॥

ता पूतर्षाष्ट ऐरावतोऽपि तां विषमेवाप्येतीति ॥ १५ ॥

ताम् । पूतर्षाष्ट । ऐरावतोऽपि । तां । विषमेत् । ताम् । विषम् । एव । अधोक ॥ १५ ॥

तदा विषं सर्पा उप जीवन्त्युपजीवशीर्षो भवति य एवं वेद ॥ १६ ॥ (२१)

तदा । विषम् । सर्पाः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति । यः । ॥ १६ ॥ (२१)

इति पञ्चमेऽध्याये षष्ठं सूक्तम् ॥

तदा यस्या एव विदुष्वलानुनां विधिष्वेव प्रत्याह्न्यात् ॥ १ ॥

तदा । यस्याः । एवम् । विदुष्वेव । अलानुनाः । आसिऽसिऽश्चेत् । प्रतिऽआह्न्यात् ॥ १ ॥

न च प्रत्याह्न्यान्मनसा तदा प्रत्याह्न्येतीति प्रत्याह्न्यात् ॥ २ ॥

न । च । प्रतिऽआह्न्यात् । मनसा । तदा । प्रतिऽआह्न्यात् । इति । प्रतिऽआह्न्यात् ॥ २ ॥

गत् प्रत्याह्न्येति विषमेव तत् प्रत्याह्न्येति ॥ ३ ॥

गत् । प्रतिऽआह्न्येति । विषम् । एव । तत् । प्रतिऽआह्न्येति ॥ ३ ॥

विषमेवास्यामियं भ्रातृज्यमनुविधिष्यते य एवं वेद ॥ ४ ॥ (३०)

१ P इत्तऽजनाः । We with P J Cr. २ So ABBDK K R S V De C. P P J
आसीत् । Cr आसीत् । changed to आसीत् । ३ A B ऐरावतोऽपि० We with B D K
K S V De C. ४ So we with all our authorities. See Rv.

[अ० ई. सू० १५.] ४५३ अष्टमं काण्डम् ।

६७७

विषम् । एष । अख्य । अग्रियम् । आरुष्यम् । अनुऽविसिष्यते । यः । एवम् । वेत् ॥ ४ ॥ (१०)

पञ्चमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पञ्चमोनुवाकः ॥

इत्यष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥

“दिवस्पृथिव्याः” इति चतुर्विंशत्यात्मकम् । तत्र प्रथमासु दसर्धु मधुकशाया गोरूपेभ वर्णनम् । द्वितीये दसके वर्णन आ-
 संसनम् अश्विभ्यां सकाशाद् इतरदेवैर्भ्यश्च । शिष्टासु कशायाः पुनरपि वर्णनम् ॥
 सांप्रदायिकास्तु एवं विनियुजन्ति । “दिवस्पृथिव्याः” इत्यर्षत्सूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्षस्यकर्मणि च विभिवीगः । एत-
 द्विस्तरः “प्रातरभिम्” इति सूक्ते [३ १६] इष्टव्यः ॥
 उत्सर्जनकर्मणि “यथा सोमः प्रातःसवने” [५. १. ११-३४] इति सूक्तम् आज्यहोमे विनियुज्यते । तत् उक्तं कौत्तिकेन ।
 “गिरावरगराटेजु [६. ६९] यथा सोमः प्रातःसवने” इति [कौ० १४. ३] ॥
 तथा “दिवस्पृथिव्याः” इति सूक्तं सोमयागे सोमसेवने विनियुज्यते । तत् उक्तं वैताने । “दिवस्पृथिव्या इति मधुसूक्तेन
 राजानं संभयति” इति [वै० ३. ६] ॥

दिवस्पृथिव्या अन्तरिक्षात् समुद्रादग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे ।

तां चायित्वामृतं वसानां हृत्भिः प्रजाः प्रति मन्दन्ति सर्षीः ॥ १ ॥

विषः । पृथिव्याः । अन्तरिक्षात् । समुद्रात् । अग्नेः । वातात् । मधुऽकशा । हि । जज्ञे ।
 ताम् । चायित्वा । अमृतम् । वसानाम् । हृत्भिः । प्रजाः । प्रति । मन्दन्ति । सर्षीः ॥ १ ॥

महत् पयो विश्वरूपमस्याः समुद्रस्य त्वोत रेत आहुः ।

यत् ऐति मधुकशा रराणा तत् प्राणस्तदमृतं निर्विष्टम् ॥ २ ॥

महत् । पयः । विश्वरूपम् । अस्याः । समुद्रस्य । त्वा । उत । रेतः । आहुः ।
 यतः । आऽपति । मधुऽकशा । रराणा । तत् । प्राणः । तत् । अमृतम् । निर्विष्टम् ॥ २ ॥

पश्यन्त्यस्याञ्जरितं पृथिव्यां पृथङ्करो बहुधा मीमांसमानाः ।

अग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे मरुतामुघ्रा नृभिः ॥ ३ ॥

पश्यन्ति । अस्याः । अञ्जितम् । पृथिव्याम् । पृथक् । नरः । बहुऽधा । मीमांसमानाः ।
 अग्नेः । वातात् । मधुऽकशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उघ्रा । नृभिः ॥ ३ ॥

मातादित्यानां दुहिता वसूनां प्राणः प्रजानाममृतस्य नाभिः ।

हिरण्यवर्णा मधुकशा घृताची महान् भर्गीञ्जरति मर्षेषु ॥ ४ ॥

१ P omits the avagraha. We with P J Cp. २ D पृथिव्याः. We with A B K K R
 B V Dc Cs P P J Cp. ३ A B पृथक्. We with B D K B V Dc Cs. ४ So we with
 A B D K K R B V Dc Cs P P J Cp. See Bw.

माता । आविस्वानाम् । वृहिता । वसूनाम् । प्राणः । प्रऽजानाम् । अमृतस्य । नामिः ।
हिरण्यऽवर्णा । मधुऽकशा । घृताशी । महान् । गर्गः । चरति । मर्त्येऽनु ॥ ४ ॥

मधोः कशामजनयन्त देवास्तस्या गर्भो अभवद् विम्बरूपः ।

तं जातं तरुणं पिपतिं माता स जातो विम्बा भुवना वि चष्टे ॥ ५ ॥

मधोः । कशाम् । अजनयन्त । देवाः । तस्याः । गर्गः । ममवत् । विम्बरूपः ।
तम् । जातम् । तरुणम् । पिपतिं । माता । सः । जातः । विम्बा । भुवना । वि । चष्टे ॥ ५ ॥

कस्तं प्र वेद् क उ तं चिकेत यो अस्या हृदः कलशः सोमधानो अक्षितः ।

ब्रह्मा सुमेधाः सो अस्मिन् मदेत ॥ ६ ॥

कः । तम् । प्र । वेद् । कः । उं इति । तम् । चिकेत । यः । अस्याः । हृदः । कलशः ।
सोमऽधानः । अक्षितः ।

ब्रह्मा । सुमेधाः । सः । अस्मिन् । मदेत ॥ ६ ॥

स तौ प्र वेद् स उ तौ चिकेत यावस्याः स्तनौ सहस्रधारावक्षितौ ।

ऊर्जे दुहाते अनपस्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

सः । तौ । प्र । वेद् । सः । उं इति । तौ । चिकेत । यौ । अस्याः । स्तनौ । सह-
स्रधारी । अक्षितौ ।

ऊर्जम् । दुहाते इति । अनपस्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

हिक्किरिक्कती बृहती वयोधा उच्चैर्घोषाभ्येति या व्रतम् ।

त्रीन् घर्मान्नि वावशाना मिमाति मायुं पर्यते पर्योभिः ॥ ८ ॥

हिक्किरिक्कती । बृहती । वयःऽधाः । उच्चैःऽघोषा । अग्निऽपति । या । व्रतम् ।
त्रीन् । घर्मान् । अग्नि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पर्यते । पर्यःऽग्निः ॥ ८ ॥

यामापीनामुपसीदन्त्यापः शाकरा वृषभा ये स्वरार्जः ।

ते वर्षन्ति ते वर्षयन्ति तद्विदे काममूर्जमापः ॥ ९ ॥

याम् । आऽपीनाम् । उपऽसीदन्ति । आपः । शाकराः । वृषभाः । ये । स्वऽरार्जः ।
ते । वर्षन्ति । ते । वर्षयन्ति । तत्ऽविदे । कामम् । ऊर्जम् । आपः ॥ ९ ॥

स्तनविस्तुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यामधि ।

अग्नेर्वातान्मधुकशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नमिः ॥ १० ॥ (१)

स्तनविस्तुः । ते । वाक् । प्रजाऽपते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । अधि ।

अग्नेः । वातात् । मधुऽकशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उग्रा । नमिः ॥ १० ॥ (१)

यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः ।

एवा मे अश्विना वर्षे आत्मनि प्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा । सोमः । प्रातःऽसवने । अश्विनोः । भवति । प्रियः ।

एव । मे । अश्विना । वर्षेः । आत्मनि । प्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा सोमो द्वितीये सवने इन्द्राभ्योर्भवति प्रियः ।

एवा मे इन्द्राग्नी वर्षे आत्मनि प्रियताम् ॥ १२ ॥

० सोमः । द्वितीये । सवने । इन्द्राभ्योः । भवति । ० ।

० मे । इन्द्राग्नी इति । वर्षेः । ० ॥ १२ ॥

यथा सोमस्तृतीये सवने ऋभूणां भवति प्रियः ।

एवा मे ऋभवो वर्षे आत्मनि प्रियताम् ॥ १३ ॥

यथा । सोमः । तृतीये । सवने । ऋभूणाम् । भवति । प्रियः ।

एव । मे । ऋभवः । वर्षेः । आत्मनि । प्रियताम् ॥ १३ ॥

मधुं जनिषीय मधुं वंशिषीय ।

पर्यस्वानम आगमं तं मा सं सृज वर्षेसा ॥ १४ ॥

मधुं । जनिषीय । मधुं । वंशिषीय ।

पर्यस्वान् । अग्नेः । मा । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्षेसा ॥ १४ ॥

सं माग्ने वर्षेसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युमे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ १५ ॥

सम् । मा । अग्नेः । वर्षेसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

१ P यज्ञे । We with P J Cr. २ P मवति । We with P J Cr. ३ R वाशिषीय.
४ B B C समाग्ने. We with A D K K R V Dc.

विद्युः । मे । मद्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सद्य । ऋषिऽभिः ॥ १५ ॥

यथा मधु मधुकृतः संभरन्ति मधावधि ।

एवा मे अग्निना वर्षे आत्मनि प्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा । मधु । मधुऽकृतः । सम्भरन्ति । मधौ । अधि ।

एव । मे । अग्निना । वर्षेः । आत्मनि । प्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा मद्या इदं मधु न्यस्तन्ति मधावधि ।

एवा मे अग्निना वर्चस्तेजो बलमोजस्य प्रियताम् ॥ १७ ॥

यथा । मद्याः । इदम् । मधु । निऽमज्जन्ति । मधौ । अधि ।

एव । मे । अग्निना । वर्चः । तेजः । बलम् । ओजः । अ । प्रियताम् ॥ १७ ॥

यद् गिरिषु पर्वतेषु गोध्वेषु यन्मधु ।

सुरायां सिच्यमानायां यत् तन्न मधु तन्मधि ॥ १८ ॥

यत् । गिरिषु । पर्वतेषु । गोषु । अग्नेषु । यत् । मधु ।

सुरायाम् । सिच्यमानायाम् । यत् । तन्न । मधु । तत् । मधि ॥ १८ ॥

अग्निना सारघेण मा मधुनाङ्गं शुभस्पती ।

यथा वर्चस्वतीं वाचमावदानि जनौ अनु ॥ १९ ॥

अग्निना । सारघेण । मा । मधुना । अङ्गम् । शुभः । पती इति ।

यथा । वर्चस्वतीम् । वाचम् । आवदानि । जनान् । अनु ॥ १९ ॥

स्तनयिलुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यां दिवि ।

तां पशव उप जीवन्ति सर्वे तेनो सेषमूर्जे पिपति ॥ २० ॥

स्तनयिषुः । ते । वाक् । प्रजाऽपते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । दिवि ।

ताम् । पशवः । उप । जीवन्ति । सर्वे । तेनो इति । सा । इषम् । ऊर्जेम् । पिपति ॥ २० ॥

पृथिवी दण्डोऽनारिखं गर्भो द्यौः कशा विद्युत् प्रकशो हिरण्यवो
विन्दुः ॥ २१ ॥

१ The MSS. °ङ्, except J which has °कम्. २ A जन्. We with B D K R R B V Dc Cs. ३ D K R B V दण्डोऽ. We with A B R Dc Cs.

पृथिवी । वृष्टः । अन्तरिक्षम् । गर्भः । योः । कशा । विऽपुत् । प्रऽकृशः । त्रिरण्वयः ।
धिन्नुः ॥ २१ ॥

यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेदु मधुमान् भवति ।

ब्राह्मणश्च राजा च धेनुखानद्वांसं व्रीहिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥

यः । वै । कशायाः । सप्त । मधूनि । वेदु । मधुऽमान् । भवति ।

ब्राह्मणः । च । राजा । च । धेनुः । च । अनद्वा । च । व्रीहिः । च । यवः । च । मधु ।
सप्तमम् ॥ २२ ॥

मधुमान् भवति मधुमदस्याह्वार्यं भवति ।

मधुमतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥

मधुऽमान् । भवति । मधुऽमत । अस्य । आऽह्वार्यं । भवति ।

मधुऽमतः । लोकान् । जयति । यः । एवम् । वेद ॥ २३ ॥

यद् वीधे स्तनयति प्रजापतिरेव तत् प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति ।

तस्मात् प्राचीनोपवीतस्तिष्ठे प्रजापतेनु मा बुध्यस्वेति ।

अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥ (१)

यद् । वीधे । स्तनयति । प्रजाऽपतिः । एव । तत् । प्रजाभ्यः । प्रादुः । भवति ।

तस्मात् । प्राचीनऽपवीतः । तिष्ठे । प्रजाऽपते । अनु । मा । बुध्यस्व । इति ।

अनु । एनम् । प्रजाः । अनु । प्रजाऽपतिः । बुध्यते । यः । एवम् । वेद ॥ २४ ॥ (२)

इति प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“सपत्नहन्म” इति सूक्तं कामदेवताकम् । काम इन्द्राण्यो देवः । तं संबोध्य सपत्नहन्म प्रार्थयते । तद् एवम् । “सपत्नहन्म” इत्यर्पसूक्तेन अभिचारकर्मणि ऋषभं संपातवन्तं कृत्वा द्वेष्यामिमुखं विद्यजति । तथा तत्रैव कर्मणि आश्वर्याः सार्यपतिताः ममिध आक्षयति । तथा च सूक्तम् । “सपत्नहन्म इत्युषमं संपातवन्तम् अतिद्यजति । आश्वर्याः सार्यपतिताः स्वयम्” इति [की० १. ३] ॥

तथा सोमयागे अनूषन्ध्यायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्यां कामदेवतानमस्कारे अस्य सूक्तस्य विनियोगः । तद् उक्तं वैताने । “अनूषन्ध्यायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्यां सपत्नहन्म इति कामं नमस्करोति” इति [शे० ३. १४]

सपत्नहन्मृषभं घृतेन कामं शिष्यामि हविषाज्येन ।

नीचैः सपत्नान् मम पादय त्वमभिटुतो महता वीर्येण ॥ १ ॥

सपत्नऽहन्म । ऋषभम् । घृतेन । कामम् । शिष्यामि । हविषा । आज्येन ।

नीचैः । सऽपत्नान् । मम । पादय । त्वम् । अभिऽस्तुतः । महता । वीर्येण ॥ १ ॥

यन्मे मनसो न प्रियं न चक्षुषो बन्मे बभस्ति नाभिनन्दति ।

तद् दुष्यम्यं प्रति मुञ्चामि सपत्ने कामं स्तुषोदहं भिदेयम् ॥ २ ॥

यत् । मे । मनसः । न । प्रियम् । न । चक्षुषः । यत् । मे । बभस्ति । न । अभिनन्दति ।

तद् । दुःस्वभ्यम् । प्रति । मुञ्चामि । सऽपत्ने । कामम् । स्तुष्वा । उद् । अहम् । भिदेयम् ॥ २ ॥

दुष्यम्यं काम दुरितं च कामाग्रजस्तामस्वगतामर्षतिम् ।

उग्र ईशानः प्रति मुञ्च तस्मिन् यो अस्मभ्यमंहुरणा चिकित्सात् ॥ ३ ॥

दुःस्वभ्यम् । काम । दुःऽइतम् । च । काम । अग्रजस्ताम् । अस्वगताम् । अर्षतिम् ।

उग्रः । ईशानः । प्रति । मुञ्च । तस्मिन् । यः । अस्मभ्यम् । अंहुरणा । चिकित्सात् ॥ ३ ॥

नुदस्व काम प्र णुदस्व कामावर्ति यन्तु मम ये सपत्नाः ।

तेषां नुत्तानामधमा तमांस्यग्ने वास्तूनि निर्देह त्वम् ॥ ४ ॥

नुदस्व । काम । प्र । णुदस्व । काम । अर्षतिम् । यन्तु । मम । ये । सऽपत्नाः ।

तेषाम् । नुत्तानाम् । अधमा । तमांसि । अग्ने । वास्तूनि । निः । देह । त्वम् ॥ ४ ॥

सा ते काम दुहिता धेनुरुच्यते यामाहुर्वाचं कवयो विराजम् ।

तया सपत्नान् परि वृद्धि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृ-

णक्तु ॥ ५ ॥

सा । ते । काम । दुहिता । धेनुः । उच्यते । याम् । आहुः । वाचम् । कवयः । विराजम् ।

तया । सऽपत्नान् । परि । वृद्धि । ये । मम । परि । पर्येनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् ।

वृणक्तु ॥ ५ ॥

कामस्येन्द्रस्य वरुणस्य राज्ञो विष्णोर्बलेन सवितुः सवेन ।

अग्नेर्होत्रेण प्र णुदे सपत्नांश्चम्बीव नावमुदकेषु धीरः ॥ ६ ॥

कामस्य । इन्द्रस्य । वरुणस्य । राज्ञः । विष्णोः । बलेन । सवितुः । सवेन ।

अग्नेः । होत्रेण । प्र । णुदे । सऽपत्नान् । चम्बीव । नावम् । उदकेषु । धीरः ॥ ६ ॥

अर्घ्यस्यो वाजी मम काम उग्रः कृणोतु मद्यामसपत्नमेव ।

१ A B B̄ C̄ कामावर्ति. We with D K K̄ E V Dc P P̄ J Gp. २ D B̄ चम्बीव.
We with A B̄ K̄ E V Dc C̄ P P̄ J Gp.

विश्वे देवा मम नार्थं भवन्तु सर्वे देवा हवमा यन्तु म इमम् ॥ ७ ॥

अधिऽमहः । वाजी । मम । कामः । उग्रः । कृणोतु । मह्यम् । असपत्नम् । एव ।

विश्वे । देवाः । मम । नार्थम् । भवन्तु । सर्वे । देवाः । हवम् । आ । यन्तु । मे । इमम् ॥ ७ ॥

इदमार्ज्यं घृतवज्जुषाणाः कामज्येष्ठा इह मादयध्वम् ।

कृण्वन्तो मह्यमसपत्नमेव ॥ ८ ॥

इदम् । आर्ज्यम् । घृतऽवध्वम् । जुषाणाः । कामऽज्येष्ठाः । इह । मादयध्वम् ।

कृण्वन्तः । मह्यम् । असपत्नम् । एव ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी काम सरथं हि भूत्वा नीचैः सपत्नान् मम पादयावः ।

तेषां पत्नानामधुमा तमांस्यमे वास्तून्यनुनिर्देह त्वम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । काम । सरथम् । हि । भूत्वा । नीचैः । सऽपत्नान् । मम । पादयावः ।

तेषाम् । पत्नानाम् । अधुमा । तमांसि । अग्ने । वास्तूनि । अनुऽनिर्देह । त्वम् ॥ ९ ॥

जहि त्वं काम मम ये सपत्ना अन्धा तमांस्यव पादयैमान् ।

निरिन्द्रिया अरसाः संन्तु सर्वे मा ते जीविषुः कतमञ्चनार्हः ॥१०॥ (१)

जहि । त्वम् । काम । मम । ये । सऽपत्नाः । अन्धा । तमांसि । अर्ध । पादय । पुनाम् ।

निःऽरिन्द्रियाः । अरसाः । संन्तु । सर्वे । मा । ते । जीविषुः । कतम् । अर्धः ॥ १० ॥ (१)

अवधीत् कामो मम ये सपत्ना उरुं लोकमकरन्मह्यमेधुम् ।

मह्यं नमन्ता मदिशश्चतस्रो मह्यं षडुर्वीर्घृतमा बहन्तु ॥ ११ ॥

अवधीत् । कामः । मम । ये । सऽपत्नाः । उरुम् । लोकम् । अकरत् । मह्यम् । एधुम् ।

मह्यम् । नमन्ताम् । मदिशः । चतस्रः । मह्यम् । षट् । उर्वीः । घृतम् । आ । बहन्तु ॥ ११ ॥

तेधिराश्वः प्र लुघन्तां छिन्ना नौरिव बन्धनात् ।

न सार्यकप्रयुक्तानां पुनरस्ति निवर्तनम् ॥ १२ ॥

ते । अधिराश्वः । प्र । लुघन्ताम् । छिन्ना । नौरिव । बन्धनात् ।

न । सार्यकऽप्रयुक्तानाम् । पुनः । अस्ति । निऽवर्तनम् ॥ १२ ॥

१ P कृणोति । २ P *पत्नान् । We with K P J Cp. ३ P Cp ते । We with P J.
 ४ AB ते for ते । We with B D K K B V Dc Cs. ५ P P बधनात् । We with J Cp.

अग्निर्वय इन्द्रो यवः सोमो यवः ।

यवयावानो देवा यवयन्त्वेनम् ॥ १३ ॥

अग्निः । यवः । इन्द्रः । यवः । सोमः । यवः ।

यवयावानः । देवाः । यवयन्तु । एनम् ॥ १३ ॥

असर्ववीरश्चरतु प्रणुसो द्वेष्यो मित्राणां परिवर्ष्यैः स्वानाम् ।

उत पृथिव्यामव स्यन्ति विद्युत उग्रो वो देवः प्र मृणत सपत्नान् ॥ १४ ॥

असर्ववीरः । चरतु । प्रणुसः । द्वेष्यः । मित्राणाम् । परिऽवर्ष्यैः । स्वानाम् ।

उत । पृथिव्याम् । अव । स्यन्ति । विद्युतः । उग्रः । वः । देवः । प्र । मृणत । सप-
त्नान् ॥ १४ ॥

च्युता चेयं बृहत्यच्युता च विद्युद् विभर्ति स्तनयित्नुश्च सवीन् ।

उद्यन्नादित्यो द्रविणेन तेजसा नीचैः सपत्नान् नुदतां मे सहस्वान् ॥ १५ ॥

च्युता । च । इयम् । बृहती । अच्युता । च । विद्युद् । विभर्ति । स्तनयित्नुश्च । सवीन् ।

उद्यन् । आदित्यः । द्रविणेन । तेजसा । नीचैः । सपत्नान् । नुदताम् । मे । सहस्वान् ॥ १५ ॥

यत् ते काम शर्म त्रिवरूपमुक्तु ब्रह्म वर्म विततमनतिव्याभ्यं कृतम् ।

तेन सपत्नान् परि वृञ्चि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवनं वृ-

णक्तु ॥ १६ ॥

यत् । ते । काम । शर्म । त्रिवरूपम् । उक्तु । ब्रह्म । वर्म । विततम् । अनतिव्या-
भ्यम् । कृतम् ।

तेन । सपत्नान् । परि । वृञ्चि । ये । मम । परि । एनान् । प्राणः । पशवः । जीवनम् ।

वृणक्तु ॥ १६ ॥

येन देवा असुरान् प्राणुदन्त येनेन्द्रो दस्यूनधमं तमो निनाय ।

१ ई यवयन्त्वेनम्. We with A B D K R S V Dc Cs. २ P यावयन्तु । We with P J Cr. ३ B D S Cs परिवर्ष्यैः. We with K K V Dc. ४ K K V मृणन्, Dc मृणन्त्स. We with A B B D R S Cs. ५ P मृणम् । K मृणम् । We with P J Cr. ६ K त्रिवरूपमुक्तु ब्रह्म. We with A B D K R S V Dc Cs P P J Cr. ७ P काम changed into काम । We with P J Cr.

ज्यायान् निमिषतोसि तिष्ठतो ज्यायान्समुद्रादसि काम मन्यो ।

ततस्त्वम् ० ॥ २३ ॥

ज्यायान् । निऽमिषतः । असि । तिष्ठतः । ज्यायान् । समुद्रात् । असि । काम । मन्यो
इति ॥ ० ॥ २३ ॥

न वै वार्तश्चन काममाप्नोति नाग्निः सूर्यो नोत चन्द्रमाः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महांस्तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥ २४ ॥

न । वै । वार्तः । चन । कामम् । आप्नोति । न । अग्निः । सूर्यः । न । उत । चन्द्रमाः ।
ततः । त्वम् । असि । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् ।
कृणोमि ॥ २४ ॥

यास्ते शिवास्तन्वः काम भद्रा याभिः सत्यं भवति यद् वृणीषे ।

ताभिष्टुमसौ अभिसंविशस्वान्यन्न पापीरपं बेशया धियः ॥ २५ ॥ (५)

याः । ते । शिवाः । तन्वः । काम । भद्राः । याभिः । सत्यम् । भवति । यद् । वृणीषे ।
ताभिः । त्वम् । अस्मान् । अभिऽसंविशस्व । अन्यन्न । पापीः । अपं । बेशय । धियः ॥ २५ ॥ (५)

प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः ॥

“उपमिताम्” इति सूक्तेन शालासवं इवाति सवयवविधानेन स्वर्गकामः इति विनियोगमाला । सूत्रमपि । “उपमिताम्
इति यञ्छालया सह दास्यन् भवति तदन्तर्भवत्यपिहितम्” इत्यादि [को० ८. ७] ॥
वंशसंशयिषदां शालां दाता प्रतिमहीने उदात्थं प्रददाति । शाला नाम पृथक् ॥

उपमितां प्रतिमितामथो परिमितामुत ।

शालाया विश्ववाराया नृक्षानि वि वृतामसि ॥ १ ॥

उपऽमिताम् । प्रतिऽमिताम् । अथो इति । परिऽमिताम् । उत ।

शालायाः । विश्वऽवारायाः । नृक्षानि । वि । वृतामसि ॥ १ ॥

यत् ते नृक्षं विश्ववारे पाशो ग्रन्थिश्च यः कृतः ।

वृहस्पतिरिवाहं बलं वाचा वि संसेयामि तत् ॥ २ ॥

१ AB *मिषतो*. २ AB BK नाग्निः. ३ B B P वृतामसि. We with A B D K K
V Dc Os P J Gr. ४ P नृक्षानि । We with P J Gr. ५ B B Os Gr संशयामि. K Dc
अंसयामि. We with A D K B B V P P J.

वद् । ते । नञ् । विश्ववारे । पादाः । प्रथिः । च । यः । कृतः ।
बृहस्पतिः । ऽइव । अहम् । बलम् । वाचा । वि । संसयामि । तत् ॥ २ ॥

आ ययाम् सं बबर्ह प्रन्धींश्चकार ते हृदान् ।

परुषि विद्वांस्तेवेन्द्रेण वि चृतामसि ॥ ३ ॥

आ । ययाम् । सम् । बबर्ह । प्रन्धीन् । चकार । ते । हृदान् ।
परुषि । विद्वान् । शस्ताः । ऽइव । इन्द्रेण । वि । चृतामसि ॥ ३ ॥

वंशानीं ते नर्हानानां प्राणाहस्य तृणस्य च ।

पक्ष्णाणां विश्ववारे ते नृद्धानि वि चृतामसि ॥ ४ ॥

वंशानाम् । ते । नर्हानानाम् । प्राणाहस्यं । तृणस्य । च ।
पक्ष्णाणाम् । विश्ववारे । ते । नृद्धानि । वि । चृतामसि ॥ ४ ॥

सदृशानीं पलदानां परिष्वजत्यस्य च ।

इदं मानस्य पत्न्यां नृद्धानि वि चृतामसि ॥ ५ ॥

सम् । सदृशानाम् । पलदानाम् । परिः । ऽस्वजत्यस्य । च ।
इदम् । मानस्य । पत्न्याः । नृद्धानि । वि । चृतामसि ॥ ५ ॥

यानि तेनतः शिष्यान्यावेधू रण्याधि कम् ।

अ ते तानि चृतामसि शिवा मानस्य पत्नीं न उद्धिता तन्वे भव ॥ ६ ॥

यानि । ते । अन्तः । शिष्यानि । आऽवेधुः । रण्याधि । कम् ।
अ । ते । तानि । चृतामसि । शिवा । मानस्य । पत्नीं । नः । उद्धिता । तन्वे । भव ॥ ६ ॥

हृविर्धानमग्निशालं पत्नीनां सदंनं सदः ।

सदो देवानामसि देवि शाले ॥ ७ ॥

हृविः । ऽधानम् । अग्निः । शालम् । पत्नीनाम् । सदंनम् । सदः ।
सदः । देवानाम् । असि । देवि । शाले ॥ ७ ॥

अद्युभोपशं विततं सहस्राक्षं विब्रुवति ।

१ D B विद्वांश्च०. E विद्वांश्च०. २ A B K K C_s J जल्पस्य. D B P P doubtful be-
tween ह्य and ह्य. We with V Dc Cp. ३ A B B D K K E B V Dc C_s P P J Cp (as
corrected) मानस्य पत्नि. We with Cp as originally. ४ P J शिष्यानि । We with P
Cp. ५ K K V Dc मत्सोपशं.

अथनक्षत्रमभिहितं ब्रह्मणा वि चूतामसि ॥ ८ ॥

अथुम् । ओपशम् । विऽततम् । सहस्रऽअक्षम् । विबुऽवति ।

अथऽनक्षम् । मभिऽहितम् । ब्रह्मणा । वि । चूतामसि ॥ ८ ॥

यस्यां शाले प्रतिगृह्णाति येन चासि मित्ता त्वम् ।

उभौ मानस्य पत्नि तौ जीवतां जरदंष्ट्री ॥ ९ ॥

यः । त्वा । शाले । प्रतिऽगृह्णाति । येन । च । असि । मित्ता । त्वम् ।

उभौ । मानस्य । पत्नि । तौ । जीवताम् । जरदंष्ट्री इति जरत्ऽअंष्ट्री ॥ ९ ॥

अमुषैनेमा गच्छताद् हृदा नृदा परिष्कृता ।

यस्यांस्ते विचूतामस्यङ्गमङ्गं परुष्यरुः ॥ १० ॥ (६)

अमुषं । पत्नम् । आ । गच्छताद् । हृदा । नृदा । परिष्कृता ।

यस्याः । ते । विऽचूतामसि । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परुःऽपरुः ॥ १० ॥ (६)

यस्यां शाले निमिमायं संजभारं वनस्पतीन् ।

प्रजायै चक्रे त्वा शाले परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥

यः । त्वा । शाले । निऽमिमायं । सम्ऽजभारं । वनस्पतीन् ।

प्रऽजायै । चक्रे । त्वा । शाले । परमेऽस्थी । प्रजाऽपतिः ॥ ११ ॥

नमस्तस्यै नमो दात्रे शालापतये च कृष्णः ।

नमोऽग्नये प्रचरते पुरुषाय च ते नमः ॥ १२ ॥

नमः । तस्यै । नमः । दात्रे । शालाऽपतये । च । कृष्णः ।

नमः । अग्नये । प्रऽचरते । पुरुषाय । च । ते । नमः ॥ १२ ॥

गोभ्यो अर्धेभ्यो नमो यच्छालायां विजायते ।

विजावति प्रजावति वि ते पाशांश्चूतामसि ॥ १३ ॥

गोभ्यः । अर्धेभ्यः । नमः । यत् । शालायाम् । विऽजायते ।

विजाऽवति । प्रजाऽवति । वि । ते । पाशांश्च । चूतामसि ॥ १३ ॥

१ A B B̄ D K K̄ R B̄ V Dc Cs मानस्य पत्नि. P P̄ J Cc मानस्य । पत्नि । २ B̄ K Cc
अमुषैनेमा. We with A D K̄ R B̄ V Dc. ३ B̄ विचूतामसि. We with A B̄ D K K̄ R V
Dc Cs.

अग्निमन्तरक्षादवसि पुंरुषान् पशुभिः सह ।

धिजावति प्रजावति वि ते पाशांश्च्युतामसि ॥ १४ ॥

अग्निम् । अन्तः । छावयेसि । पुंरुषान् । पशुऽभिः । सह ।

धिजाऽवति । प्रजाऽवति । वि । ते । पाशांश्च । च्युतामसि ॥ १४ ॥

अन्तरा द्यां च पृथिवीं च यद् व्यचस्तेन शालां प्रति गृहामि त इमाम् ।

यदुन्तरिक्षं रजसो विमानं तत् कृण्वेहमुदरं शेवधिभ्यः ।

तेन शालां प्रति गृहामि तस्मै ॥ १५ ॥

अन्तरा । ध्याम् । च । पृथिवीम् । च । यद् । व्यचः । तेन । शालाम् । प्रति । गृहामि ।

ते । इमाम् ।

यत् । अन्तरिक्षम् । रजसः । विऽमानम् । तत् । कृण्वे । अहम् । उदरम् । शेवधिऽभ्यः ।

तेन । शालाम् । प्रति । गृहामि । तस्मै ॥ १५ ॥

ऊर्जस्वती पर्यस्वती पृथिव्यां निर्मिता मिता ।

विश्वानं विभ्रती शाले मा हिंसीः प्रतिगृहृतः ॥ १६ ॥

ऊर्जस्वती । पर्यस्वती । पृथिव्याम् । निऽमिता । मिता ।

विश्वऽअन्नम् । विभ्रती । शाले । मा । हिंसीः । प्रतिऽगृहृतः ॥ १६ ॥

तृणैरावृता पलदान् बसाना रात्रीव शाला जगतो निवेशनी ।

मिता पृथिव्यां तिष्ठसि हृस्तिनीव पङ्कती ॥ १७ ॥

तृणैः । आऽवृता । पलदान् । बसाना । रात्रीऽइव । शाला । जगतः । निऽवेशनी ।

मिता । पृथिव्याम् । तिष्ठसि । हृस्तिनीऽइव । पङ्कती ॥ १७ ॥

इदं स्य ते वि चृताम्यपिनद्धमैपोर्णुवन ।

वरुणेन समुजितां मित्रः प्रातर्व्युजितु ॥ १८ ॥

इदं स्य । ते । वि । चृतामि । अपिऽनद्धम् । अपऽऊर्णुवनम् ।

वरुणेन । समुजिताम् । मित्रः । प्रातः । वि । उज्यतु ॥ १८ ॥

१ K R P J परुषा०. Cp पुंरुषा०. We with A B D R S V Dc Cs P. २ P छावयेसि ।
We with P J Cp. ३ A B B D K R E S V Cs गृहामि. P J ते । We with Dc P Cp.
४ A इदं स्य. K Dc इदं स्य. We with B D K R S V Cs P P J Cp. ५ K J मुपोर्णुवनम्.

ब्रह्मणा शालां निर्मितां कविभिर्निर्मितां मिताम् ।

इन्द्राग्नी रक्षतां शालाममृतौ सोम्यं सवः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणा । शालाम् । निऽमिताम् । कविऽग्निः । निऽमिताम् । मिताम् ।

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । शालाम् । अमृतौ । सोम्यम् । सवः ॥ १९ ॥

कुलायेधि कुलाय कोशे कोशः समुज्जितः ।

तत्र मर्तो वि जायते यस्माद् विश्वं प्रजायते ॥ २० ॥ (७)

कुलाये । अधि । कुलायम् । कोशे । कोशः । समुज्जितः ।

तत्र । मर्तः । वि । जायते । यस्माद् । विश्वम् । प्रजायते ॥ २० ॥ (७)

या द्विपक्षां चतुष्पक्षा षट्पक्षा या निमीयते ।

अष्टापक्षां दशपक्षां शालां मानस्य पत्नीमग्निर्गर्भे ॥ २१ ॥

या । द्विऽपक्षा । चतुऽपक्षा । षट्ऽपक्षा । या । निऽमीयते

अष्टाऽपक्षाम् । दशऽपक्षाम् । शालाम् । मानस्य । पत्नीम् । अग्निः । गर्भेऽष्टव । आ । गर्भे ॥ २१ ॥

प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शाले प्रैम्यहिंसतीम् ।

अग्निर्वाँन्तरापञ्चर्तस्य प्रथमा द्वाः ॥ २२ ॥

प्रतीचीम् । त्वा । प्रतीचीनः । शाले । प्र । प्रैमि । अहिंसतीम् ।

अग्निः । हि । अन्तः । आपः । च । ऋतस्य । प्रथमा । द्वाः ॥ २२ ॥

इमा आपः प्र भराम्ययद्दमा यद्दमनाशनीः ।

गृहानुप प्र सीदाम्यमृतेन सहामिना ॥ २३ ॥

इमाः । आपः । प्र । भरामि । अयद्दमाः । यद्दमऽनाशनीः ।

गृहान् । उप । प्र । सीदामि । अमृतेन । सह । अमिना ॥ २३ ॥

मा नः पाशं प्रति मुचो गुरुर्भारो लघुर्भैव ।

बभूमिष त्वा शाले यज्जामै भरामसि ॥ २४ ॥

१ R °शाब्° . A °शाब्° . K V Dc °ज्ञां च . We with B D K B C s P P J C P . २ So we with A B B D K K B B V Dc C s . See R w . ३ B C s मुचो . P P मुचो . We with A D K K B B V Dc J C P . ४ B शाले . We with A B D K K R V Dc C s .

मा । नः । पार्श्वम् । प्रति । मुखः । गुरुः । भारः । लघुः । भव ।

वधूमऽईव । त्वा । शाले । यत्रऽकामम् । भगमसि ॥ २७ ॥

प्राच्या दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः ॥ २५ ॥

प्राच्याः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाह्येभ्यः ॥ २५ ॥

दक्षिणाया दिशः ० ॥ २६ ॥

प्रतीच्या दिशः ० ॥ २७ ॥

दक्षिणायाः । दिशः । ० ॥ २६ ॥

प्रतीच्याः । दिशः । ० ॥ २७ ॥

उदीच्या दिशः ० ॥ २८ ॥

ध्रुवाया दिशः ० ॥ २९ ॥

उदीच्याः । दिशः । ० ॥ २८ ॥

ध्रुवायाः । दिशः । ० ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वाया दिशः ० ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वायाः । दिशः । शालायाः । ० ॥ ३० ॥

दिशोदिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाह्येभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)

दिशःऽदिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाह्येभ्यः ॥ ३१ ॥ (८)

इति द्वितीयेनुवाके पथमं सूक्तम् ॥

ब्राह्मणो वृषभं हत्वा वामांश्च मित्रभियदेवतान्यो जुष्टोति । तत्र वृषभस्य प्रथमा नमस्त्वानां च कर्मणामि कृतमदेवेभ्यः
वियोगो भवति तद्विचिन्तम् । वृषभस्यलिङ्गवत्स्य महत्त्वं च वर्णने । तदुत्पन्नं श्रेयश्च कल्पते । सांप्रदायिकास्तु एवं विनियुक्तानि
सूक्तम् । तद्यथा । शालायां “साहसः” इत्यर्गसूक्तेन वृषभस्य संपन्नं अभिमन्त्र्य विभ्रंता ॥ “वेतोषार्थे” इत्येवैः षड्भिः शी-
त्रमन्त्रैः “एतं वो युजाम” [१. ४. २४] इत्यानां च कर्मभ्यामिमन्त्रणं कृत्या प्रोक्षणं कृतम् ॥

तथा अनेन सूक्तेन पुंशुक्रामो वशाधिधानेन धानं भावेण इन्द्र यजत ॥

तथा अनेन सूक्तेन संपत्कामः वीर्णमान्नां वशाधिधानेन धानं भावेण इन्द्र यजत ॥

यद् उक्तं कोटिपते । “इन्द्रस्य कुक्षिः [७. ११६] साहसः [१. ४. २४] इत्यानां संपन्नं कृतम् अनिक्त्रति । वेतोषार्थे

“वशाधिधामि ययोषार्थे वशाधिधामि ययत्वाये वशाधिधामि ययत्वाये वशाधिधामि ययत्वाये वशाधिधामि ययत्वाये वशाधिधामि ययत्वाये

“यये वशाधिधामि । एतं वो युजाम इति एतान् पशून् नमः कृत्य इति नमोऽस्ति । यत्तरेण पुष्टिकामं रूपमेवेन्द्र यजते ।

“संपत्कामः श्रेतेन वीर्णमान्नाम्” इति [१. ४. २४] ॥

तथा वृषभस्ये अनेन सूक्तेन विरुपद्रविसिमिदीरे यजत शक्यवर्गं यजत च हुर्मन । तः आह वैशिकः । “साहसं वधु-
वधम्” इति [१. ४. २४] ॥ “वामांश्चानादिषु मुखेषु” “आजानाम” [१. ४. २४] इति सूक्तं उदाहृतम् ॥

परिक्रिष्टेषु वृषोक्तं अस्या सूक्तस्य विनियोगः कृतः । तथा योऽसौ । “साहस्यन्वेष इति अनेन संपन्नं कृतम् कृतम्”

इति [१. १०] ॥

साहस्यस्त्वेष ऋषभः पयस्वान् विश्वा रूपाणि वक्षणांसु विभ्रंत ।

भद्रं दात्रे यजमानाय शिक्षन् बाहस्यत्य उस्त्रियस्तन्नुमातान् ॥ १ ॥

१ B स्वाह्येभ्यः.

साहस्रः । त्वेषः । ऋषभः । पर्यस्वान् । विश्वा । रूपाणि । वसुणास्तु । विभ्रत् ।
भद्रम् । वात्रे । यजमानाय । शिषन् । बाईस्पत्यः । उक्त्रियः । तन्तुम् । आ । अतान् ॥ १ ॥

अपां यो अग्नें प्रतिमा बभूव प्रभूः सर्वैस्त्रै पृथिवीव देवी ।

पिता वत्सानां पतिरऋष्यानां साहस्रे पोषे अर्षि नः कृणोतु ॥ २ ॥

अपाम् । यः । अग्नें । प्रतिऽमा । बभूव । प्रऽभूः । सर्वैस्त्रै । पृथिवीऽर्षव । देवी ।

पिता । वत्सानाम् । पतिः । अऽऋष्यानाम् । साहस्रे । पोषे । अर्षि । नः । कृणोतु ॥ २ ॥

पुमानन्तर्वान्स्थविर्ः पर्यस्वान् वसोः कर्बन्धमृषभो विभर्ति ।

तमिन्द्राय पथिभिर्देवयानैर्हुतमग्निर्वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

पुमान् । अन्तऽवान् । स्थविर्ः । पर्यस्वान् । वसोः । कर्बन्धम् । ऋषभः । विभर्ति ।

तमे । इन्द्राय । पथिऽभिः । देवऽयानैः । हुतम् । अग्निः । वहतु । जातऽवेदाः ॥ ३ ॥

पिता वत्सानां पतिरऋष्यानामथो पिता महतां गर्गराणाम् ।

वत्सो जरायुं प्रतिधुक् पीयूषं आमिक्षां घृतं तद् ब्रस्य रेतः ॥ ४ ॥

पिता । वत्सानाम् । पतिः । अऽऋष्यानाम् । अथो इति । पिता । महताम् । गर्गराणाम् ।

वत्सः । जरायुं । प्रतिऽधुक् । पीयूषः । आमिक्षां । घृतम् । तद् । ऊं इति । अस्य । रेतः ॥ ४ ॥

देवानां भाग उपनाह यषोऽपां रस ओषधीनां घृतस्य ।

सोमस्य भक्ष्मवृणीत शक्रो बृहन्नद्रिरभवद् यच्छरीरम् ॥ ५ ॥

देवानाम् । भागः । उपऽनाहः । यषः । अपाम् । रसः । ओषधीनाम् । घृतस्य ।

सोमस्य । भक्ष्मम् । अवृणीत । शक्रः । बृहन्न । अद्रिः । भवत् । यत् । शरीरम् ॥ ५ ॥

सोमेन पूर्णं कलशं विभर्षि त्वष्टा रूपाणां जनिता पशूनाम् ।

शिवास्ते सन्तु प्रजन्वद् इह या इमा न्यर्षसम्यं स्वधिते यच्छ या अमूः ॥ ६ ॥

सोमेन । पूर्णम् । कलशम् । विभर्षि । त्वष्टा । रूपाणाम् । जनिता । पशूनाम् ।

शिवाः । ते । सन्तु । प्रऽजन्वद् इति । इह । याः । इमाः । नि । असम्यं । स्वऽधिते । यच्छ ।

याः । अमूः ॥ ६ ॥

१ P सवृषः । We with P J Cp. २ K ०ऋष्यानां. ३ P पोषे । ४ P कर्बन्धम् । ५ P तत् । ६ B B B B C s Cp जरायुः । We with A D K K V D c P P J. ७ P J बृहन्न । We with P Cp. ८ B B D c C s न्यर्षः । We with D K K B V. ९ J प्रऽजन्वः । We with P P Cp.

आज्यं विभर्ति घृतमस्य रेतः साहस्रः पोषस्तमुं यज्ञमाहुः ।

इन्द्रस्य रूपमृषभो वसानः सो अस्मान् देवाः शिव ऐतुं दृष्टः ॥ ७ ॥

आज्यम् । विभर्ति । घृतम् । अस्य । रेतः । साहस्रः । पोषः । तम् । ऊं इति । यज्ञम् । आहुः ।
इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । वसानः । सोः । अस्मान् । देवाः । शिवः । आ । ऐतुं । दृष्टः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्यौजो वरुणस्य बाहू अश्विनोरंसौ मरुतामियं ककुत् ।

बृहस्पति संभृतमेतमाहुयें धीरांसः कवयो ये मनीषिणः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । वरुणस्य । बाहू इति । अश्विनोः । अंसौ । मरुताम् । इयम् । ककुत् ।
बृहस्पतिम् । सम्भृतम् । एतम् । आहुः । ये । धीरांसः । कवयः । ये । मनीषिणः ॥ ८ ॥

दैवीर्विशः पर्यस्याना तनोषि त्वामिन्द्रं त्वां सरस्वन्तमाहुः ।

सहस्रं स एकमुखा ददाति यो ब्राह्मण ऋषभमाजुहोति ॥ ९ ॥

दैवीः । विशः । पर्यस्यान् । आ । तनोषि । त्वाम् । इन्द्रम् । त्वाम् । सरस्वन्तम् । आहुः ।
सहस्रम् । सः । एकमुखाः । ददाति । यः । ब्राह्मणे । ऋषभम् । आऽजुहोति ॥ ९ ॥

बृहस्पतिः सविता ते वयो दधौ त्वष्टुर्वायोः पर्यात्मा ते आभृतः ।

अन्तरिक्षे मनसा त्वा जुहोमि बर्हिष्टे द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥१०॥ (५)

बृहस्पतिः । सविता । ते । वयः । दधौ । त्वष्टुः । वायोः । परि । आत्मा । ते । आऽभृतः ।
अन्तरिक्षे । मनसा । त्वा । जुहोमि । बर्हिः । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥१०॥ (५)

य इन्द्र इव देवेषु गोष्वेति विवाचदत् ।

तस्य ऋषभस्याङ्गानि ब्रह्मा सं स्तौतु भद्रया ॥ ११ ॥

यः । इन्द्रःऽइव । देवेषु । गोषु । एति । विवाचदत् ।

तस्य । ऋषभस्य । अङ्गानि । ब्रह्मा । सम् । स्तौतु । भद्रया ॥ ११ ॥

पार्श्वे आस्तामनुमत्या भगस्यास्तामनुवृजौ ।

अष्टीवन्तावब्रवीन्मिषो ममैतौ केवलाविति ॥ १२ ॥

पार्श्वे इति । आस्ताम् । अनुमत्याः । भगस्य । आस्ताम् । अनुवृजौ ।

अष्टीवन्तौ । अब्रवीत् । मिषः । मम । एतौ । केवलौ । इति ॥ १२ ॥

१ P सम्भृतम् । We with P J C. २ K एकमेवा. ३ K न. ४ B K K V D c न-
शुवृजौ. We with A D B C.

भसदासीदादित्यानां ओषीं आस्तां वृहस्पतेः ।

पुच्छं वातस्य देवस्य तेन धूनोषोषधीः ॥ १३ ॥

भसत् । आसीत् । आवित्यानाम् । ओषी इति । आस्ताम् । वृहस्पतेः ।

पुच्छम् । वातस्य । देवस्य । तेन । धूनोति । ओषधीः ॥ १३ ॥

गुदा आसन्निस्नीवाल्याः सूर्यावास्तवमब्रुवन् ।

उत्पानुरब्रुवन् पद ऋषभं यदकल्पयन् ॥ १४ ॥

गुदाः । आसन् । सिनीवाल्याः । सूर्यायाः । त्वचम् । अब्रुवन् ।

उत्पानुः । अब्रुवन् । पदः । ऋषभम् । यत् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

क्रोड आसीजामिशंसस्य सोमस्य कलशो धृतः ।

देवाः संगत्व यत् सर्वं ऋषभं व्यकल्पयन् ॥ १५ ॥

क्रोडः । आसीत् । जामिशंसस्य । सोमस्य । कलशः । धृतः ।

देवाः । सम्ऽगत्व । यत् । सर्वं । ऋषभम् । विऽभकल्पयन् ॥ १५ ॥

ते कुष्ठिकाः सरमायै कूर्मेभ्यो अदधुः शफान् ।

ऊर्ध्वमस्य कीटेभ्यः श्वेतैर्भ्यो अधारयन् ॥ १६ ॥

ते । कुष्ठिकाः । सरमायै । कूर्मेभ्यः । अदधुः । शफान् ।

ऊर्ध्वम् । अस्य । कीटेभ्यः । श्वेतैर्भ्यः । अधारयन् ॥ १६ ॥

शृङ्गाभ्यां रक्षं ऋषत्यवतिं हन्ति चक्षुषा ।

शृणोति भद्रं कर्णाभ्यां गवां यः पतिरह्यः ॥ १७ ॥

शृङ्गाभ्याम् । रक्षः । ऋषति । अवतिम् । हन्ति । चक्षुषा ।

शृणोति । भद्रम् । कर्णाभ्याम् । गवाम् । यः । पतिः । अह्यः ॥ १७ ॥

शतयाजं स यजते नैनं दुन्वन्त्यमयः ।

जिन्वन्ति विश्वे तं देवा यो ब्राह्मण ऋषभमाजुहोति ॥ १८ ॥

१ B K K̄ D S̄ R Dc देवाः. B Cs देवास्त°. २ A B B̄ D K̄ Cs व्यकल्पयन्. K यदकल्पयन्. We with R S̄ V Dc P P̄ J Cp. ३ A B B̄ D Cs P J कुष्ठिकाः. We with K K̄ R S̄ V Dc P̄ Cp. ४ K̄ ऊर्ध्वम्. ५ A B̄ D K̄ R V Dc Cs P P̄ J श्वेतैर्भ्यो. We with S̄ as corrected and Cp. ६ A B̄ R Cs P J Cp ऋषति. We with D K K̄ S̄ V Dc P̄.

शतऽयाजम् । सः । यजते । न । एनम् । कुम्बन्ति । अन्नयः ।

तिन्वन्ति । विभे । तम् । देवाः । यः । ब्राह्मणे । ऋषभम् । आऽजुहोति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेभ्यं ऋषभं दत्त्वा वरीयः कृणुते मनः ।

पुष्टिं सो अह्यानां स्वे गोष्ठेव पश्यते ॥ १९ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । ऋषभम् । दत्त्वा । वरीयः । कृणुते । मनः ।

पुष्टिम् । सः । अह्यानाम् । स्वे । गोऽस्थे । अर्ब । पश्यते ॥ १९ ॥

गावः सन्तु प्रजाः सन्वयो अस्तु तनूबलम् ।

तत् सर्वमनु मन्यन्तां देवा ऋषभदायिने ॥ २० ॥

गावः । सन्तु । प्रजाः । सन्तु । अथो इति । अस्तु । तनूऽबलम् ।

तत् । सर्वम् । अनु । मन्यन्ताम् । देवाः । ऋषभऽदायिने ॥ २० ॥

अयं पिपान इन्द्र इद् रयिं दधातु चेतनीम् ।

अयं धेनुं सुदुघां नित्यवत्सां वशं दुहां विपश्चितं परो दिवः ॥ २१ ॥

अयम् । पिपानः । इन्द्रः । इद् । रयिम् । दधातु । चेतनीम् ।

अयम् । धेनुम् । सुऽदुघाम् । नित्यऽवत्साम् । वशम् । दुहाम् । विपऽश्चितम् । परोः ।

दिवः ॥ २१ ॥

पिशङ्गरूपो नभसो वयोधा ऐन्द्रः शुष्मो विष्टरूपो न आगन् ।

आयुरस्मभ्यं दधत् प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचताम् ॥ २२ ॥

पिशङ्गरूपः । नभसः । वयऽधाः । ऐन्द्रः । शुष्मः । विष्टरूपः । नः । आ । अगन् ।

आयुः । अस्मभ्यम् । दधत् । प्रजाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचताम् ॥ २२ ॥

उपेहोपपर्वनास्मिन् गोष्ठ उपं पृश्च नः ।

उपं ऋषभस्य यद् रेत उपेन्द्र तर्ब वीर्यमि ॥ २३ ॥

उपं । इह । उपऽपर्वनम् । अस्मिन् । गोऽस्थे । उपं । पृश्च । नः ।

उपं । ऋषभस्य । यद् । रेतः । उपं । इन्द्र । तर्ब । वीर्यमि ॥ २३ ॥

एतं वो युवानं प्रति दध्मो अत्र तेन क्रीडनीश्वरत वशो अनु ।

१ B B ऋषभम्. २ So all our authorities. Probably वशीदुहाम् is one pada. ३ B B Cs क्रीडन्ति. ४ A B Cs वशो. We with D K K R B V Dc.

मा नो हासिष्ट जुनुषा सुभागा रायञ्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥२४॥ (१०)
 एतम् । वः । सुधानम् । प्रति । ध्वम् । अन्नं । तेन । क्रीडन्तीः । चरत । वद्याम् । अन्तु ।
 मा । नः । हासिष्ट । जुनुषा । सुऽभागाः । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचध्वम् ॥२४॥ (१०)

द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोनुवाकः ॥

अस्मिन् सूक्ते पशौरने नाम सन्ने ह्ययमानसाजस जीवतो मारितस्य च प्रशंसा । अपराजिताया आनीयमानोजः प्रोक्तप्र-
 कारेण हतः संस्तुतश्च इन्द्रं तर्पयित्वा द्वितीयवाके नाम स्वर्गभागे यद्वा सुकृता पुण्यलोके गच्छति । तत्र गतपूर्वस्य यजमाना-
 देश्च तमोहन्ता भवतीत्यादि वर्णनम् ॥

सांप्रदायिका अध्येमेन । पशौदनसन्ने “आ नयैतम्” इत्यर्थसूक्तस्य विनियोगः । एतत्सूक्तेन निरुतहविरभिमर्शनं संपातं
 दातृवाचनं दानं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । “आ नयैतम् इत्यपराजिताद् अजम् आनीयमानम् अनुमन्त्रयेत्” इत्यादि “आ
 नयैतम् इति सूक्तेन संपातवन्तम् आजनान्तम्” इत्यन्तम् [कौ० ८. ५] इति ॥

तथा पशौ अनेन सूक्तेन अपराजिताद् आनीयमानम् अजम् अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । “आ नयैतम् इत्याद्याज-
 नान्तम्” इति [वै० २. ९] ॥

तथा अभिचयने पुनश्चित् “येना सहस्रम्” इत्यनया गार्हपत्ये चीयमाना इष्टका ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने ।
 “गार्हपत्य उक्तम् । अयम् अभिः सत्यतिः [७. ६४] येना सहस्रम्” [९. ५. १७] इति [वै० ५. २] ॥

तथा तत्रैव वैश्वकर्मेणहोमानुमन्त्रणे तस्या एव विनियोगः । तद् उक्तं वैताने । “ये भक्षयन्तः [२. ३५] एतं सधत्याः
 [६. १२३] इति द्वे येना सहस्रम् [९. ५. १७] इति वैश्वकर्मेणहोमान्” इति [वै० ५. २] ॥

आ नयैतमा रभस्व सुकृतां लोकमपि गच्छतु प्रजानन् ।

तीर्था तमांसि बहुधा महान्त्यजो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥ १ ॥

आ । नय । एतम् । आ । रभस्व । सुऽकृताम् । लोकम् । अपि । गच्छतु । प्रऽजानन् ।
 तीर्था । तमांसि । बहुऽधा । महान्ति । अजः । नाकम् । आ । क्रमताम् । तृतीयम् ॥ १ ॥

इन्द्राय भागं परि त्वा नयाम्यस्मिन् यज्ञे यजमानाय सूरिम् ।

ये नो द्विषन्त्यनु तान् रभस्वानागसो यजमानस्य वीराः ॥ २ ॥

इन्द्राय । भागम् । परि । त्वा । नयामि । अस्मिन् । यज्ञे । यजमानाय । सूरिम् ।
 ये । नः । द्विषन्ति । अन्तु । तान् । रभस्व । अनागसः । यजमानस्य । वीराः ॥ २ ॥

प्र पदोषं नेनिग्धि दुश्चरितं यच्चारं शुद्धैः शफैरा क्रमतां प्रजानन् ।

तीर्था तमांसि बहुधा विपश्यन्जो नाकमा क्रमतां तृतीयम् ॥ ३ ॥

प्र । पदः । अषं । नेनिग्धि । दुऽश्चरितम् । यत् । चचारं । शुद्धैः । शफैः । आ । क्रम-
 ताम् । प्रऽजानन् ।

तीर्त्वा । तर्मासि । बहुऽधा । विऽपश्यन् । भजः । नाकम् । आ । क्रमताम् । तृतीयम् ॥ ३ ॥

अनु च्छद्य श्यामेन त्वचमेतां विशस्तर्यथापर्वसिना माभि मंस्थाः ।

माभि द्रुहः परुशः कल्पयैनं तृतीये नाके अधि वि अयैनम् ॥ ४ ॥

अनु । छद्य । श्यामेन । त्वचम् । एताम् । विऽशस्तः । यथाऽपरु । भसिना । मां । अभि । मंस्थाः ।

मा । अभि । द्रुहः । परुऽशः । कल्पय । एनम् । तृतीयं । नाके । अधि । वि । अय । एनम् ॥ ४ ॥

ऋचा कुम्भीमध्यमौ अयाम्या सिञ्चोदकमव धेह्येनम् ।

पर्याधस्ताग्निना शमितारः शृतो गच्छतु सुकृता यत्र लोकः ॥ ५ ॥

ऋचा । कुम्भीम् । अधि । अग्नौ । अयामि । आ । सिञ्च । उदकम् । अव । धेहि । एनम् । परिऽआवत् । अग्निना । शमितारः । शृतः । गच्छतु । सुऽकृताम् । यत्र । लोकः ॥ ५ ॥

उक्तामातः परि चेदतप्तस्तभाञ्चरोरधि नाके तृतीयम् ।

अग्नेरग्निरधि सं बभूविथ ज्योतिष्मन्तमभि लोकं जयेतम् ॥ ६ ॥

उत् । काम । अतः । परि । च । इत् । अतप्तः । तप्तात् । चरोः । अधि । नाकम् । तृतीयम् । अग्नेः । अग्निः । अधि । सम् । बभूविथ । ज्योतिष्मन्तम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् ॥ ६ ॥

अजो अग्निरजमु ज्योतिराहुरजं जीवता ब्रह्मणे देयमाहुः ।

अजस्तमांस्यप हन्ति दूरमस्मिह्लोके अदधानेन दत्तः ॥ ७ ॥

अजः । अग्निः । अजम् । ऊं इति । ज्योतिः । आहुः । अजम् । जीवता । ब्रह्मणे । देयम् । आहुः । अजः । तर्मासि । अप । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । लोके । अदधानेन । दत्तः ॥ ७ ॥

पञ्चौदनः पञ्चधा वि क्रमतामार्कस्यमानस्त्रीणि ज्योतीषि ।

ईजानानां सुकृतां मेहि मध्यं तृतीये नाके अधि वि अयस्व ॥ ८ ॥

१ B B D B C s °पर्वसिना. We with K R V Dc. २ A B B D K R B S V P P J
मांसाः. We with Dc C s Cp. ३ B पश्यः क°. B पश्यः क°. A D R P J पश्यः क°. K
परुशुः. C s Cp पश्यः. We with R B S V Dc P. ४ P मा I. We with P J Cp. ५ D
S भित्तो. ६ B °दत्ता°. A D K R B S V Dc C s °दत्ता°. B °दत्ता°. P P J Cp अनु-
माः. J. ७ K °अग्नेरधि.

पञ्चऽभोदनः । पञ्चऽधा । वि । क्रमताम् । आऽकंस्यमानः । त्रीणि । ज्योतीषि ।
ईजानानाम् । सुऽकृताम् । प्र । इति । मर्षम् । तृतीये । नाके । अर्धि । वि । भयस्व ॥ ८ ॥

अजा रोह सुकृतां यत्र लोकः शरभो न चक्षोति दुर्गाण्येषः ।

पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानः स दातारं तृत्यां तर्पयाति ॥ ९ ॥

अज । आ । रोह । सुऽकृताम् । यत्र । लोकः । शरभः । न । चक्षः । अति । दुऽगानि । एषः ।
पञ्चऽभोदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । सः । दातारम् । तृत्यां । तर्पयाति ॥ ९ ॥

अजस्मिनाके त्रिदिवे त्रिपृष्ठे नाकस्य पृष्ठे दद्विवांसं दधाति ।

पञ्चौदनो ब्रह्मणे दीयमानो विश्वरूपा धेनुः कामदुघास्येका ॥ १० ॥ (११)

अजः । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । त्रिऽपृष्ठे । नाकस्य । पृष्ठे । दद्विऽवांसम् । दधाति ।
पञ्चऽभोदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । विश्वऽरूपा । धेनुः । कामऽदुघा । अस्ति । एका ॥ १० ॥ (११)

एतद् वो ज्योतिः पितरस्तृतीयं पञ्चौदनं ब्रह्मणेजं ददाति ।

अजस्तमांस्यपं हन्ति दूरमस्मिहोके अहधानेन दुसः ॥ ११ ॥

एतद् । वो । ज्योतिः । पितरः । तृतीयम् । पञ्चऽभोदनम् । ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ।
अजः । तमांसि । अपं । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । होके । अहधानेन । दुसः ॥ ११ ॥

ईजानानां सुकृतां लोकमीप्सन् पञ्चौदनं ब्रह्मणेजं ददाति ।

स व्याप्तिमभि लोकं जयैतं शिवोऽस्मभ्यं प्रतिगृहीतो अस्तु ॥ १३ ॥

ईजानानाम् । सुऽकृताम् । लोकम् । ईप्सन् । पञ्चऽभोदनम् । ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ।
सः । विऽभासिम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् । शिवः । अस्मभ्यम् । प्रतिऽगृहीतः ।

अस्तु ॥ १२ ॥

अजो अग्नेरजनिष्ठ शोकाद् विप्रो विप्रस्य सहसो विपश्चित् ।

इष्टं पूर्तमभिर्पूर्तं वर्षद्वृतं तद् देवा ऋतुशः कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ठ । शोकात् । विप्रः । विप्रस्य । सहसः । विपऽश्चित् ।
इष्टम् । पूर्तम् । अभिऽपूर्तम् । वर्षद्वऽकृतम् । तद् । देवाः । ऋतुऽशः । कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

१ So we with A B D R S C s P C P R w. D c K K V दुर्गाण्येषः. P J एषः । २ B K शिवो !. We with B D K S V D c C s. ३ A B D R S D c C s ऋतुः. We with K K V. ४ A B D R P J C s ऋतुशः । ५ We with K S V D c P C P.

अमोतं वासो दद्याच्चिरंण्यमपि दक्षिणाम् ।

तथा लोकान्समाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ॥ १४ ॥

अमाऽउतम् । वासः । दद्यात् । चिरंण्यम् । अपि । दक्षिणाम् ।

तथा । लोकान् । समम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ॥ १४ ॥

एतास्त्राजोप यन्तु धाराः सोम्या देवीर्धृतपृष्ठा मधुसुतः ।

स्तभान् पृथिवीमुत द्यां नाकस्य पृष्ठेधि सप्तर्षमौ ॥ १५ ॥

एताः । त्वा । अजं । उप । यन्तु । धाराः । सोम्याः । देवीः । धृतपृष्ठाः । मधुसुतः ।

स्तभान् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । सप्तर्षमौ ॥ १५ ॥

अजोऽस्यज स्वर्गोऽसि त्वया लोकमङ्गिरसः प्रोजानम् ।

तं लोकं पुण्यं प्र ज्ञेषम् ॥ १६ ॥

अजः । असि । अजं । स्वऽऽगः । असि । त्वया । लोकम् । अङ्गिरसः । प्र । अजानम् ।

तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेषम् ॥ १६ ॥

येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनेमं यज्ञं नो वह स्वर्दिवेषु गन्तवे ॥ १७ ॥

येन । सहस्रम् । वहसि । येन । अग्ने । सर्ववेदसम् ।

तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । वह । स्वर्दि । दिवेषु । गन्तवे ॥ १७ ॥

अजः पृक्तः स्वर्गे लोके दधाति पञ्चोदनो निर्घृतिं बार्धमानः ।

तेन लोकान्सूर्यवतो जयेम ॥ १८ ॥

अजः । पृक्तः । स्वऽऽगे । लोके । दधाति । पञ्चोदनः । निर्घृतिम् । बार्धमानः ।

तेन । लोकान् । सूर्यवतः । जयेम ॥ १८ ॥

यं ब्राह्मणे निदधे यं च विष्णु या विमुष ओदनामामजस्य ।

सर्वे तदग्ने सुकृतस्य लोके जानीतानः संगमने पथीनाम् ॥ १९ ॥

१ A B K R̄ Dc Cs स्त्राजोप We with B̄ D E B̄ V. २ R̄ सोम्या. ३ So we with all our MSS. See Rw. ४ P P̄ J Cp अजं I. ५ B K R̄ V Dc प्रजानम्. We with A B̄ D E B̄ Cs. ६ P अजं I. P̄ J. अजः I. We with Cp.

यम् । आंङ्गणे । निऽवधे । यम् । च । विश्व । याः । विऽमुषः । ओदनानाम् । अजस्य ।
सर्वम् । तत् । अग्ने । सुऽकृतस्य । लोके । जानीतात् । नः । समऽगमने । पथीनाम् ॥ १९ ॥

अजो वा इदमग्ने व्यक्तिमत तस्योर इयमभवद्यौः पृष्ठम् ।

अन्तरिक्षं मध्यं दिशः पार्श्वं समुद्रौ कुक्षी ॥ २० ॥ (१२)

अजः । वै । इदम् । अग्ने । वि । अकमत । तस्य । उरः । इयम् । अमवत् । द्यौः । पृष्ठम् ।
अन्तरिक्षम् । मध्यम् । दिशः । पार्श्वं इति । समुद्रौ । कुक्षी इति ॥ २० ॥ (१२)

सत्यं चेतं च चक्षुषी विश्वं सत्यं अद्धा प्राणो विराट् शिरः ।

एष वा अपरिमितो यज्ञो यदजः पञ्चौदनः ॥ २१ ॥

सत्यम् । च । अतम् । च । चक्षुषी इति । विश्वम् । सत्यम् । अद्धा । प्राणः । विराट् । शिरः ।
एषः । वै । अपरिऽमितः । यज्ञः । यत् । अजः । पञ्चऽओदनः ॥ २१ ॥

अपरिमितमेव यज्ञमाप्नोत्यपरिमितं लोकमव रुन्धे ।

योऽंजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २२ ॥

अपरिऽमितम् । एव । यज्ञम् । आप्नोति । अपरिऽमितम् । लोकम् । अव । रुन्धे ।
यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिषम् । ददाति ॥ २२ ॥

नास्यास्थीनि भिन्द्यान्न मज्ज्ञो निर्धयेत् ।

सर्वमेनं समादायेदमिदं प्र वेशयेत् ॥ २३ ॥

न । अस्य । अस्थीनि । भिन्द्यात् । न । मज्ज्ञः । निः । धयेत् ।
सर्वम् । एनम् । समऽआदायं । इवम्ऽर्दम् । प्र । वेशयेत् ॥ २३ ॥

इदमिदमेवास्य रूपं भवति तेनैनं सं गमयति ।

इधं मह ऊर्जमस्ये दुहे योऽंजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २४ ॥

इवम्ऽर्दम् । एष । अस्य । रूपम् । भवति । तेनं । एनम् । सम् । गमयति ।

१ P मङ्गणे । We with P J Cr. २ So we with all our MSS. See Rw. ३ P मितः ।
४ B रुधे. ५ B V । We with B D K R B D C Cs. ६ B B D Cs J मन्थो. A K R
R B V D C P P Cr मङ्गो. ७ J अस्य । ८ B P इधं. ९ B K V योऽंजं. We with B D
R R B D C Cs.

दधम् । महः । ऊर्जम् । अस्मै । बुद्धे । यः । अजम् । पञ्चऽभोदनम् । दक्षिणाऽज्योतिषम् ।
ददाति ॥ २४ ॥

पञ्चं रुक्मा पञ्चं नवानि वस्त्रा पञ्चास्मै धेनवः कामदुषा भवन्ति ।

योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २५ ॥

पञ्चं । रुक्मा । पञ्चं । नवानि । वस्त्रा । पञ्चं । अस्मै । धेनवः । कामदुषाः । भवन्ति ।
यः । अजम् । ॥ २५ ॥

पञ्चं रुक्मा ज्योतिरस्मै भवन्ति वर्म वासांसि तन्वे भवन्ति ।

स्वर्गं लोकमश्नुते योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २६ ॥

पञ्चं । रुक्मा । ज्योतिः । अस्मै । भवन्ति । वर्म । वासांसि । तन्वे । भवन्ति ।

स्वःऽगम् । लोकम् । अश्नुते । यः । अजम् । पञ्चऽभोदनम् । दक्षिणाऽज्योतिषम् । द-
दाति ॥ २६ ॥

या पूर्वं पतिं विस्वाधान्यं विन्दतेपरम् ।

पञ्चौदनं च तावजं ददातो न वि योषतः ॥ २७ ॥

या । पूर्वम् । पतिम् । विस्वा । अर्थ । अन्यम् । विन्दते । अपरम् ।

पञ्चऽभोदनम् । च । ता । अजम् । ददातः । न । वि । योषतः ॥ २७ ॥

समानलोको भवति पुनर्भुवापरं पतिः ।

योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २८ ॥

समानऽलोकः । भवति । पुनःऽभुवा । अपरः । पतिः ।

यः । अजम् । पञ्चऽभोदनम् । दक्षिणाऽज्योतिषम् । ददाति ॥ २८ ॥

अनुपूर्ववासां धेनुमनद्वाहमुपवर्हणम् ।

वासो हिरण्यं दुस्वा ते यन्ति दिवमुत्तमाम् ॥ २९ ॥

अनुपूर्वऽवत्साम् । धेनुम् । अनद्वाहम् । उपऽवर्हणम् ।

१ B V योऽजं. We with B D K R S Dc Cs. २ B K V योऽजं. We with B D
K S Dc Cs. ३ A B D K R S V Cs P J °धान्यं. We with Dc P Cp. ४ A °परंपतिः.
५ K V P दिवमुत्तमम्. We with A B D K R S Dc Cs P J Cp. ६ P °द्वानहम्. We
with P J Cp.

वासः । हिरण्यम् । वृत्वा । ते । यन्ति । विषम् । उत्तमाम् ॥ २९ ॥

आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।

जायां अनित्रीं मातरं ये प्रियास्तानुप ह्ये ॥ ३० ॥ (१२)

आत्मानम् । पितरम् । पुत्रम् । पौत्रम् । पितामहम् ।

जायाम् । अनित्रीम् । मातरम् । ये । प्रियाः । तान् । उप । ह्ये ॥ ३० ॥ (१२)

यो वै नैदाघं नामर्तु वेद ।

एष वै नैदाघो नामर्तुर्यदजः पञ्चोदनः ।

निरेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य भियं दहति भवत्यात्मना ।

योऽजं पञ्चोदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ ३१ ॥

यः । वै । नैदाघम् । नाम । ऋतुम् । वेद ।

एषः । वै । नैदाघः । नाम । ऋतुः । यद् । अजः । पञ्चोदनः ।

निः । एष । अप्रियस्य । भ्रातृव्यस्य । भियम् । दहति । भवति । आत्मना ।

यः । अजम् । पञ्चोदनम् । दक्षिणाज्योतिषम् । ददाति ॥ ३१ ॥

यो वै कुर्वन्तं नामर्तु वेद ।

कुर्वतीकुर्वतीमेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य भियमा दसे ।

एष वै कुर्वन्नामर्तुर्यदजः ० । ० । ० ॥ ३२ ॥

० । वै । कुर्वन्तम् । नाम । ० ।

कुर्वतीम्ऽकुर्वतीम् । एष । अप्रियस्य । भ्रातृव्यस्य । भियम् । आ । दसे ।

० । वै । कुर्वन् । नाम । ० ॥ ३२ ॥

यो वै संयन्तं नामर्तु वेद ।

संयतीसंयतीमेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य भियमा दसे ।

एष वै संयन्ताम् ० । ० । ० ॥ ३३ ॥

० । वै । संयन्तम् । नाम । ० ।

संयतीम्ऽसंयतीम् । एष । ० ।

† All the corrections from नाम ऋतु° to नामर्तु° are based on A B B D K K R S
V Dc Os. See R.w.

०। वै । ए॒त्त्॒ऽष॒त् । ना॒मं । ०॥ ३३ ॥

यो वै पि॒न्व॒न्ता॒ नाम॒र्तु वे॒द ।

पि॒न्व॒ती॑पि॒न्व॒ती॑मे॒वाप्रि॒यस्य॒ भ्रातृ॒व्यस्य॒ अ॒य॒मा द॑से ।

ए॒ष वै पि॒न्व॒न्ता॒म ० । ० । ० ॥ ३४ ॥

०। वै । पि॒न्व॒न्त॑म् । ना॒मं । ०।

पि॒न्व॒ती॑म्ऽपि॒न्व॒ती॑म् । ए॒ष । ०।

०। वै । पि॒न्व॒त् । ना॒मं । ०॥ ३४ ॥

यो वा उ॒च्य॒न्ता॒ नाम॒र्तु वे॒द ।

उ॒च्य॒ती॑मु॒च्य॒ती॑मे॒वाप्रि॒यस्य॒ भ्रातृ॒व्यस्य॒ अ॒य॒मा द॑से ।

ए॒ष वा उ॒च्य॒न्ता॒म ० । ० । ० ॥ ३५ ॥

०। वै । उ॒त्त्॒ऽय॒न्त॑म् । ना॒मं । ०।

उ॒च्य॒ती॑म्ऽउ॒च्य॒ती॑म् । ए॒ष । ०।

०। वै । उ॒त्त्॒ऽय॒त् । ना॒मं । ०॥ ३५ ॥

यो वा अ॒भि॒भु॒वं॒ नाम॒र्तु वे॒द ।

अ॒भि॒भ॒व॒न्ती॑म॒भि॒भ॒व॒न्ती॑मे॒वाप्रि॒यस्य॒ भ्रातृ॒व्यस्य॒ अ॒य॒मा द॑से ।

ए॒ष वा अ॒भि॒भूर्ना॑म॒र्तु॒र्यदु॒जः पञ्चौ॑दनः ।

नि॒रे॒वाप्रि॒यस्य॒ भ्रातृ॒व्यस्य॒ अ॒यं द॒हति॒ भ॒व॒त्या॒त्मना॑ ।

यो॒र्ज्ञं पञ्चौ॑दनं॒ दक्षि॑णा॒ज्योतिषं॒ ददा॑ति ॥ ३६ ॥

यः । वै । अ॒भि॒ऽभु॒वं॒म् । ना॒मं । ऋ॒तुम् । वे॒द ।

अ॒भि॒भ॒व॒न्ती॑म्ऽअ॒भि॒भ॒व॒न्ती॑म् । ए॒ष । अ॒प्रि॒यस्य॒ । भ्रातृ॒व्यस्य॒ । अ॒य॒म् । मा । वृ॒त्ते ।

ए॒षः । वै । अ॒भि॒ऽभूः । ना॒मं । ऋ॒तुः । यत् । अ॒जः । पञ्चौ॑दनः ।

निः । ए॒ष । अ॒प्रि॒यस्य॒ । भ्रातृ॒व्यस्य॒ । अ॒य॒म् । द॒हति॒ । भ॒व॒ति॒ । आ॒त्मना॑ ।

यः । अ॒जम् । पञ्चौ॑दनम् । दक्षि॑णा॒ज्योतिषम् । ददा॑ति ॥ ३६ ॥

अ॒जं च॒ प॒षत॒ पञ्च॑ चो॒दान् ।

सर्वा दिशः संमनसः सग्नीचीः सान्तर्देशाः प्रति गृह्णन्तु त एतम् ॥ ३७ ॥

अजम् । च । पर्वत । पञ्च । च । ओदनान् ।

सर्वाः । दिशः । सम्मनसः । सग्नीचीः । सान्तर्देशाः । प्रति । गृह्णन्तु । ते । एतम् ॥ ३७ ॥

तास्ते रक्षन्तु तव नुभ्यमेतं ताभ्य आज्यं हविरिदं जुहोमि ॥ ३८ ॥ (१४)

ताः । ते । रक्षन्तु । तव । नुभ्यम् । एतम् । ताभ्यः । आज्यम् । हविः । इवम् । जु-
होमि ॥ ३८ ॥ (१४)

इति तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यो विद्या” इति सूक्तेन जपं करोति स्वर्गकामः इति विनियोगमाला संप्रदायानुसारेण । वस्तुतस्तु यो विद्यारित्यारभ्य यत्क्षत्तारम् इत्यन्तेषु षट्सु पर्यायेषु अतिथेर्माहात्म्यं तथा तस्य सभाजनं तत्सभाजनस्य च यज्ञफलतुल्यं फलं चेति आतिथ्याय प्रशंसा वर्ण्यते ॥

यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षं परंषि यस्य संभारा ऋचो यस्यानूक्यम् ॥ १ ॥

यः । विद्याद् । ब्रह्म । प्रतिऽअक्षम् । परंषि । यस्य । सम्भाराः । ऋचः । यस्य । अ-
नूक्यम् ॥ १ ॥

सामानि यस्य लोमानि यजुर्हृदयमुच्यते परिस्तरणमिद्धविः ॥ २ ॥

सामानि । यस्य । लोमानि । यजुः । हृदयम् । उच्यते । परिऽस्तरणम् । इत् । हविः ॥ २ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् प्रतिपश्यति देवयजनं प्रेक्षते ॥ ३ ॥

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । प्रतिऽपश्यति । देवऽयजनम् । प्र । ईक्षते ॥ ३ ॥

यदभिवदति दीक्षामुपैति यदुदुकं याचत्यपः प्रे णयति ॥ ४ ॥

यत् । अभिऽवदति । दीक्षाम् । उपै । एति । यत् । उदुकम् । याचति । अपः । प्र ।
नयति ॥ ४ ॥

या एव यज्ञ आपः प्रणीयन्ते ता एव ताः ॥ ५ ॥

याः । एव । यज्ञे । आपः । प्रऽनीयन्ते । ताः । एव । ताः ॥ ५ ॥

यत् तर्पणमाहरन्ति य एवाग्नीषोमीयः पशुर्बध्यते स एव सः ॥ ६ ॥

यत् । तर्पणम् । आऽहरन्ति । यः । एव । अग्नीषोमीयः । पशुः । बध्यते । सः । एव । सः ॥ ६ ॥

यदावसथान् कल्पयन्ति सदोहविर्धानान्येव तत् कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

१ A B D K R S V Dc Os गृह्णन्तु. J Cp ते । We with P P. २ B ऋचो. ३ B प्रण-
यति. ४ R एव.

यत् । आऽबसथान् । कल्पयन्ति । सवःऽहविर्धानानि । एव । तत् । कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

यदुपस्तृणन्ति बर्हिरेव तत् ॥ ८ ॥

यत् । उपऽस्तृणन्ति । बर्हिः । एव । तत् ॥ ८ ॥

यदुपरिशयनमाहरन्ति स्वर्गमेव तेन लोकमेव रुन्दे ॥ ९ ॥

यत् । उपरिऽशयनम् । आऽहरन्ति । स्वःऽगम् । एव । तेन । लोकम् । अर्ब । रुन्दे ॥ ९ ॥

यत् कशिपूपबर्हणमाहरन्ति परिधय एव ते ॥ १० ॥

यत् । कशिपुऽउपबर्हणम् । आऽहरन्ति । परिऽधयः । एव । ते ॥ १० ॥

यदाञ्जनाभ्यञ्जनमाहरन्त्याज्यमेव तत् ॥ ११ ॥

यत् । आञ्जनऽभ्यञ्जनम् । आऽहरन्ति । आज्यम् । एव । तत् ॥ ११ ॥

यत् पुरा परिवेषात् खादमाहरन्ति पुरोडाशावेव तौ ॥ १२ ॥

यत् । पुरा । परिऽवेषात् । खादम् । आऽहरन्ति । पुरोडाशौ । एव । तौ ॥ १२ ॥

यदशनकृतं ह्ययन्ति हविष्कृतमेव तद्धयन्ति ॥ १३ ॥

यत् । अशनऽकृतम् । ह्ययन्ति । हविःऽकृतम् । एव । तत् । ह्ययन्ति ॥ १३ ॥

ये म्रीहयो यवां निरुप्यन्तेशव एव ते ॥ १४ ॥

ये । म्रीहयः । यवाः । निःऽउप्यन्तेशवः । एव । ते ॥ १४ ॥

यान्युलूखलमुसलानि प्रावाण एव ते ॥ १५ ॥

यानि । उलूखलऽमुसलानि । प्रावाणः । एव । ते ॥ १५ ॥

शूर्पं पवित्रं तुषां ऋजीषाभिषवणीरापः ॥ १६ ॥

शूर्पम् । पवित्रम् । तुषाः । ऋजीषा । अभिऽसवनीः । आपः ॥ १६ ॥

सुग्ं दर्विनेक्षणमायवनं द्रोणकलशाः कुम्भ्यो वायव्यानि पात्राणीयमेव

कृष्णाजिनम् ॥ १७ ॥ (१५)

सुग्ं । दर्विः । नेक्षणम् । आऽयवनम् । द्रोणऽकलशाः । कुम्भ्यः । वायव्यानि । पा-

त्राणि । ह्यम् । एव । कृष्णऽअजिनम् ॥ १७ ॥ (१५)

इति तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

यजमानब्राह्मणं वा एतदतिथिपतिः कुरुते यदाहार्याणि प्रेक्षत इदं
भूया३ इदा३मिति ॥ १ ॥

यजमानऽब्राह्मणम् । वै । एतत् । अतिथिऽपतिः । कुरुते । यत् । आऽहार्याणि । प्रऽई-
क्षते । इदम् । भूया३ः । इदा३म् । इति ॥ १ ॥

यदाह भूय उद्धरेति प्राणमेव तेन वर्षीयांसं कुरुते ॥ २ ॥

यत् । आह । भूयः । उत् । हर । इति । प्राणम् । एव । तेन । वर्षीयांसम् । कुरुते ॥ २ ॥

उपं हरति हवीष्या सादयति ॥ ३ ॥

उपं । हरति । हवीषि । आ । सादयति ॥ ३ ॥

तेषामासन्नानामतिथिरात्मन् जुहोति ॥ ४ ॥

तेषाम् । आऽसन्नानाम । अतिथिः । आत्मन् । जुहोति ॥ ४ ॥

स्रुचा हस्तेन प्राणे यूपे स्रुक्कारेण वषट्कारेण ॥ ५ ॥

स्रुचा । हस्तेन । प्राणे । यूपे । स्रुक्कारेण । वषट्कारेण ॥ ५ ॥

एते वै प्रियाश्चाप्रियाश्चविजः स्वर्गं लोकं गमयन्ति यदतिथयः ॥ ६ ॥

एते । वै । प्रियाः । च । अप्रियाः । च । ऋत्विजः । स्वःऽगम् । लोकम् । गमयन्ति ।
यत् । अतिथयः ॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् न द्विषन्नश्रीयान्न द्विषतोन्नमश्रीयान्न मीमांसितस्य
न मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । न । द्विषन् । अश्रीयात् । न । द्विषतः । अन्नम् । अश्री-
यात् । न । मीमांसितस्य । न । मीमांसमानस्य ॥ ७ ॥

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वः । वै । एषः । जग्धऽपाप्मा । यस्य । अन्नम् । अश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वो वा एषोजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति ॥ ९ ॥

सर्वः । वै । एषः । अजग्धऽपाप्मा । यस्य । अन्नम् । न । अश्नन्ति ॥ ९ ॥

१. K S V Dc भूया ३. P भूयाः । J Cr भूयाः । ३ । I. F भूयाः । ३. We with A B B D
R Cs. २ B K C: °रात्मं. R Dc °रात्मन्नु°. We A S V. ३ P गमयन्ति । We with P J Cr.

सर्वदा वा एष युक्तग्रावार्षपवित्रो वितताध्वर आहृतयज्ञं कतुर्थे उपहरति ॥ १० ॥

सर्वदा । वै । एषः । युक्तऽग्रावा । आर्षऽपवित्र । विततऽअध्वरः । आहृतऽयज्ञकतुः ।
यः । उपऽहरति ॥ १० ॥

म्राजापत्यो वा एतस्य यज्ञो विततो य उपहरति ॥ ११ ॥

म्राजाऽपत्यः । वै । एतस्य । यज्ञः । विततः । यः । उपऽहरति ॥ ११ ॥

म्राजापतेर्वा एष विक्रमाननुविक्रमते य उपहरति ॥ १२ ॥

म्राजाऽपतेः । वै । एषः । विक्रमानः । अनुविक्रमते । यः । उपऽहरति ॥ १२ ॥

योतिषीनां स आहवनीयो यो वेशमनि स गार्हपत्यो यस्मिन् पचन्ति
स दक्षिणाग्निः ॥ १३ ॥ (१६)

यः । योतिषीनाम् । सः । आऽहवनीयः । यः । वेशमनि । सः । गार्हऽपत्यः । यस्मिन् । पचन्ति ।
सः । दक्षिणऽअग्निः ॥ १३ ॥ (१६)

इति तृतीयेऽनुशाके तृतीयं सूक्तम् ॥

इष्टं च वा एष पूर्तं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोत्तिथेरश्नाति ॥ १ ॥

इष्टम् । च । वै । एषः । पूर्तम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वोत्तिथेः । अश्नाति ॥ १ ॥

पथं च वा एष रसं च ॥ २ ॥

पथः । च । वै । एषः । रसम् । च । ॥ २ ॥

ऊर्जो च वा एष स्फातिं च ॥ ३ ॥

ऊर्जोम् । च । वै । एषः । स्फातिम् । च । ॥ ३ ॥

मजां च वा एष पशूंश्च ॥ ४ ॥

मजांम् । च । वै । एषः । पशून् । च । ॥ ४ ॥

कीर्तिं च वा एष यशश्च ॥ ५ ॥

कीर्तिम् । च । वै । एषः । यशः । च । ॥ ५ ॥

अियं च वा एष संविदं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोत्तिथेरश्नाति ॥ ६ ॥

सिर्वम् । अ । वै । एव । सम्प्रतिर्वम् । अ । गृहणात् । अभिसि । यः । पूर्वः । अतिथिः ।
अभिसि ॥ ६ ॥

एव वा अतिषिर्वम्भोभिस्त्वत्तात् पूर्वो नास्तीयात् ॥ ७ ॥

एव । वै । अतिथिः । एत् । ओभिः । तस्मात् । पूर्वः । न । अस्तीयात् ॥ ७ ॥

अशितावत्यतिपावन्तीयाद् यज्ञस्य सात्माचार्य यज्ञस्याविच्छेदाय तद्
व्रतम् ॥ ८ ॥

अशितऽवति । अतिथी । अस्तीयात् । यज्ञस्य । सात्माऽचार्य । यज्ञस्य । अविच्छेदाय ।
तद् । व्रतम् ॥ ८ ॥

एतद् वा उ स्वादीवो मदधिगवं क्षीरं वा मांसं वा तदेव नास्ती-
यात् ॥ ९ ॥ (१७)

एतद् । वै । ऊं इति । स्वादीयः । एत् । अधिऽगवम् । क्षीरम् । वा । मांसम् । वा । तद् ।
एव । न । अस्तीयात् ॥ ९ ॥ (१७)

इति तृतीयेषुवाके चतुर्थं सूत्रम् ॥

स य एवं विद्वान् क्षीरमुपसिच्योपहरति ॥ १ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । क्षीरम् । उपऽसिच्यम् । उपऽहरति ॥ १ ॥

यार्चदग्निष्टोमेनेष्ट्वा सुसंमृच्छेनावरुन्धे तार्चदेनेनार्चं रुन्धे ॥ २ ॥

यार्चत् । अग्निऽस्तोमेन । इष्ट्वा । सुसंमृच्छेन । अवरुन्धे । तार्चत् । एनेन । अर्चं । रुन्धे ॥ २ ॥

स य एवं विद्वान्सर्पिरुपसिच्योपहरति ॥ ३ ॥

०। विद्वान् । सर्पिः । उपऽसिच्यम् । ०॥ ३ ॥

यार्चदतिरात्रेनेष्ट्वा ० ॥ ४ ॥

यार्चत् । अतिऽरात्रेण । इष्ट्वा । ०॥ ४ ॥

स य एवं विद्वान् मधुपसिच्योपहरति ॥ ५ ॥

०। विद्वान् । मधु । उपऽसिच्यम् । ०॥ ५ ॥

यार्चत् सप्तऽसुधेनेष्ट्वा ० ॥ ६ ॥

यार्चत् । सप्तऽसुधेन । इष्ट्वा । ०॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् मांसमुपसिच्योपहरति ॥ ७ ॥

०। विद्वान् । मांसम् । उपसिच्य ॥ ७ ॥

यावद् द्वादशाहेनेषु सुसंमृद्धेनावरुद्धे तावदेनेनावं रुद्धे ॥ ८ ॥

यावन् । द्वादशाहेनेषु । सुसंमृद्धेन । अवरुद्धे । तावत् । एनेन । अवं । रुद्धे ॥ ८ ॥

स य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ॥ ९ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपसिच्य ॥ उपहरति ॥ ९ ॥

प्रजानां प्रजननाय गच्छति प्रतिष्ठां प्रियः प्रजानां भवति य एवं विद्वानु-
दकमुपसिच्योपहरति ॥ १० ॥ (१८)

प्रजानाम् । प्रजननाय । गच्छति । प्रतिष्ठाम् । प्रियः । प्रजानाम् । भवति । यः ।

एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपसिच्य ॥ उपहरति ॥ १० ॥ (१८)

इति तृतीयमुखाके पञ्चमं पाठम् ॥

तस्मा उषा हिङ्गुणोति सविता प्र स्तौति ॥ १ ॥

तस्मै । उषाः । हिङ् । कुणोति । सविता । प्र । स्तौति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरूर्जयोद्गतयति त्वष्टा पुष्ट्या प्रति हरति विश्वं देवा निधनम् ॥ २ ॥

बृहस्पतिः । उर्जा । उत् । गायति । त्वष्टा । पुष्ट्या । प्रति । हरति । विश्वं । देवाः ।

निधनम् ॥ २ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

निधनम् । भूत्याः । प्रजायाः । पशूनाम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

तस्मा उद्यन्तसूर्यो हिङ्गुणोति संगवः प्र स्तौति ॥ ४ ॥

तस्मै । उत् । सूर्यः । हिङ् । कुणोति । संगवः । प्र ॥ ४ ॥

मध्यन्दिन उहायत्यपराहः प्रति हरत्यस्तं यन्निधनम् ।

निधनं ॥ ५ ॥

मध्यन्दिनः । उत् । गायति । अपरः । प्रति । हरति । अस्तं । यन् । निधनम् ।

निधनम् ॥ ५ ॥

तस्मा अन्नो भवन् हिङ्गुणोति स्तनयन् प्र स्तौति ॥ ६ ॥

तस्यै । अन्नः । अर्धम् । दिग् । कुम्भोति । अन्नवर्धम् । प्र । स्तौति ॥ १ ॥

विद्योत्तमानः प्रति हरति वर्षेकुम्भायसुसुहृन् निधनम् ॥ निधनम् ॥ ७ ॥

निऽधोत्तमानः । प्रति । हृत्ति । वर्षे । अर्धम् । अन्नम् । गापति । उर्ध्वगुहृन् ॥ निऽधनम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

अतिधीन् प्रति परयति हिङ्गुणोत्पन्नि वदेति प्र स्तौत्युदकं योचत्यु-
जायति ॥ ८ ॥

अतियीन् । प्रति । परयति । दिग् । कुम्भोति । अग्नि । वपुति । प्र । स्तौति । उदकम् ।
योचति । अर्धम् । गापति ॥ ८ ॥

उप हरति प्रति हरायुच्छिष्टं निधनम् ॥ ९ ॥

उप । हरति । प्रति । हरति । उर्ध्वशिष्टम् । निऽधनम् ॥ ९ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति च एवं वेद ॥ १० ॥ (१५)

निऽधनम् । भूत्याः । प्रजायाः । पशूनाम् । भवति । यः ॥ १० ॥ १० ॥ (१५)

इति तृतीयेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

यत् क्षुत्तारं ह्यत्या आवयत्येव तत् ॥ १ ॥

यत् । क्षुत्तारम् । हर्षति । आ । आवयति । एव । तत् ॥ १ ॥

यत् प्रतिशुणोति मत्याआवयत्येव तत् ॥ २ ॥

यत् । प्रतिशुणोति । प्रतिऽआवयति । एव । तत् ॥ २ ॥

यत् परिवेष्टारः पात्रहस्ताः पूर्वे चापरे च प्रपद्यन्ते चमसाध्वर्यव
एव ते ॥ ३ ॥

यत् । परिऽवेष्टारः । पात्रऽहस्ताः । पूर्वे । च । अपरे । च । प्रऽपद्यन्ते । चमसाध्वर्यवः ।
एव । ते ॥ ३ ॥

तेषां न कञ्जनाहोता ॥ ४ ॥

तेषाम् । न । कः । क्वन । अहोता ॥ ४ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् परिबिष्यं गृहानुपोदैत्यवभृथमेव तदुपा-
धेति ॥ ५ ॥

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । परिऽविष्य । गृहान् । उपऽउवैति । अऽअथयम् ।
एव । तत् । उपऽअवैति ॥ ५ ॥

यत् सभागत्यति दक्षिणाः सभागयति यदनुतिष्ठत उदवस्यत्येष तत् ॥ ६ ॥
यत् । सभागयति । दक्षिणाः । सभागयति । यत् । अनुऽतिष्ठते । उऽअवस्यति । एव ।
तत् ॥ ६ ॥

स उपहृतः पृथिव्यां भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यत् पृथिव्यां विश्वरूपम् ॥ ७ ॥
सः । उपऽहृतः । पृथिव्याम् । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । पृथिव्याम् । वि-
श्वऽरूपम् ॥ ७ ॥

स उपहृतोन्तरिक्षे भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यदुन्तरिक्षे विश्वरूपम् ॥ ८ ॥
०। उपऽहृतः । अन्तरिक्षे । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । अन्तरिक्षे । विश्वऽरू-
पम् ॥ ८ ॥

स उपहृतो दिवि भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यद् दिवि विश्वरूपम् ॥ ९ ॥
०। उपऽहृतः । दिवि । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । दिवि । विश्वऽरूपम् ॥ ९ ॥

स उपहृतो देवेषु भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यद् देवेषु विश्वरूपम् ॥ १० ॥
०। उपऽहृतः । देवेषु । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । देवेषु । विश्वऽरूपम् ॥ १० ॥

स उपहृतो लोकेषु भक्षयत्युपहृतस्तस्मिन् यद् लोकेषु विश्वरूपम् ॥ ११ ॥
०। उपऽहृतः । लोकेषु । भक्षयति । उपऽहृतः । तस्मिन् । यत् । लोकेषु । विश्वऽरूपम् ॥ ११ ॥

स उपहृत उपहृतः ॥ १२ ॥
सः । उपऽहृतः । उपऽहृतः ॥ १२ ॥

आप्नोतीमं लोकमाप्नोत्यमुम् ॥ १३ ॥
आप्नोति । इमम् । लोकम् । आप्नोति । अमुम् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्यतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ १४ ॥ (१०)

१ P P उवैति । We with J Cr. २ P P J तिष्ठति । We with Cr. ३ So we with
all our MSS. See Rv.

प्योतिष्मतः । लोकात् । जयति । अः १० ॥ १७ ॥ (२०)

सुतीषोडुषाके सप्तमं सूक्तम् ॥

इति सुतीषोडुषाकः ॥

“प्रजापतिश्च” इति सूक्तस्य गौडकर्मणि विभिवोगः । “प्रजापतिरिति गौडकर्मणि” इत्यादिसूत्रात् [की० ३. १] ।
वित्तरस्तु “एह यन्तु पञ्चवः” इति सूक्ते [२. २९] इत्यर्थः ॥

तथा अगदुस्तवे अनेन सूक्तेन निरुसहविरभिमर्जनं संपातं दादनाचनं दानं च कुर्यात् । “प्रजापतिश्चेत्यगदुहम्” इति
[की० ८. ७] सूत्रात् ॥

वस्तुतस्तु मेघनृचमस यानि भिमभिमान्यद्वाणि तानि भिमभिमदेवतारूपाणि भवन्तीति तस्य प्रशंसा ॥

प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरो अभिल्ललाटं यमः कृका-
टम् ॥ १ ॥

प्रजाऽपतिः । च । परमेऽस्थी । च । शृङ्गे इति । इन्द्रः । शिरः । अभिः । कृकाटम् ।

यमः । कृकाटम् ॥ १ ॥

सोमो राजा मस्तिष्को द्यौरुसरहनुः पृथिव्यधिरहनुः ॥ २ ॥

सोमः । राजा । मस्तिष्कः । द्यौः । उरऽहनुः । पृथिवी । अधरऽहनुः ॥ २ ॥

विद्युजिह्वा मरुतो दना रेवतीर्ग्रीवाः कृत्सिका स्कन्धा घर्मो वहः ॥ ३ ॥

विऽद्युत् । जिह्वा । मरुतः । दन्ताः । रेवतीः । ग्रीवाः । कृत्सिकाः । स्कन्धाः । घर्मः ।

वहः ॥ ३ ॥

विश्वं वायुः स्वर्गो लोकः कृष्णद्रं विधरणी निवेप्यः ॥ ४ ॥

विश्वम् । वायुः । स्वःऽगः । लोकः । कृष्णऽद्रम् । विऽधरणी । निऽवेप्यः ॥ ४ ॥

इयेनः क्रोडोर्दन्तारिषं पाजस्यैवे बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः ॥ ५ ॥

इयेनः । क्रोडः । अन्तरिक्षम् । पाजस्यभिः । बृहस्पतिः । ककुद् । बृहतीः । कीकसाः ॥ ५ ॥

देवानां पत्नीः पृथयं उपसदुः पथीवः ॥ ६ ॥

देवानाम् । पत्नीः । पृथयः । उपऽसदुः । पथीवः ॥ ६ ॥

मिचश्च वरुणश्चासौ त्वष्टा चार्यमा च दुषणी महादेवो वाह ॥ ७ ॥

१ P कृकाटं । We with P J Or. २ A B B̄ R̄ E V Do Os कृत्सिकाः स्कन्धा. We with D B̄. ३ E and Ew alone have निवेप्यः. ४ DK R̄ B̄ क्रोडोर्दन्तारिषं. We with B̄ V Do Os. ५ D B̄ पृथयः. Do चार्यमा. We with B̄ K R̄ V Or. ६ KP पृथयः ।

मिथः । अ । बर्षणः । अ । भंसौ । त्वहा । अ । अर्यमा । अ । शोषणी इति । महाऽरेवः ।
बभू इति ॥ ७ ॥

इन्द्राणी भसद् वायुः पुच्छं पर्वमानो बालाः ॥ ८ ॥

इन्द्राणी । भसद् । वायुः । पुच्छम् । पर्वमानः । बालाः ॥ ८ ॥

ब्रह्मं च अन्नं च ओषी बलमूरु ॥ ९ ॥

ब्रह्मं । अ । अन्नम् । अ । ओषी इति । बलम् । ऊरु इति ॥ ९ ॥

धाता च संविता चाग्नीवन्तो जङ्गा गन्धर्वा अप्सरसः कुठिका अदितिः
शफाः ॥ १० ॥

धाता । अ । संविता । अ । अग्नीवन्तौ । जङ्गाः । गन्धर्वाः । अप्सरसः । कुठिकाः । अ-
दितिः । शफाः ॥ १० ॥

चेतो हृदयं यकृन्नेधा व्रतं पुरीतत् ॥ ११ ॥

चेतः । हृदयम् । यकृत् । मेधा । व्रतम् । पुरितत् ॥ ११ ॥

क्षुत् कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः साशयः ॥ १२ ॥

क्षुत् । कुक्षिः । इरा । वनिष्ठुः । पर्वताः । साशयः ॥ १२ ॥

क्रोधो वृक्षो मन्युराण्डो म्रजा शेषः ॥ १३ ॥

क्रोधः । वृक्षो । मन्युः । म्रजा । शेषः ॥ १३ ॥

नदी सूत्री वर्षस्य पतय स्तना स्तनयित्नुर्धः ॥ १४ ॥

नदी । सूत्री । वर्षस्य । पतयः । स्तनाः । स्तनयित्नुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

विश्वव्यचाश्रमौषधयो लोमानि नक्षत्राणि रूपम् ॥ १५ ॥

विश्वव्यचाः । अश्रमौ । औषधयः । लोमानि । नक्षत्राणि । रूपम् ॥ १५ ॥

देवजना गुदा मनुष्याः आन्त्राण्यथा उदरम् ॥ १६ ॥

देवजनाः । गुदाः । मनुष्याः । आन्त्राणि । मन्त्राः । उदरम् ॥ १६ ॥

रक्षांसि लोहितमितरजना ऊर्ध्वधम् ॥ १७ ॥

१ R बाला. २ P उरु इति. ३ K K S V De विशाना. We with A B B D R C's
P P J Cr. ४ All our authorities have वनिष्ठुः. (K seems to read वनिष्ठुः.) ५ A K
R S P J De वृक्षो. We with B D K V C's P Cr. ६ K उदरी. ७ K उर्ध्व.

रक्षसि । कोदितम् । इत्तदुज्जना । ऊर्मन्म ॥ १७ ॥

अभ्रं पीबो मजा निधनम् ॥ १८ ॥

अभ्रम् । पीबः । मजा । निऽधनम् ॥ १८ ॥

अग्निरासीन् उस्थितोभिर्ना ॥ १९ ॥

अग्निः । आसीनः । उस्थितः । अभिर्ना ॥ १९ ॥

इन्द्रः प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणा तिष्ठन् यमः ॥ २० ॥

इन्द्रः । प्राङ् । तिष्ठन् । दक्षिणा । तिष्ठन् । यमः ॥ २० ॥

प्रत्यङ् तिष्ठन् धातोदङ् तिष्ठन्सविता ॥ २१ ॥

प्रत्यङ् । तिष्ठन् । धाता । उदङ् । तिष्ठन् । सविता ॥ २१ ॥

तृणानि ग्राहः सोमो राजा ॥ २२ ॥

तृणानि । ग्राहः । सोमः । राजा ॥ २२ ॥

मित्र ईक्षमाण आवृत्त आनन्दः ॥ २३ ॥

मित्रः । ईक्षमाणः । आवृत्तः । आनन्दः ॥ २३ ॥

युज्यमानो वैश्वदेवो युक्तः प्रजापतिर्विमुक्तः सर्वम् ॥ २४ ॥

युज्यमानः । वैश्वऽदेवः । युक्तः । प्रजाऽपतिः । विऽमुक्तः । सर्वम् ॥ २४ ॥

एतद् वै विश्वरूपं सर्वरूपं गोरूपम् ॥ २५ ॥

एतत् । वै । विश्वऽरूपम् । सर्वऽरूपम् । गोऽरूपम् ॥ २५ ॥

उपैमं विश्वरूपाः सर्वरूपाः पशवस्तिष्ठन्ति य एवं वेद ॥ २६ ॥ (२१)

उपै । एनम् । विश्वऽरूपाः । सर्वऽरूपाः । पशवः । तिष्ठन्ति । यः । एवम् । वेद ॥ २६ ॥ (२१)

इति अथर्ववेदवाक्ये प्रथमं सूक्तम् ॥

क्षितोरोगादित्तर्वैपज्ये कर्मणि "क्षीर्षितम्" इत्यर्पसूत्रेण व्यतिथकरीरम् अभिभूयति ततः "शराभ्यां ते" इति द्वाभ्याम् ऋगभ्याम् भावित्यम् उपतिष्ठते । तथा च सूत्रम् । "क्षीर्षितम् इत्यभिभूयति । उतमाभ्याम् [२१, २२] भावित्यम् उपतिष्ठते" इति [को० ४. ८] ॥

१ DKRP फीबो. We with ABKRB De Os and PJO. २ P दक्षिणा । We with PJO. ३ तिष्ठन् । We with PJO. ४ P आसाः । We with PJO.

तथा अत्र सूक्तस्य अंशोऽपि न घने पाठाय तस्य गणस्य यत्रयत्र तर्कव्यापिभिरप्यादिषु विनिर्वाह उक्तस्तत्र तर्कवास वि-
नियोगोऽनुवच्यः । वितरस्तु "अशीभ्याम्" इति सूक्ते [२. १३] इत्ययः ॥

शीर्षकिं शीर्षामयं कर्णशूलं विलोहितम् ।

सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं वह्निर्निर्मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

शीर्षकिम् । शीर्षंऽआमयम् । कर्णंऽशूलम् । विऽलोहितम् ।

सर्वम् । शीर्षण्यम् । ते । रोगम् । वह्निः । निः । मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

कर्णाभ्यां ते कर्णवेभ्यः कर्णशूलं विसर्पकम् । सर्वं ० ॥ २ ॥

कर्णाभ्याम् । ते । कर्णवेभ्यः । कर्णंऽशूलम् । विऽसर्पकम् । ० ॥ २ ॥

यस्य हेतोः प्रच्यवन्ते यक्ष्मः कर्णत आस्यतः । सर्वं ० ॥ ३ ॥

यस्य । हेतोः । प्रऽच्यवन्ते । यक्ष्मः । कर्णतः । आस्यतः । ० ॥ ३ ॥

यः कृणोति प्रमोतमन्धं कृणोति पूरुषम् । सर्वं ० ॥ ४ ॥

यः । कृणोति । प्रऽमोतम् । अन्धम् । कृणोति । पूरुषम् । ० ॥ ४ ॥

अङ्गभेदमङ्गञ्चरं विश्वाङ्ग्यं विसर्पकम् ।

सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं वह्निर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ५ ॥

अङ्गभेदम् । अङ्गञ्चरम् । विश्वाङ्ग्यम् । विऽसर्पकम् ।

सर्वम् । शीर्षण्यम् । ते । रोगम् । वह्निः । ० ॥ ५ ॥

यस्य भीमः प्रतीकाश उन्नेषवन्ति पूरुषम् ।

तक्कानं विश्वशारदं वह्नि ० ॥ ६ ॥

यस्य । भीमः । प्रतिऽकाशः । उन्नेषवन्ति । पूरुषम् ।

तक्कानम् । विश्वशारदम् । वह्निः । ० ॥ ६ ॥

य ऊरु अनुसर्पन्त्यो एति ग्वीमिके ।

यक्ष्मं ते अन्तरङ्ग्यो वह्नि ० ॥ ७ ॥

यः । ऊरु इति । अनुऽसर्पन्ति । अन्तो इति । एति । ग्वीमिके इति ।

यक्ष्मम् । ते । अन्तः । अन्तोः । वह्निः । ० ॥ ७ ॥

१ ङ् विऽलोहितम् । We with P J Cp. २ So we with all our MSS. See R.w.
३ K R V Dc P कृणोति. We with A B B D R B Cc P J Cp.

यदि कामादपकामाद्बुद्ध्याज्यते परि ।

इदो बलासमङ्गेभ्यो बहिः ॥ ४ ॥

यदि । कामात् । अपऽकामात् । इदपात् । ज्यते । परि ।

इदः । बलासम् । अङ्गेभ्यः । बहिः । ० ॥ ४ ॥

हरिमार्षं ते अङ्गेभ्योऽप्यामन्तरोदरात् ।

यक्ष्मोऽधामन्तारात्मनो बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

हरिमार्षम् । ते । अङ्गेभ्यः । अप्याम् । अन्तरा । उदरात् ।

यक्ष्मऽधाम् । अन्तः । आत्मनः । बहिः । निः । अन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

आसो बलासो भवतु मूत्रं भवत्वामर्यत् ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १० ॥ (२२)

आसः । बलासः । भवतु । मूत्रम् । भवतु । आमर्यत् ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १० ॥ (२२)

बहिर्बिलं निर्द्रवतु काहाबाहं तवोदरात् । यक्ष्माणां ० ॥ ११ ॥

बहिः । बिलम् । निः । द्रवतु । काहाबाहम् । तव । उदरात् ॥ ० ॥ ११ ॥

उदरात् ते ह्योक्तो नाभ्या इदयादधि ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १२ ॥

उदरात् । ते । ह्योक्तः । नाभ्याः । इदयात् । अधि ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १२ ॥

याः सीमानं विरुजन्ति मूर्धानं प्रत्यर्षणीः ।

अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १३ ॥

याः । सीमानम् । विरुजन्ति । मूर्धानम् । प्रति । अर्षणीः ।

अहिंसन्तीः । अनामयाः । निः । द्रवन्तु । बहिः । बिलम् ॥ १३ ॥

या इदयमुपेर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसाः । अहिं ० ॥ १४ ॥

१ B D K यक्ष्मो. २ P अर्षणीः। ३ A D R K "मुपेर्षन्त्यनुतन्वन्ति" here and in the following two verses. We with B K S V Dc Cs.

वाः । ह॒र्ष॒यम् । उ॒प॒ऽऽ॒ह॒य॒न्ति । अ॒नु॒ऽऽ॒त्स॒न्त्य॒न्ति । की॒र्क॒साः । १० ॥ १४ ॥
 वाः । पा॒श्वे॒ उ॒प॒र्ष॒न्त्य॒नु॒नि॒र्द्य॒न्ति॒ पृ॒ष्टीः । अ॒हि॒० ॥ १५ ॥
 वाः । पा॒श्वे॒ इति॑ । उ॒प॒ऽऽ॒ह॒य॒न्ति । अ॒नु॒ऽऽ॒त्स॒न्ति । पृ॒ष्टीः । १० ॥ १५ ॥
 वास्ति॒र॒ग्नी॒रु॒प॒र्ष॒न्त्य॒र्ष॒जी॒र्ष॒णा॒सु॒ ते । अ॒हि॒० ॥ १६ ॥
 वाः । ति॒र॒ग्नीः । उ॒प॒ऽऽ॒ह॒य॒न्ति । अ॒र्ष॒जीः । अ॒र्ष॒णा॒सु॒ ते । १० ॥ १६ ॥
 वा गु॒दा॑ अ॒नु॒स॒र्ष॒न्त्या॒न्ना॒पि॒ मो॒ह॒य॒न्ति॒ च । अ॒हि॒० ॥ १७ ॥
 वाः । गु॒दाः । अ॒नु॒ऽऽ॒त्स॒र्ष॒न्ति । आ॒न्ना॒पि॒ । मो॒ह॒य॒न्ति॒ च । १० ॥ १७ ॥
 वा म॒ज्जे॒ो नि॒र्ष॒य॒न्ति॒ प॒रु॒षि॒ वि॒रु॒ज॒न्ति॒ च ।
 अ॒हि॒० स॒न्ती॒रना॒म॒या॒ नि॒र्द्र॒व॒न्तु॒ ब॒हि॒र्बि॒ल॒म् ॥ १४ ॥
 वाः । म॒ज्जे॒ः । निः॒ऽऽ॒त्स॒र्ष॒न्ति॒ । प॒रु॒षि॒ । वि॒रु॒ज॒न्ति॒ । च ।
 अ॒हि॒० स॒न्ती॒ः । अ॒ना॒म॒याः । निः । द्र॒व॒न्तु॒ । ब॒हिः । वि॒ल॒म् ॥ १४ ॥
 वे अ॒ङ्गानि॑ म॒द॒य॒न्ति॒ य॒क्ष्मा॑सो रो॒प॒जा॑स्त॒र्ष॒ ।
 य॒क्ष्मा॑णां॒ स॒र्वेषां॑ वि॒षं नि॒र॒वो॒च॒म॒हं॒ त्वात् ॥ १९ ॥
 वे । अ॒ङ्गानि॑ । म॒द॒य॒न्ति॒ । य॒क्ष्मा॑सः । रो॒प॒जाः । त॒र्ष॒ ।
 य॒क्ष्मा॑णाम् । स॒र्वेषाम् । वि॒षम् । निः । अ॒वो॒च॒म् । अ॒हम् । त्वात् ॥ १९ ॥
 वि॒स॒त्ये॒स्य॑ वि॒द्र॒ध॒स्य॑ वा॒ती॒का॒र॒स्य॑ वा॒ल॒जेः ।
 य॒क्ष्मा॑णां॒ स॒र्वेषां॑ वि॒षं नि॒र॒वो॒च॒म॒हं॒ त्वात् ॥ २० ॥
 वि॒स॒त्ये॒स्य॑ । वि॒द्र॒ध॒स्य॑ । वा॒ती॒का॒र॒स्य॑ । वा । अ॒ल॒जेः ।
 य॒क्ष्मा॑णाम् । स॒र्वेषाम् । वि॒षम् । निः । अ॒वो॒च॒म् । अ॒हम् । त्वात् ॥ २० ॥
 पा॒दा॒भ्यां॑ ते॒ जा॒नु॒भ्यां॑ अ॒णि॒भ्यां॑ परि॒ भंस॑सः ।
 अ॒नु॒का॒द॒र्ष॒णी॒रु॒णि॒हा॒भ्यः॑ शी॒र्ष्णो॑ रोग॒मनी॑नशम् ॥ २१ ॥
 पा॒दा॒भ्याम् । ते॒ । जा॒नु॒भ्याम् । अ॒णि॒भ्याम् । परि॑ । भंस॑सः ।
 अ॒नु॒का॒त् । अ॒र्ष॒णीः । उ॒णि॒हा॒भ्यः । शी॒र्ष्णः । रोग॑म् । अ॒नी॒न॒शम् ॥ २१ ॥

१ BDKK̄V O P O P पृष्टीः. B̄ Dc पृष्टीः changed to पृष्टीः. We with A B̄ B̄ P̄ J.
 १ A B̄ B̄ DK̄ K̄ R̄ B̄ V Dc O P P̄ J O P मज्जे. १ P बलम् । √ B D B̄ वेङ्गानि. ५६०
 we with all our authorities. See Bw.

सं ते शीर्ष्वाः कृपालानि हृदयस्य च यो विधुः ।

उद्यन्नादित्य रश्मिभिः शीर्ष्वा रोगमनीनशोऽङ्गभेदमशीशमः ॥२२॥ (२१)

सम् । ते । शीर्ष्वाः । कृपालानि । हृदयस्य । च । यः । विधुः ।

उद्यन् । आदित्य । रश्मिऽभिः । शीर्ष्वाः । रोगम् । अनीनशः । अङ्गभेदम् । अशी-
शमः ॥ २२ ॥ (२१)

चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थेनुवाकः ॥

“अस्य वामस्य” इत्यनुवाकस्य सलिलगणमध्ये पाठः । अतः “सलिलैः क्षीरीदनम् अस्नाति । मन्यान्तानि” इति [कौ० ३. १] “सलिलैः सर्वकामः” [कौ० ३. ७] इत्यादावस्य विनियोगः ॥ सलिलगणश्च “आपो हि द्या” इति सूक्ते [१. ५] द्रष्टव्यः ॥

अस्य वामस्येति सूक्तमन्त्रा ऋगन्तर्भेते तस्मिन्नेव सूक्ते [अ० १६४] दृष्टाः । तत्र तद्गाथं सायणीयं द्रष्टव्यम् ॥

अस्य वामस्यं पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्यं । पलितस्यं । होतुः । तस्यं । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतऽपृष्ठः । अस्य । अश्वं । अपश्यम् । विशपतिम् । सप्तऽपुत्रम् ॥ १ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकऽचक्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तऽनामा ।

त्रिऽनाभि । चक्रम् । अजरम् । अनर्धम् । यत्रं । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहन्वयथाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्त यत्र गवां निहिता सप्त नामा ॥ ३ ॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्युः । सप्तऽचक्रम् । सप्त । वहन्ति । अथाः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सं । नवन्त । यत्रं । गवाम् । निहिता । सप्त । नामा ॥ ३ ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्यन्वन्तं यदनस्या विभेति ।

१ P P J विधुः । 1. Cp विऽधुः । २ P अस्ति । We with P J Cp. ३ B सप्तनामा. ४ P J Cp नामा । We with P. ५ B B C Cp P J विभेति । Dc विभं changed to विभं. J विभेति । changed to विभेति. We with A B D K V P Cp.

भूम्या असुरसृंगामा क्विस्ति को विद्वांसमुप गात् प्रभुमेतात् ॥ ४ ॥

कः । वदशे । प्रथमम् । जार्यमानम् । अस्वम् । उवर्तम् । वत् । अनस्वा । विस्ति ।
भूम्याः । भुम्भुः । अस्वम् । आत्मा । क्वि । स्तिव् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रभुम् ।
एतत् ॥ ४ ॥

इह ब्रवीतु व ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वमि वसाना उदुकं पदापुः ॥ ५ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेदं । अस्य । वामस्य । निऽहितम् । पदम् । वेः ।
शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुहते । गावः । अस्य । वमिम् । वसानाः । उदुकम् । पदा । अपुः ॥ ५ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाधिजानन् देवानामेना निहिता पदामि ।

वत्से वृष्णयेधि सप्त तनून् वि तन्निरे कवय ओतवा उं ॥ ६ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अधिऽजानम् । देवानाम् । एना । निऽहिता । पदामि ।
वत्से । वृष्णये । अधि । सप्त । तनून् । वि । तन्निरे । कवयः । ओतवा । उं इति ॥ ६ ॥

अचिकित्वांचिकितुषंश्चिदन्न कवीन् पृच्छामि विद्वानो न विद्वान् ।

वि यस्तस्तम्न षडिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि सिद्धेकम् ॥ ७ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चिद् । अन्नं । कवीन् । पृच्छामि । विद्वानः । न । विद्वान् ।
वि । यः । तस्तम्नं । षट् । इमा । रजांसि । अजस्यं । रूपे । किम् । अपि । स्विद् । ए-
कम् ॥ ७ ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्ने मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नर्मस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरम् । मृते । आ । बभाज । धीती । अग्ने । मनसा । सम् । हि । जग्मे ।
सा । बीभत्सुः । गर्भेऽरसा । निऽविद्धा । नर्मस्वन्तः । इत् । उपऽवाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

युक्ता मातासीङ्गुरि दक्षिणाया अतिष्ठद् गर्भो वृजनीचनः ।

अमीमेद् वात्सो अनु गार्मपरयद् विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीङ्गुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठद् । गर्भः । वृजनीचनः ।
अमीमेद् । वात्सो । अनु । गार्मपरयद् । विश्वरूप्यं । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

असामिन् । वृत्सः । अनु । गाम् । अपदयत् । विश्वऽरूप्यमि । त्रिपु । योजनेषु ॥ ९ ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तर्था नेमव ग्लापयन्त ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदो वाचमतिः विन्नाम् ॥ १० ॥ (२३)

तिस्रः । मातृः । स्त्रीन् । पितृन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तर्था । ने । मव । ग्लापयन्त ।
मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वऽविदः । वाचम् । अविश्वऽविद्याम् ॥ १० ॥ (२३)

पञ्चारे चके परिवर्तमाने यस्मिन्नातस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न च्छिद्यते स्नाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चऽअरे । चके । परिऽवर्तमाने । यस्मिन् । आऽतस्युः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । छिद्यते । सऽनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्थे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणे सप्तचक्रे पडर आहुरपितम् ॥ १२ ॥

पञ्चऽपादम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्थे । पुरीषिणम् ।

अथे । म् । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणे । सप्तऽचक्रे । पडऽअरे । आहुः । अपितम् ॥ १२ ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्षति चक्रं परि घामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विशतिश्च तस्युः ॥ १३ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्षति । चक्रम् । परि । घाम् । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विशतिः । च । तस्युः ॥ १३ ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसैत्यावृतं यस्मिन्नातस्युर्भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । वावृते । उत्तानायाम् । दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसाः । एति । आऽवृतम् । यस्मिन् । आऽतस्युः । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणात्न वि चेतदुन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमां चिकेत यन्ता विजानात् स पितृभित्तारसत् ॥ १५ ॥

१ A alone has the *Bigveda* reading ग्लापयन्ति. २ B B K चक्षु. De चक्षु changed to चक्षु. ३ B इमा.

स्त्रिभः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः । पर्यात् । अक्षप्ऽवात् । न । वि ।
वेऽत् । अन्वः ।

कविः । वः । पुत्रः । सः । ईम् । मा । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः ।
पिता । अंसत् ॥ १५ ॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्यान्ने रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१६॥

साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् । वमाः । ऋषयः । दे-
वऽजाः । इति ।

तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्यान्ने । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १६ ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वासं विभ्रती गौरुदस्यात् ।

सा कद्रीची कं स्विदर्थं परागात् क्वं स्वित् सूते नहि यूषे अस्मिन् ॥१७॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वस्सम् । विभ्रती । गौः । उत् । अस्यात् ।
सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अर्थम् । परा । अगात् । क्वं । स्वित् । सूते । नहि ।
यूषे । अस्मिन् ॥ १७ ॥

अवः परेण पितरं यो अस्य वेदावः परेण पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचद् देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । वेद । अवः । परेण । परः । एना । अवरेण ।
कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातम् ॥ १८ ॥

ये अर्वाञ्चस्तौ उ पराञ्च आहुयै पराञ्चस्तौ उ अर्वाञ्च आहुः ।

इन्द्रञ्च मा चक्रयुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो बहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊं इति । पराञ्चः । आहुः । ये । पराञ्चः । तान् । ऊं इति । अ-
र्वाञ्चः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रयुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । बहन्ति ॥ १९ ॥

आ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयो॑रन्यः पि॒प्यलं॑ स्वा॒ह्वत्त्येन॑न्नन्त्यो॒ अभि॑ चाक॒शीति॑ ॥ २० ॥

द्वा । सुऽप॒र्णा । सऽयु॒जा । सखा॑या । स॒मानम् । वृ॒क्षम् । परि॑ । स॒स्वजा॒ते इति॑ ।
तयोः । अन्यः । पि॒प्यलम् । स्वा॒हु । अ॒भि । अन॑न्नन् । अन्यः । अभि॑ । चाक॒शीति॑ ॥ २० ॥

यस्मिन् वृ॒क्षे म॒ध्वदः॑ सु॒पर्णा॑ निवि॒शन्ते॒ सुव॑ते चाधि॒ विश्वे॑ ।

तस्य॑ यदा॒हुः पि॒प्यलं॑ स्वा॒ह्वग्रे॑ तन्नोन्न॒शद्यः॑ पि॒तरं॑ न वेद॑ ॥ २१ ॥

यस्मिन् । वृ॒क्षे । म॒धुऽअदः॑ । सुऽप॒र्णाः । निऽवि॒शन्ते॑ । सु॒वते॑ । च । अधि॑ । विश्वे॑ ।
तस्य॑ । यत् । आ॒हुः । पि॒प्यलम् । स्वा॒हु । अ॒ग्रे । तत् । न । उ॒त् । न॒शन् । यः । पि॒त॒रम् । न । वेद॑ ॥ २१ ॥

यत्रा॑ सु॒पर्णा॑ अ॒मृत॑स्य भ॒क्षम॑भि॒मेघं॑ वि॒दधा॑भि॒स्वर॑न्ति ।

ए॒ना विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य गो॒पाः स मा॑ धीरः॒ पाक॑मत्रा वि॒वेश ॥२२॥(२५)

यत्र । सुऽप॒र्णाः । अ॒मृत॑स्य । भ॒क्षम् । अ॒भि॒मेघम् । वि॒दधा॑ । अ॒भि॒स्वर॑न्ति ।
ए॒ना । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । गो॒पाः । सः । मा॑ । धीरः॑ । पाक॑म् । अत्र । अ॒ना । वि॒वेश ॥ २२॥(२५)

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यद् गायत्रे” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

यद् गाय॑त्रे अधि॒ गाय॑त्रमाहितं॒ त्रैष्टु॑भं वा त्रैष्टु॑भान्निरतक्षत ।

यद्वा॑ जग॒ज्जग॑त्याहितं प॒दं य इत् तद् वि॒दुस्ते॑ अ॒मृत॑त्वमानशुः ॥ १ ॥

यत् । गाय॑त्रे । अधि॑ । गाय॑त्रम् । आऽहि॑तम् । त्रै॒ष्टु॒भम् । वा । त्रै॒ष्टु॒भात् । निः॑ऽअ॒त॑क्षत ।
यत् । वा । जग॑त् । जग॑ति । आऽहि॑तम् । प॒दम् । ये । इत् । तत् । वि॒दुः । ते । अ॒मृ॒त॒त्वम् । आ॒न॒शुः ॥ १ ॥

गा॒य॒त्रेण॑ प्र॒ति मि॑मीते अ॒र्कम॑र्केण॒ साम॑ त्रैष्टु॑भेन वा॒कम् ।

वा॒केन॑ वा॒कं द्वि॑पदा चतु॑ष्पदाक्षरेण॒ मिम॑ते स॒प्त वा॑णीः ॥ २ ॥

गा॒य॒त्रेण॑ । प्र॒ति । मि॑मीते । अ॒र्कम् । अ॒र्केण॑ । साम॑ । त्रै॒ष्टु॒भेन॑ । वा॒कम् ।
वा॒केन॑ । वा॒कम् । द्वि॑ऽप॒दा । चतु॑ऽप॒दा । अ॒क्षरेण॑ । मि॑मते । स॒प्त । वा॑णीः ॥ २ ॥

१ A B R S and J पि॒प्यलं. We with DK K V Dc Cs and P P Cp. २ A R J Cr
पि॒प्यलं. We with B D K K S V Dc Cs P P. ३ P आ॒हुः । ४ P अ॒न॒शुः ।

जगता सिन्धुं दिव्यस्किभायद् रथंतरे सूर्यं पर्यंपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्त्रिंश आहुस्ततो महा प्र रिरिषे महिता ॥ ३ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्कभायत् । रथम्ऽतरे । सूर्यम् । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । समऽरथः । त्रिंशः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिषे । महिऽन्वा ॥ ३ ॥

उप ह्ये सुदुषीं धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सव सविता साविधन्नोभीष्टिं घर्मस्तदु पु प्र वोचत् ॥ ४ ॥

उप । ह्ये । सुऽदुषीम् । धेनुम् । पताम् । सुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । पनाम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविषत् । नः । अभिऽरक्षः । घर्मः । तत् । ऊं इति । सु ।

प्र । वोचत् ॥ ४ ॥

हिङ्गुण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पर्यो अद्भ्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ ५ ॥

हिङ्गुऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभिऽभागात् ।

दुहाम् । अश्विऽभ्याम् । पर्यः । अद्भ्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

गौरमीमेदुभि वत्सं मिधन्तीं मूर्धानं हिङ्गुणोन्मातवा उ ।

सृकाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पर्यते पर्योभिः ॥ ६ ॥

गौः । अमीमेत् । अभि । वत्सम् । गिपन्तम् । मूर्धानम् । हिङ्गु । अकृणोत् । मा-

तवै । ऊं इति ।

सृकाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पर्यते । पर्यऽभिः ॥ ६ ॥

अयं स शिङ्गे येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि अिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यान् विद्युज्ज्वन्ती प्रति धमिमौहत् ॥ ७ ॥

अयम् । सः । शिङ्गे । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुम् । ध्वसनी । मधि । अिता ।

सा । चित्तिभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यान् । विऽद्युत् । ज्वन्ती । प्रति । धमिम् ।

औहते ॥ ७ ॥

अनच्छये तुरगानु जीवमेजद् भुवं मध्य आ पत्स्याजाम् ।

१ All our authorities have हिङ्गुं. २ BD औहत्. B Dc Cg °हत् changed to °हत्.

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमृत्यो मर्त्येना सयोमिः ॥ ४ ॥

मनस् । ध्ये । सुत्सगात् । जीवम् । परस् । मुचम् । मर्त्ये । आ । पत्स्याभिरम् ।
जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधामिः । मर्त्यैः । मर्त्येन । सऽयोमिः ॥ ८ ॥

विधुं दद्राणं संलिलस्यं पृष्ठे युवानं सनीं पलितो जंगार ।

देवस्य परस्य कार्त्वी महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ९ ॥

विऽधुम् । दद्राणम् । संलिलस्यं । पृष्ठे । युवानम् । सनीम् । पलितः । जंगार ।
देवस्यं । परस्यं । कार्त्वीम् । महिऽत्वा । मय । ममारं । सः । ह्यः । सम । मान ॥ ९ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिक्व तस्मात् ।

स मानुयोना परिबीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्धैतिरा विवेश ॥ १० ॥ (२५)

यः । ईम् । चकारं । न । सो । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्शं । हिरुगिक्व । तस्मात् ।
उ । तस्मात् ।

सः । मानुः । योना । परिऽवीतः । अन्तः । बहुऽप्रजाः । निःऽधैतिः । आ । विवेश ॥ १० ॥ (२५)

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सग्नीचीः स विपूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वनाः ॥ ११ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पृथिऽभिः । चरन्तम् ।
सः । सग्नीचीः । सः । विपूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तः ॥ ११ ॥

द्यौर्नः पिता जनिता नाभिरञ्च बन्धुर्नो माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बोर्द्वयोर्भिरन्तरजा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ १२ ॥

द्यौः । नः । पिता । जनिता । नामिः । अञ्चं । बन्धुः । नः । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।
उत्तानयोः । चम्बोः । योमिः । अन्तः । अञ्चं । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । मधात् ॥ १२ ॥

पृच्छामि त्वा परमनीं पृथिव्याः पृच्छामि वृष्णो अश्वस्य रेतः ।

पृच्छामि विश्वस्य भुवन्स्य नामि पृच्छामि वाचः परमं व्योमि ॥ १३ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ।
पृच्छामि । विश्वस्य । भुवन्स्य । नामिम् । पृच्छामि । वाचः । परम् । विऽयोमि ॥ १३ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ।

अयं यज्ञो विश्वस्य भुवनस्य नाभिर्ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ १४ ॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ।

अयम् । यज्ञः । विश्वस्य । भुवनस्य । नाभिः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् ।

विऽओम ॥ १४ ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संमङ्गो मनसा चरामि ।

यदा मार्गं प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ १५ ॥

न । वि । जानामि । यत्ऽईव । इदम् । अस्मि । निण्यः । समङ्गः । मनसा । चरामि ।

यदा । मां । आऽअर्गं । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । भात् । इत् । वाचः । अश्रुवे । भागम् ।

अस्याः ॥ १५ ॥

अपाङ् प्राङ्गिति स्वधया गृभीतोमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यर्त्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम ॥ १६ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वन्ता । विषूचीना । विऽयन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः ।

अन्यम् ॥ १६ ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ १७ ॥

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ १७ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमिन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेदु किमुचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्ते अमी समासते ॥ १८ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

१ B B ऋतस्या०. २ P P Cp मा I. We with J. ३ B B तो अमर्त्यो. ४ B B D B C_s
न्यर्त्यं. We with K K V Dc. ५ P चिक्युः I. ६ K ऋतोस्तिष्ठन्ति. ७ P प्रऽदिशाः I.
We with P J Cp.

विराण्मृत्युः साध्यानामधिराजो बभूव तस्य भूतं भव्यं वशे स मे भूतं
भव्यं वशे कृणोतु ॥ २४ ॥

विऽराद् । वाक् । विऽराद् । पृथिवी । विऽराद् । अन्तरिक्षम् । विऽराद् । प्रजाऽपतिः ।
विऽराद् । मृत्युः । साध्यानाम् । अधिऽराजः । बभूव । तस्य । भूतम् । भव्यम् । वशे ।
सः । मे । भूतम् । भव्यम् । वशे । कृणोतु ॥ २४ ॥

शकमयं धूममारार्दपश्यं विषुवतां पर एतावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्मोणि प्रथमान्यासन् ॥ २५ ॥

शकऽमयम् । धूमम् । आरात् । अपऽपश्यम् । विऽपुऽसन्तः । परः । एता । अवरेण ।
उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्तः । वीराः । तानि । धर्मोणि । प्रथमानि । धाम्नि ॥ २५ ॥

त्रयः केशिनः ऋतुषा वि चक्षते संवत्सरे वपत एकं एषाम् ।

विश्वमन्यो अभिचष्टे शचीभिर्घ्राजिरेकस्य ददशे न रूपम् ॥ २६ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽषा । वि । चक्षते । सम्ऽवत्सरे । वपते । एकः । एषाम् ।
विश्वम् । अन्यः । अभिऽचष्टे । शचीभिः । घ्राजिः । एकस्य । ददशे । न । रूपम् ॥ २६ ॥

चत्वारि दान् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ २७ ॥

चत्वारि । दान् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।
गुहा । त्रीणि । निऽहिता । न । नेङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ २७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद् विद्वा बहुधा वदन्त्यग्निं युमं मातरिष्वानमाहुः ॥ २८ ॥ (२८)

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः ।
गरुत्मान् ।
एकम् । सद् । विद्वाः । बहुऽधा । वदन्ति । अग्निम् । युमम् । मातरिऽश्वानम् । आहुः ॥ २८ ॥ (२८)

पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

इति नवमं काण्डं समाप्तम् ॥

“यां कल्पयन्ति” इत्यर्थसूक्तस्य कृत्वाप्रतिहरणमने पाठान् कृत्यानिर्हरणार्थे चान्युदात्त एतत् सूक्तं विनियुज्यते । तद् उक्तं कौशिकेन । “यां कल्पयन्तीति महाशक्तिम् भावयते” इति [की०प. १] ॥ कृत्वाप्रतिहरणमनः “इत्या इति-रसि” इति सूक्ते [२. ११] द्रष्टव्यः । विनियोगान्तरं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

यां कल्पयन्ति बहुतौ बहुभिव विश्वरूपां हस्तकृतां चिकित्सवः ।

सारादेत्वर्षं नुदाम एनाम् ॥ १ ॥

याम् । कल्पयन्ति । बहुतौ । बहुभुवः । विश्वरूपाम् । हस्तकृताम् । चिकित्सवः ।

सा । आरात् । एतु । अर्षं । नुदामः । एनाम् ॥ १ ॥

शीर्षण्वतीं नस्वतीं कर्णिनीं कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।

सारादेत्वर्षं नुदाम एनाम् ॥ २ ॥

शीर्षण्वतीं । नस्वतीं । कर्णिनीं । कृत्याकृतां । सम्भृतां । विश्वरूपां ।

सा । आरात् । एतु । अर्षं । नुदामः । एनाम् ॥ २ ॥

शूद्रकृता राजकृता स्त्रीकृता ब्रह्मिः कृता ।

जाया पत्या नृत्सेव कर्तारं बन्धुच्छतु ॥ ३ ॥

शूद्रकृता । राजकृता । स्त्रीकृता । ब्रह्मिः । कृता ।

जाया । पत्या । नृत्सेव । कर्तारम् । बन्धुं । अच्छतु ॥ ३ ॥

अनयाहमोषध्या सर्वाः कृत्या अदुषम् ।

यां क्षेत्रे चक्रुर्या गोषु यां वा ते पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अनया । अहम् । ओषध्या । सर्वाः । कृत्याः । अदुषम् ।

याम् । क्षेत्रे । चक्रुः । याम् । गोषु । वा । ते । पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अघमस्त्वघकृते शपथः शपथीयते ।

प्रत्यक् प्रतिग्रहिण्यो यथा कृत्याकृतं हनत् ॥ ५ ॥

अघम् । अस्तु । अघकृते । शपथः । शपथीयते ।

प्रत्यक् । प्रतिऽप्रहिष्मः । यथा । कृत्याऽकृतम् । इतत् ॥ ५ ॥

प्रतीचीनं आङ्गिरसोध्यक्षो नः पुरोहितः ।

प्रतीचीः कृत्या अकृत्यामून् कृत्याकृतो जहि ॥ ६ ॥

प्रतीचीनः । आङ्गिरसः । अर्थिऽअसः । नः । पुरऽहितः ।

प्रतीचीः । कृत्याः । आऽकृत्यं । अमून् । कृत्याऽकृतः । अहिः ॥ ६ ॥

यस्तोवाच परेहीति प्रतिकूलमुदार्यमि ।

तं कृत्येभिनिवर्तस्व मास्मानिच्छो अनागसः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । उवाच । परं । इहि । इति । प्रतिऽकूलम् । उदऽआर्यमि ।

तम् । कृत्ये । अभिऽनिवर्तस्व । मा । अस्मान् । इच्छः । अनागसः ॥ ७ ॥

यस्ते परंषि संदधौ रथस्येवर्भुधिया ।

तं गच्छ तत्र तेयनमज्ञातस्तेयं जनः ॥ ८ ॥

यः । ते । परंषि । सम्ऽदधौ । रथस्यऽइव । अशुः । धिया ।

तम् । गच्छ । तत्र । ते । अयनम् । अज्ञातः । ते । अयम् । जनः ॥ ८ ॥

ये त्वा कृत्यालेभिरे विह्वला अभिचारिणः ।

शंभ्वीर्दं कृत्यादूर्षणं प्रतिवर्त्म पुनःसरं तेन त्वा जपयामसि ॥ ९ ॥

ये । त्वा । कृत्या । आऽलेभिरे । विह्वलाः । अभिऽचारिणः ।

शम्ऽशु । इवम् । कृत्याऽदूर्षणम् । प्रतिऽवर्त्म । पुनःऽसरम् । तेन । त्वा । जपयामसि ॥ ९ ॥

यद् दुर्भगां प्रक्षपितां मृतवन्त्रामुपेषिम ।

अपैतु सर्वं मत् पापं द्रविणं मोपं तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

यद् । दुऽमगाम् । प्रऽक्षपिताम् । मृतऽवन्त्राम् । उपऽपेषिम ।

अपं । एतु । सर्वम् । मत् । पापम् । द्रविणम् । मा । उपं । तिष्ठतु ॥ १० ॥ (१)

यत् ते पितृभ्यो ददतो यज्ञे वा नामं जगुहुः ।

१ All our authorities have 'जगुहुः' clearly. We read 'जगुहुः' but apparently without any other passage to support the reading, which is probably an emendation. २ So we with all our authorities except De which has 'व जगुहुः'. ३ So P P J Gr.

संदेरयाइत् सर्वेसात् पापादिमा मुञ्चन्तु त्वीरधीः ॥ ११ ॥

यत् । ते । पितृऽभ्यः । ददतः । वसे । वा । नाम । जगद्गुः ।

सम्ऽदेस्यादि । सर्वेसात् । पापात् । इमाः । मुञ्चन्तु । त्वा । शोचन्धीः ॥ ११ ॥

द्वेषेनसात् पित्र्योन्नामघ्रोहात् संदेरयादिभिनिष्कृतात् ।

मुञ्चन्तु त्वा वीरधी वीर्येणि ब्रह्मण ऋग्भिः पर्यसं ऋषीजाम् ॥ १२ ॥

द्वेषऽपुनसात् । पित्र्योत् । नामऽग्राहात् । सम्ऽदेस्यादि । अभिऽनिष्कृतात् ।

मुञ्चन्तु । त्वा । वीरधेः । वीर्येणि । ब्रह्मण । ऋग्भिः । पर्यसं । ऋषीजाम् ॥ १२ ॥

अथा वार्तक्यावयति भूम्या रेणुमन्तरिक्षाश्चाभम् ।

एवा मत् सर्वं दुर्भूतं ब्रह्मनुत्तमपायति ॥ १३ ॥

अथा । वार्तः । व्यावयति । भूम्याः । रेणुम् । अन्तरिक्षात् । अ । अभम् ।

एव । मत् । सर्वम् । दुःऽभूतम् । ब्रह्मऽनुत्तम् । अपं । अयति ॥ १३ ॥

अपं काम नानदती विनद्धा गर्दभीषं ।

कर्तृन् नक्षत्रेतो नृसा ब्रह्मणा वीर्यविता ॥ १४ ॥

अपं । काम । नानदती । विनद्धा । गर्दभीषं ।

कर्तृन् । नक्षत्रे । इतः । नृसा । ब्रह्मणा । वीर्यविता ॥ १४ ॥

अयं पन्थाः कुर्येति त्वा नयामोभिप्रहितां प्रति त्वा प्र हिण्मः ।

तेनाभि याहि भञ्जत्यनस्वतीव वाहिनीं विश्वरूपा कुक्षुटिनी ॥ १५ ॥

अयम् । पन्थाः । कुर्ये । इति । त्वा । नयामः । अभिऽप्रहिताम् । प्रति । त्वा । प्र । हिण्मः ।

तेन । अभि । याहि । भञ्जती । अनस्वतीऽइव । वाहिनीं । विश्वरूपा । कुक्षुटिनी ॥ १५ ॥

पराक् ते ज्योतिरप्यं ते अर्वाग्न्यबासदयना कुपुष ।

१ B B K C० त्वोचधीः. We with A D K E V Dc. २ A K K E and P J C० पित्र्याः.
 ३ पित्र्याः. We with B D V Dc० P. ४ B K० ग्राहात्. ५ A B B B० पवस. P J पु-
 सा । P० पर्यसा । We with D K K V and P०. ६ A B० अन्तरि. ७ A D B B C०
 कुर्येत्. P P J कुर्येत्. न०. We with B K V Dc० Cr. ८ P वीर्यऽव० । We with P J Cr.
 ९ So we with all our authorities. P P J Cr have कुर्ये । इति । १० K
 कुक्षुटिनी.

परंजेहि नवतिं नान्वा इं अति दुर्गाः शोभा मा वृजिहाः परेहि ॥१६॥

परंक् । ते । ज्योतिः । नवत्यम् । ते । अर्वाक् । अन्वर्ष । अन्वत् । अर्पना । कुजुञ्च ।
परंज । इहि । नवतिम् । नान्वाऽऽ । अति । दुःऽर्गाः । शोभाः । मा । वृजिहाः । परा ।
इहि ॥ १६ ॥

वार्त इव वृक्षान् नि मृजीहि पादक् मा मामन्धं पुरुषमुच्छिव एषाम् ।
कर्तुन् निवृथेतः कृत्येप्रजास्त्राय बोधय ॥ १७ ॥

वार्तःऽइव । वृक्षान् । नि । मृजीहि । पादक् । मा । माम् । अन्धम् । पुरुषम् । उक् ।
शिषः । एषाम् ।

कर्तुन् । निऽवृत्त्यं । इतः । कृत्ये । अन्धःऽस्त्रायं । बोधय ॥ १७ ॥

यां ते वृहिषि यां इमंशाने क्षेत्रे कृत्यां बल्लमां वा निचल्लुः ।

अश्री वा त्वा गार्हपत्येभिचेरुः पाकं सन्तं धीरंतरा अनागसम् ॥ १८ ॥

याम् । ते । वृहिषि । याम् । इमंशाने । क्षेत्रे । कृत्याम् । बल्लगम् । वा । निऽचल्लुः ।
अश्री । वा । त्वा । गार्हऽपत्ये । अभिऽचेरुः । पाकम् । सन्तम् । धीरऽतराः । अनाग-
सम् ॥ १८ ॥

उपाहंतमनुबुद्धं निखातं वैरं त्सार्यन्वविदाम् कर्षेम ।

तदेतु यत् आभृतं तत्रान्धं इव वि वर्ततां हन्तु कृत्याकृतः प्रजाम् ॥ १९ ॥

उपऽआहंतम् । अनुऽबुद्धम् । निऽखातम् । वैरम् । त्सारि । अनु । अविदाम् । कर्षेम ।
तत् । एतु । यत् । आऽभृतम् । तत्र । अन्धःऽइव । वि । वर्तताम् । हन्तु । कृत्याऽकृतः ।

प्रऽजाम् ॥ १९ ॥

स्त्रायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या ते कृत्ये यतिधा परंषि ।

उत्तिष्ठैव परेहीतोज्ञाते किमिहेच्छसि ॥ २० ॥ (२)

कुऽस्त्रायसाः । असयः । सन्ति । नः । गृहे । विद्या । ते । कृत्ये । यतिऽधा । परंषि ।

उत् । तिष्ठ । एव । परां । इहि । इतः । अज्ञाते । किम् । इह । इच्छसि ॥ २० ॥ (२)

१ A B B D K K R B V C० दुर्गा शो०. We with Dc and P P J Cr. २ A D R B
C० P P J कर्षेति०. We with B K K V Dc Cr. ३ R उक्त्तुं. ४ B वर्ततां. K changes
०क् to ०त्. ५ P changes ०क् to ०क्. J ०क्. We with P Cr.

श्रीषास्त्रे कृत्वे पादौ चापि कर्त्स्यामि निर्द्दिष ।

दुन्द्राप्ती अस्मान् रक्षतां यौ प्रजानां प्रजावती ॥ २१ ॥

श्रीषाः । से । कृत्वे । पादौ । च । अपि । कर्त्स्यामि । निः । प्र ।

दुन्द्राप्ती इति । अस्मान् । रक्षताम् । यौ । प्रजानाम् । प्रजावती इति प्रजाऽवती ॥ २१ ॥

सोमो राजाधिपः मृडिता च भूतस्य नः पतयो मूढबन्तु ॥ २२ ॥

सोमः । राजा । अधिऽपाः । मृडिता । च । भूतस्य । नः । पतयः । मूढबन्तु ॥ २२ ॥

भवाशुर्वावस्यतां पापकृते कृत्याकृते ।

दुष्कृते विद्युते देवहेतिम् ॥ २३ ॥

भवाशुर्वा । अवस्यताम् । पापकृते । कृत्याऽकृते ।

दुःकृते । विद्युतम् । देवहेतिम् ॥ २३ ॥

यद्येव च द्विपदी चतुष्पदी कृत्याकृता संभृता विम्बरूपा ।

सेतोर्द्धापदी भूत्वा पुनः परेहि दुच्छुने ॥ २४ ॥

यदि । आऽइयथ । द्विऽपदी । चतुऽपदी । कृत्याऽकृता । सम्भृता । विम्बरूपा ।

सा । इतः । अद्याऽपदी । भूत्वा । पुनः । परा । इहि । दुच्छुने ॥ २४ ॥

अभ्यर्णकात्ता स्वरिकृता सर्वे भरन्ती दुरितं परेहि ।

जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम् ॥ २५ ॥

अभिऽभका । आऽभका । सुऽभरं कृता । सर्वम् । भरन्ती । दुःऽइतम् । परा । इहि ।

जानीहि । कृत्ये । कर्तारम् । दुहिताऽइव । पितरम् । स्वम् ॥ २५ ॥

परेहि कृत्ये मा तिष्ठो विद्वस्येव पदं नय ।

मृगः स मृगयुस्तं न त्वा निकर्तुमर्हति ॥ २६ ॥

परा । इहि । कृत्ये । मा । तिष्ठः । विद्वस्येऽइव । पदम् । नय ।

१ All our authorities have प्रजावती. Prof. Whitney amends to प्रजावती, which does not appear necessary, as it is allowable to speak of a god as a mother. २ K̄ Dc omit the stop after कृत्याकृते. We with A B̄ D K E B̄ V C̄ P P̄ J C̄. ३ D̄ B̄ दुष्कृते. C̄ दुष्कृते. We with A K̄ E V Dc. ४ A D E B̄ Dc C̄ have no kamps, reading सेतो हाप. B̄ K̄ E V सेतो/हाप. ५ B̄ B̄ D K E B̄ V Dc C̄ अभ्यर्णका.

मृगः । सः । मृगऽयुः । त्वम् । न । त्वा । निऽकर्तुम् । अर्हति ॥ २६ ॥

उत ह॒न्ति पू॒वांसि॑ने॒ प्रत्या॒दाया॑पर॒ इष्वा ।

उत पू॒र्वस्य॑ नि॒घ्नतो॑ नि ह॒न्त्यपरः॑ प्रति ॥ २७ ॥

उत । ह॒न्ति । पू॒र्वऽआ॒सिने॑म् । प्र॒तिऽआ॒दाय॑ । अ॒परः । इ॒ष्वा ।

उत । पू॒र्वस्य॑ । नि॒घ्नतः॑ । नि । ह॒न्ति । अ॒परः । प्र॒ति ॥ २७ ॥

ए॒तद्धि॑ शृ॒णु मे॒ वचो॑षेहि॒ यत॑ ए॒यय॑ ।

यस्त्वा॑ च॒कार॑ तं प्रति ॥ २८ ॥

ए॒तत् । हि । शृ॒णु । मे । व॒चः । अ॒यय॑ । इ॒द्धि । य॒तः । आ॒ऽइ॒यय॑ ।

यः । त्वा । च॒कार॑ । तम् । प्र॒ति ॥ २८ ॥

अ॒नागो॑हृ॒त्या वै भी॒मा कृ॒त्ये मा॒ नो॒ गा॒म्यं पु॒रुषं॑ वधीः ।

यत्र॑यत्रा॒सि नि॒हिता॑ त॒तः॒ स्तो॒त्र्या॑प॒याम॑सि॒ पर्णा॑लु॒धीय॑सी भव ॥ २९ ॥

अ॒नागः॑ऽहृ॒त्या । वै । भी॒मा । कृ॒त्ये । मा । नः । गा॒म् । अ॒भ्यम् । पु॒रुषम् । व॒धीः ।

यत्र॑यत्र । अ॒सि । नि॒हिता॑ । त॒तः । त्वा । उ॒त् । स्था॒प॒याम॑सि । पर्णा॑त् । ल॒धीय॑सी ।

भव ॥ २९ ॥

यदि॑ स्य तमसावृ॒ता जा॒लेना॑भिहिता इव ।

सर्वाः॑ सं॒लुपे॑तः कृ॒त्याः पु॒नः क॒त्रे प्र॑ हि॒ण्मसि॑ ॥ ३० ॥

यदि॑ । स्य । तम॑सा । आ॒ऽवृ॒ता । जा॒लेन॑ । अ॒भिहि॑ताःऽइव ।

सर्वाः॑ । स॒म्ऽलु॒पेत् । इ॒तः । कृ॒त्याः । पु॒नः । क॒त्रे । प्र॑ । हि॒ण्म॒सि ॥ ३० ॥

कृ॒त्याकृ॑तो॒ बल॑गिनो॒भिनिष्का॑रिणः प्र॒जाम् ।

मृ॒णीहि॑ कृ॒त्ये मो॒च्छिषो॑मून् कृ॒त्याकृ॑तो॒ जहि॑ ॥ ३१ ॥

कृ॒त्याऽकृ॑तः । ब॒ल॒गिनः॑ । अ॒भिऽनि॒ष्का॑रिणः । प्र॒जाम् ।

मृ॒णीहि॑ । कृ॒त्ये । मा । उ॒त् । शि॒षः । अ॒मून् । कृ॒त्याऽकृ॑तः । ज॒हि ॥ ३१ ॥

यथा॑ सूर्यो॑ मुच्यते॒ तम॑सस्परि॒ रात्रिं॑ जहा॒त्युष॑रांश्च॒ केतू॑न् ।

ए॒वाहं॑ सर्वं॒ दुर्भू॑तं क॒त्रे कृ॒त्याकृ॑तां॒ कृतं॑ ह॒स्तीच॑ रजो॒ दुरि॑तं जहा॒मि ॥ ३२ ॥ (३)

यथा॑ । सूर्यः॑ । मु॒च्यते॑ । तम॑सः । परि॑ । रा॒त्रिम् । जहा॑ति । उ॒षसः॑ । च॒ । के॒तून् ।

इत् । अहम् । कर्मि । कुऽपुत्रम् । कर्मम् । कुलाऽकुला । कुतम् । ह्यस्तीऽईक । उज् ।

कुऽपुत्रम् । ज्ञानि ॥ ३२ ॥ (१)

इति अक्षमेतुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अस्मिन् सूक्ते पुरुषस्य अर्थात् मनुष्यस्य माहात्म्यं वर्ण्यते । तत्र तद्विभक्तिभावयवान् को देवोऽरोर् इत्यादिप्रत्ययैश्च त-
त्प्रत्ययानाम् उतरत्वेण च ॥

यद्वलम्बटाः सोमरायिकास्तु इत्यत्र सूक्तं पुनरुक्ते विनियोजयन्ति । तद् वया । पुरुषमेवे जातान्तेष्वस्य चत्वारोऽप्यस्य पुत्र-
पुत्रं "केन पार्थी" इत्यर्थसूक्तेन अनुमन्यते । तद् उक्तं वीराने । "तं ह जातम् अत्तेऽस्य उतरत्वेण चत्वारोऽप्यस्य पु-
त्रः [१९. ६] केन पार्थी [१०. २] इत्यनुमन्यते" इति [वै० ७. २] ॥

तथा अस्य सूक्तस्य कर्मैश्वरप्रदेशकत्वस्यैवामिन्द्रोऽप्यस्यैव समिन्द्राधानोपस्थानयोश्च विनियोगः । "अथाज्यमन्वान्ने विषातस्य
[१०. १] इत्यादिस्यात् इतिषी इत्याज्यं जुहुयात् समिष आषावोपतिष्ठते" इति प्रकृत्यं चान्तिरूपे सूत्रितम् । "सहस्रपाहुः
पुत्रः [१९. ६] केन पार्थी [१०. २] प्राणाय नमः [११. ६] इति कर्मैश्वर्यम्" इति [सा० क० १५] ॥

केन पार्थी आभूते पुरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ ।

केनाकुलीः पेशनीः केन खानि केनोचकुङ्कौ मध्यातः कः प्रतिष्ठाम् ॥ १ ॥

केन । पार्थी इति । आभूते इत्याऽभूते । पुरुषस्य । केन । मांसम् । सम्भृतम् । केन । गुल्फौ ।

केन । अकुलीः । पेशनीः । केन । खानि । केन । उचकुङ्कौ । मध्यतः । कः । प्र-

तिष्ठाम् ॥ १ ॥

कस्मात्तु गुल्फावर्धरावकुण्ठकङ्गीवनावुत्तरी पुरुषस्य ।

जङ्घे निर्घातं न्यदिधुः क्विस्त्रिज्जानुनोः संधी क उ तधिकेत ॥ २ ॥

कस्मात् । उ । गुल्फौ । अर्धरी । अकुण्ठम् । अङ्गीवन्तौ । उत्तरी । पुरुषस्य ।

जङ्घे इति । त्रिऽङ्घ्र्यं । नि । न्यदिधुः । क्वि । त्रिऽङ्घ्र्यं । जानुनोः । संधी इति सम्धी ।

कः । कुं इति । तत् । चिकेत ॥ २ ॥

चतुष्टयं युज्यते संहितानां जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिरं कवन्धम् ।

ओषी यदूरु क उ तज्जानम् याम्यां कुसिन्धं सुवठं बभूव ॥ ३ ॥

चतुष्टयम् । युज्यते । संहितऽमन्तम् । जानुऽभ्याम् । ऊर्ध्वम् । शिथिरम् । कवन्धम् ।

ओषी इति । यद् । ऊरु इति । कः । कुं इति । तत् । जजानम् । याम्याम् । कुसिन्धम् ।

सुवठम् । बभूव ॥ ३ ॥

कति देवाः कतमे त आसन् च उरौ ग्रीवाश्रियुः पुरुषस्य ।

१ So we with all our authorities, except K who has ०००००. १ ABBDKK
De Os निर्यात्. We with RPPJC. १ P कुसिन्धम्. We with PJCr.

कति स्तनौ व्यदिधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥ ४ ॥

कति । देयाः । क॒तमे । ते । आ॒सन् । ये । उ॒रः । ग्री॒वाः । वि॒क्युः । पु॒रुष॑स्य ।
कति । स्तनौ । वि । अ॒द्व्युः । कः । क॒फोडौ । कति । स्क॒न्धान् । कति । पृ॒ष्टीः । अ॒-
चिन्वन् ॥ ४ ॥

को अस्य बाहू समभरद् वीर्यं करवादिर्ति ।

अंसौ को अस्य तद् देवः कुसिन्धे अध्या दधौ ॥ ५ ॥

कः । अ॒स्य । बा॒हू इति । स॒म् । अ॒भर॑त् । वी॒र्यं॑ । क॒रवा॑त् । इति ।
अ॒ंसौ । कः । अ॒स्य । तत् । दे॒वः । कु॒सिन्धे॑ । अ॒धि । आ । द॒धौ ॥ ५ ॥

कः सप्त खानि वि ततर्द शीर्षणि कर्णाविमौ नासिके चक्षणी मुखम् ।

येषां पुरुत्रा विजयस्य महानि चतुष्पादो द्विपदो यन्ति यामम् ॥ ६ ॥

कः । स॒प्त । खा॒नि । वि । त॒तर्द॑ । शी॒र्षणि॑ । क॒र्णा॑वि॒मौ । ना॒सिके॑ । च॒क्षणी॑ । मु॒खम् ।
इति । मुखम् ।

येषाम् । पु॒रु॒त्रा । वि॒ज॒य॒स्य॑ । म॒हा॒नि । च॒तुः॒पा॒दः । द्वि॒प॒दः । य॒न्ति॑ । या॒मम् ॥ ६ ॥

हन्वोर्हि जिह्वामदधात् पुरुचीमधा महीमधि शिश्नाय वाचम् ।

स आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरपो वसानः क उ तच्चिकेत ॥ ७ ॥

ह॒न्वोः । हि । जि॒ह्वा॒म् । अ॒द॒धात् । पु॒रु॒ची॒म् । अ॒ध॑ । म॒ही॒म् । अ॒धि । शि॒श्ना॒य॑ । वा॒चम् ।
सः । आ । व॒री॒व॒र्ति॑ । भु॒व॒ने॒षु । अ॒न्तः । अ॒पः । व॒सा॒नः । कः । उ॒ इति॑ । तत् । चि॒के॒त् ॥ ७ ॥

मस्तिष्कमस्य यतमो ललाटं ककाटिकां प्रथमो यः कपालम् ।

चित्वा चित्यं हन्वोः पूरुषस्य दिवं रुरोह कतमः स देवः ॥ ८ ॥

म॒स्तिष्क॑म् । अ॒स्य॑ । य॒त॒मः । ल॒ला॒टम् । क॒का॒टिका॑म् । प्र॒थ॒मः । यः । क॒पा॒लम् ।
चि॒त्वा । चि॒त्यम् । ह॒न्वोः । पु॒रु॒ष॑स्य॑ । दि॒वम् । र॒रो॒ह॑ । क॒त॒मः । सः । दे॒वः ॥ ८ ॥

मियाप्रियाणि बहुला स्वप्नं संवाधतन्द्राः ।

१ So we with all our authorities. See R.w. २ D K K V Dc Cs P J Cp पृष्टीरं.
We with A B B B P. ३ P दे । ४ P विक्युः । ५ K V अव. ६ K K शीर्षणि.
७ A B ककाटिकां. We with B D K K B V Dc Cs and P P J Cp. ८ B Cs पुरुषस्य.
९ P चित्यम् ।

आमन्दागुप्तो मन्दाश्च कसाद् वहति पूरुषः ॥ ९ ॥

मि०ऽममि०वा०धि । वहु०का । स्व०मम् । सं०वा०ऽत०ग्यः ।

मा०ऽन०दा०म् । उ०मः । मन्दा०म् । च । कसा०त् । वह०ति । पु०रु०षः ॥ ९ ॥

आतिरवर्तिर्मिषीतिः कुतो नु पूरुषेमतिः ।

राशिः संमृष्टिरवृष्टिर्मितिकदितवः कुतः ॥ १० ॥ (४)

मा०तिः । अव०तिः । निःऽवृ०तिः । कु०तः । नु । पु०रु०षे । म०म०तिः ।

राशिः । सं०मृ०ष्टिः । अ०विःऽवृ०ष्टिः । म०तिः । उ०त्०ऽर०तयः । कु०तः ॥ १० ॥ (४)

को अस्मिन्वापो अदिधाद् विवृवृतः पुंरुवृतः सिन्धुस्यस्यैव जाताः ।

तीव्रा अरुणा लोहिनीस्तास्रधुञ्जा ऊर्धा अवाचीः पूरुषे तिरस्त्रीः ॥ ११ ॥

कः । अ०स्मि०न् । वा०पः । वि । अ०दि०धा०त् । वि०वृ०वृ०तः । पुं०रु०वृ०तः । सि०न्धु०स्य०स्यै०व । जा०ताः ।

ती०व्राः । अ०रु०णाः । लो०हि०नीः । ता०स्र०धु०ञ्जाः । ऊ०र्धाः । अ०वा०चीः । पु०रु०षे । ति०र०स्त्रीः ॥ ११ ॥

को अस्मिन् रूपमदधात् को मृष्टार्म च नाम च ।

गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरिवापि पूरुषे ॥ १२ ॥

० अ०स्मि०न् । रू०पम् । अ०द०धा०त् । कः । मृ०ष्टार्०मम् । च । ना०मम् । च ।

गा०तु०म् । कः । अ०स्मि०न् । कः । के०तु०म् । कः । कश्च०रि०वा०पि । पु०रु०षे ॥ १२ ॥

को अस्मिन् प्राणमवयत् को अपानं व्यानम् ।

समानमस्मिन् को देवोधि शिमाय पूरुषे ॥ १३ ॥

० अ०स्मि०न् । प्रा०णम् । अ०व०य०त् । कः । अ०पा०नम् । वि०ऽमा०नम् । ऊं रति ।

स०मा०नम् । अ०स्मि०न् । कः । दे०वः । अधि । शि०मा०य । पु०रु०षे ॥ १३ ॥

को अस्मिन् यज्ञमदधादेकी देवोधि पूरुषे ।

को अस्मिन्सायं कोनृतं कुतो मृत्युः कुतोमृतम् ॥ १४ ॥

कः । अ०स्मि०न् । य०ज्ञम् । अ०द०धा०त् । ए०कीः । दे०वः । अधि । पु०रु०षे ।

कः । अ०स्मि०न् । सा०यम् । कः । मृ०तम् । कु०तः । मृ०त्युः । कु०तः । मृ०तम् ॥ १४ ॥

१ A पूरुषेमतिः. २ K मृष्टिः. ३ B K R V पुंरुवृतः. We with A D K B Dc C.
४ ई °भृत्वाय.

को अस्मै वासः पर्यदधात् को अस्यायुरकल्पयत् ।

बलं को अस्मै प्रायच्छात् को अस्याकल्पयज्जवम् ॥ १५ ॥

कः । अस्मै । वासः । परि । अदधात् । कः । अस्य । आयुः । अकल्पयत् ।

बलम् । कः । अस्मै । प्र । अयच्छत् । कः । अस्य । अकल्पयत् । जवम् ॥ १५ ॥

केनापो अन्वतनुत् केनाहरकरोद् रुचे ।

उषसं केनान्वैन्द् केन सायम्भवं ददे ॥ १६ ॥

केन । आपः । अनु । अतनुत् । केन । अहः । अकरोत् । रुचे ।

उषसम् । केन । अनु । ऐन्द्र । केन । सायम्भवम् । ददे ॥ १६ ॥

को अस्मिन् रेतो न्यदिधात् तन्नुरा तायतामिति ।

मेधां को अस्मिन्धौहत् को बाणं को नृतो दधौ ॥ १७ ॥

कः । अस्मिन् । रेतः । नि । अदधात् । तन्नुः । आ । तायताम् । इति ।

मेधाम् । कः । अस्मिन् । अधि । औहत् । कः । बाणम् । कः । नृतः । दधौ ॥ १७ ॥

केनेमां भूमिमौर्णोत् केन पर्यभवद् दिवम् ।

केनाभि मृहा पर्वतान् केन कर्माणि पूरुषः ॥ १८ ॥

केन । इमाम् । भूमिम् । और्णोत् । केन । परि । अमवत् । दिवम् ।

केन । अभि । मृहा । पर्वतान् । केन । कर्माणि । पूरुषः ॥ १८ ॥

केन पर्जन्यमन्वेति केन सोमं विचक्षणम् ।

केन यज्ञं च अद्वां च केनास्मिन् निहितं मनः ॥ १९ ॥

केन । पर्जन्यम् । अनु । पति । केन । सोमम् । विचक्षणम् ।

केन । यज्ञम् । च । अद्वाम् । च । केन । अस्मिन् । निहितम् । मनः ॥ १९ ॥

केन ओत्रियमाप्नोति केनेमं परमेष्ठिनम् ।

केनेममग्निं पूरुषः केन संवात्सरं ममे ॥ २० ॥ (५)

केन । ओत्रियम् । आप्नोति । केन । इमम् । परमेष्ठिनम् ।

केन । इमम् । अग्निम् । पूरुषः । केन । सम्वात्सरम् । ममे ॥ २० ॥ (५)

ब्रह्म ओत्रियमाप्नोति ब्रह्मेमं परमेष्ठिनम् ।

ब्रह्मेममग्निं पूरुषो ब्रह्म संवत्सरं ममे ॥ २१ ॥

ब्रह्म । श्रोत्रियम् । आप्नोति । ब्रह्म । इन्द्रम् । परमेऽस्थिनम् ।

ब्रह्म । इन्द्रम् । अग्निम् । पुरुषः । ब्रह्म । सम्ऽवत्सवम् । ममे ॥ २१ ॥

केन देवाँ अनु क्षियति केन देवजनीर्विशः ।

केनेदमन्यन्नक्षत्रं केन सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २२ ॥

केन । देवान् । अनु । क्षियति । केन । देवऽजनाः । विशः ।

केन । इन्द्रम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । केन । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्म देवाँ अनु क्षियति ब्रह्म देवजनीर्विशः ।

ब्रह्मेदमन्यन्नक्षत्रं ब्रह्म सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २३ ॥

ब्रह्म । देवान् । अनु । क्षियति । ब्रह्म । देवऽजनीः । विशः ।

ब्रह्म । इन्द्रम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । ब्रह्म । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २३ ॥

केनेयं भूमिर्विहिता केन द्यौरुत्तरा हिता ।

केनेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २४ ॥

केन । इन्द्रम् । भूमिः । विहिता । केन । द्यौः । उत्तरा । हिता ।

केन । इन्द्रम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचोः । हितम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मणा भूमिर्विहिता ब्रह्म द्यौरुत्तरा हिता ।

ब्रह्मेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मणा । भूमिः । विहिता । ब्रह्म । द्यौः । उत्तरा । हिता ।

ब्रह्म । इन्द्रम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचोः । हितम् ॥ २५ ॥

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयं च यत् ।

मस्तिष्कादूर्ध्वं प्रैरथत् पदमानोपि शीर्षतः ॥ २६ ॥

मूर्धानम् । अस्य । समऽसीव्यं । अथर्वा । हृदयम् । च । यत् ।

मस्तिष्कात् । ऊर्ध्वं । प्र । ऐरथत् । पदमानः । शीर्षः । शीर्षतः ॥ २६ ॥

१ AR देव. We with BDKR̄SVD C. २ K क्षियति. ३ AR देव. We with BDKR̄SVD C. ४ K क्षयति.

तद् वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जितः ।

तत् प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥ २७ ॥

तत् । वै । अथर्वणः । शिरः । देवऽकोशः । समुज्जितः ।

तत् । प्राणः । अभि । रक्षति । शिरः । अन्नम् । अथो इति । मनः ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वो नु सृष्टाऽस्तिर्यङ् नु सृष्टाऽः सर्वा दिशः पुरुष आ बभूवोऽ ।

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वः । नु । सृष्टाऽः । स्तिर्यङ् । नु । सृष्टाऽः । सर्वाः । दिशः । पुरुषः । आ । बभूवोऽ ।

पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेदं । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ २८ ॥

यो वै तां ब्रह्मणो वेदामृतेनावृतां पुरम् ।

तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षुः प्राणं मजां ददुः ॥ २९ ॥

यः । वै । ताम् । ब्रह्मणः । वेदं । अमृतेन । आऽवृताम् । पुरम् ।

तस्मै । ब्रह्म । च । ब्राह्माः । च । चक्षुः । प्राणम् । मजाम् । ददुः ॥ २९ ॥

न वै तां चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ।

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ ३० ॥

न । वै । तम् । चक्षुः । जहाति । न । प्राणः । जरसः । पुरा ।

पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेदं । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ ३० ॥

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ ३१ ॥

अष्टाऽचक्रा । नवऽद्वारा । देवानाम् । पूः । अयोध्या ।

तस्याम् । हिरण्ययः । कोशः । स्वऽऽगः । ज्योतिषा । आऽवृतः ॥ ३१ ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्रिरे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यक्ष्मात्मन्वात् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् । हिरण्ययः । कोशे । त्रिऽभरे । त्रिऽप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् । यत् । यक्ष्मम् । आत्मन्ऽवात् । तत् । वै । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ ३२ ॥

१ P ऊर्जितः । २ Such is the accent and reading of all our authorities. ३ P
P P. J षोम् ॥ ४ । C P षो ४ । ४ P ब्रह्माः । We with P J Cr.

प्रभ्राजमानां हरिणीं यशसा संशरीवृतान् ।

पुरं हिरण्ययीं ब्रह्मा विदेशापराजिताम् ॥ ३३ ॥ (१)

प्रभ्राजमानाम् । हरिणीम् । यशसा । सम्ऽपरिवृतम् ।

पुरम् । हिरण्ययीम् । ब्रह्म । आ । विदेशः । अपराऽजिताम् ॥ ३३ ॥ (१)

प्रथमोलुवाकः द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति प्रथमोलुवाकः ॥

अरिमन् सूक्ते वरणस्य नाम मणेः प्रज्ञापो वीणे शत्रुशरणमार्गे धारयितुमर्हति वरुणो व नर्हति । तन्मन्त्रेणैव सायना-
यिकःस्तद् विनियोजयन्ति । इह कथा ।

शत्रुशयारिकात्मः “अयं मे वरणः” इत्यर्थसूक्तेन दक्षि मधुनि च त्रिरात्रं तसिः वरणमणिं मणाल अभिमन्त्रणं कार्यात् ।
सूक्तितं हि । “अयं मे वरणः [१०. ३] अरातीने [१०. ६] इति मन्त्रोक्तान् यासितान् ब्रह्मणि” इति [यौ० ३. २] ॥

तथा “अभयां अभयतैस्य” इति [म० क० १७] निहितायाम् अभयाद्यागां मद्दासान्तैः वरणमणिकम्भेणो एतत् सू-
क्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अयं मे वरणो मणिर्देव वारणम् अभयायाग” इति [म० क० १९] ॥

अयं मे वरणो मणिः संपन्नक्षयणो वृषा ।

तेना रभस्व त्वं शत्रून् प्र मृणीहि दुरस्यतः ॥ १ ॥

अयम् । मे । वरणः । मणिः । संपन्नऽक्षयणः । वृषा ।

तेन । आ । रभस्व । त्वम् । शत्रून् । प्र । मृणीहि । दुरस्यतः ॥ १ ॥

मैणान्मृणीहि प्र मृणा रभस्व मणिस्ते अस्तु पुरस्ता पुरस्तात् ।

अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणां श्वःश्वः ॥ २ ॥

प्र । एनान् । मृणीहि । प्र । मृण । आ । रभस्व । मणिः । ते । अस्तु । पुरःऽस्ता । पुरस्तात् ।

अवारयन्त । वरणेन । देवाः । अभिऽआचारम् । असुराणाम् । श्वःऽश्वः ॥ २ ॥

अयं मणिर्वरणो विश्वभेषजः महन्नाहो हरितो हिरण्ययः ।

स ते शत्रून्धरान् पादयाति पूर्वस्तान् दक्षुहि ये त्वा द्विपन्ति ॥ ३ ॥

अयम् । मणिः । वरणः । विश्वऽभेषजः । महन्ऽअक्षः । हरितः । हिरण्ययः ।

सः । ते । शत्रून् । अर्थरान् । पादयाति । पूर्वः । तान् । दक्षुहि । ये । त्वा । द्विपन्ति ॥ ३ ॥

१ K हिरण्ययीं. K हिरण्ययीं changed from हिरण्ययीं. We with A B D R S V D.
C. P P J Cr. २ A K R De मैणान्मृ०. D C मैणान्मृ०. We with B K S V ३ R S म-
णिस्ते corrected from मणिस्ते. We with A B D K K V D C. ४ A B B D K K R
S V C. श्वःश्वः. We with D e and P P J Cr.

अयं ते कृत्यां विततां पौरुषेयादयं भयात् ।

अयं त्वा सर्वस्मात् पापाद् वरुणो वारयिष्यते ॥ ४ ॥

अयम् । ते । कृत्याम् । विऽतताम् । पौरुषेयात् । अयम् । भयात् ।

अयम् । त्वा । सर्वस्मात् । पापात् । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ४ ॥

वरुणो वारयाता अयं देवो वनस्पतिः ।

यस्मो यो अस्मिन्नाविष्टस्तमु देवा अवीवरन् ॥ ५ ॥

वरुणः । वारयातै । अयम् । देवः । वनस्पतिः ।

यस्मः । यः । अस्मिन् । आऽविष्टः । तम् । ऊं इति । देवाः । अवीवरन् ॥ ५ ॥

स्वमं सुत्वा यदि पश्यासि पापं मृगः सृतिं यति धावादजुष्टाम् ।

परिक्षवाच्छकुनेः पापवादादयं मणिर्वरुणो वारयिष्यते ॥ ६ ॥

स्वमम् । सुत्वा । यदि । पश्यासि । पापम् । मृगः । सृतिम् । यति । धावात् । अजुष्टाम् ।

परिक्षवात् । शकुनेः । पापऽवादात् । अयम् । मणिः । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ६ ॥

अरात्यास्त्रा निर्भृत्या अभिचारादथो भयात् ।

मृत्योरोजीयसो वधाद् वरुणो वारयिष्यते ॥ ७ ॥

अरात्याः । त्वा । निऽऽऽत्याः । अभिऽचारात् । अथो इति । भयात् ।

मृत्योः । ओजीयसः । वधात् । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ७ ॥

वन्मे माता वन्मे पिता भ्रातरो यच्च मे स्वा यदेनश्चकृमा वयम् ।

ततो मो वारयिष्यतेयं देवो वनस्पतिः ॥ ८ ॥

यत् । मे । माता । यत् । मे । पिता । भ्रातरः । यत् । च । मे । स्वाः । यत् । पनः ।

चकृम । वयम् ।

ततः । नः । वारयिष्यते । अयम् । देवः । वनस्पतिः ॥ ८ ॥

वरुणेन प्रव्यथिता भ्रातृव्या मे सबन्धवः ।

असूर्तं रजो अप्यगुस्ते बन्धधमं तमः ॥ ९ ॥

वरुणेन । प्रऽव्यथिताः । भ्रातृव्याः । मे । सऽबन्धवः ।

असूर्तम् । रजः । अपि । अगुः । ते । बन्धु । अयम् । तमः ॥ ९ ॥

अरिष्टोहमरिष्टगुरायुष्मान्सर्वपूरुषः ।

तं मायं वरणो मणिः परिं पातु दिशोदिशः ॥ १० ॥ (०)

अरिष्टः । अहम् । अरिष्टऽशुः । आयुष्मान् । सर्वेऽपुरुषः ।

तम् । मा । अयम् । वरणः । मणिः । परिं । पातु । दिशःऽदिशः ॥ १० ॥ (०)

अयं मे वरण उरसि राजा देवो वनस्पतिः ।

स मे शत्रून् वि बाधतामिन्द्रो दस्यूनिवासुरान् ॥ ११ ॥

अयम् । मे । वरणः । उरसि । राजा । देवः । वनस्पतिः ।

सः । मे । शत्रून् । वि । बाधताम् । इन्द्रः । दस्यून्ऽदस्य । असुरान् ॥ ११ ॥

इमं विभर्मि वरणमायुष्मान्कृतशारदः ।

स मे राष्ट्रं च क्षत्रं च पशूनीर्जश्च मे दधत् ॥ १२ ॥

इमम् । विभर्मि । वरणम् । आयुष्मान् । शतऽशारदः ।

सः । मे । राष्ट्रम् । च । क्षत्रम् । च । पशून् । ओजः । च । मे । दधत् ॥ १२ ॥

यथा वातो वनस्पतीन् वृक्षान् भनत्सयोजसा ।

एवा सपत्नान् मे भञ्जि पूर्वीन् ज्ञातो उतापरान् वरणस्त्राभि र-
क्षतु ॥ १३ ॥

यथा । वातः । वनस्पतीन् । वृक्षान् । भनत् । ओजसा ।

एव । सऽपत्नान् । मे । भञ्जि । पूर्वीन् । ज्ञातान् । उत । अपरान् । वरणः । त्वा । अभि ।

रक्षतु ॥ १३ ॥

यथा वातश्चाम्निश्च वृक्षान् प्सातो वनस्पतीन् ।

एवा सपत्नान् मे प्साहि पूर्वीन् ॥ १४ ॥

यथा । वातः । च । अग्निः । च । वृक्षान् । प्सातः । वनस्पतीन् ।

०। सऽपत्नान् । मे । प्साहि । पूर्वीन् ॥ १४ ॥

यथा वातेन प्रक्षीणा वृक्षाः शेरं न्युपिताः ।

१ P वृक्षान् । २ A K R D: 'न्युपिता' । We with B D S V C. ३ K पूर्वी. ४ K
अपत्नान् for ज्ञातो उ. ५ P प्सातः । ६ D शेरं.

एवा सपत्नान्सं मम प्र विधीहि न्ययिन्

पूर्वान् जातो उतापरान् वरणक्षामि रक्षतु ॥ १५ ॥

यथा । जातेन । प्रऽक्षीणाः । वृक्षाः । शेरैः । निऽर्जयिताः ।

एव । सऽपत्नान् । त्वम् । मम । प्र । विधीहि । नि । अर्पय ।

पूर्वान् । जातान् । उत । अर्पयान् । वरणः । त्वा । अग्नि । रक्षतु ॥ १५ ॥

तांस्त्रं प्र विद्धन्वि वरण पुरा दिष्टात् पुरायुषः ।

य एनं पशुषु दिप्सन्ति ये चास्य राष्ट्रदिप्सवः ॥ १६ ॥

ताम् । त्वम् । प्र । विद्धि । वरण । पुरा । दिष्टात् । पुरा । आयुषः ।

ये । एनम् । पशुषु । दिप्सन्ति । ये । च । अन्व । राष्ट्रदिप्सवः ॥ १६ ॥

यथा सूर्यो अतिभाति यथास्मिन् तेज आहितम् ।

एवा मे वरणो मग्निः कीर्ति भूर्ति नि वच्छतु

तेजसा मा समुद्यतु यशसा समनक्तु मा ॥ १७ ॥

यथा । सूर्यः । अतिऽभाति । यथा । अस्मिन् । तेजः । आऽहितम् ।

एव । मे । वरणः । मग्निः । कीर्तिम् । भूर्तिम् । नि । वच्छतु ।

तेजसा । मा । सम् । उद्यतु । यशसा । सम् । अनक्तु । मा ॥ १७ ॥

यथा यशस्मन्मस्यादित्ये च नृचक्षसि । एवा मे ० ॥ १८ ॥

यथा । यशः । चक्षसि । अदित्ये । च । नृचक्षसि ॥०॥ १८ ॥

यथा यशः पृथिव्यां यथास्मिन् जातवेदसि । एवा ० ॥ १९ ॥

० । यशः । पृथिव्याम् । यथा । अस्मिन् । जातऽवेदसि ॥०॥ १९ ॥

यथा यशः कन्याश्रिं यथास्मिन्संभृते रथे । एवा ० ॥ २० ॥ (८)

० । यशः । कन्याश्रिम् । यथा । अस्मिन् । सम्भृते । रथे ॥०॥ २० ॥ (८)

यथा यशः सोमपीथे मधुपर्के यथा यशः । एवा ० ॥ २१ ॥

० । यशः । सोमऽपीथे । मधुऽपर्के । यथा । यशः ॥०॥ २१ ॥

यथा यशोसिद्धो जे वषट्कारे यथा यशः । एवा ० ॥ २२ ॥

१ D B C s सपत्नं°. We with A B K K R V Dc. २ A B जाते. ३ B यथास्मिन्°.
४ K यथास्मिन्°. ५ So we with all our authorities. Ew read यथो अग्नि°.

- ०। यशः । अस्मिन् ऽहोषे । षष्पद्ऽकारे । यथा । यशः ॥० ॥ २२ ॥
 यथा यशो यजमाने यथास्मिन् यज्ञ आहितम् । एवा० ॥ २३ ॥
 ०। यशः । यजमाने । यथा । अस्मिन् । यज्ञे । आहितम् ॥० ॥ २३ ॥
 यथा यशः प्रजापतौ यथास्मिन् परमेष्ठिनि । एवा० ॥ २४ ॥
 यथा । यशः । प्रजापतौ । यथा । अस्मिन् । परमेऽस्थिनि ॥० ॥ २४ ॥
 यथा देवेष्वमृतं यथेषु सत्यमाहितम् ।
 एवा मे वरणो मणिः कीर्ति भूर्ति नि यच्छतु
 तेजसा मा समुच्छतु यशसा समनक्तु मा ॥ २५ ॥ (९)
 यथा । देवेषु । अमृतम् । यथा । एषु । सत्यम् । आहितम् ।
 एव । मे । वरणः । मणिः । कीर्तिम् । भूर्तिम् । नि । यच्छतु ।
 तेजसा । मा । समु । उच्छतु । यशसा । सम । अनक्तु । मा ॥ २५ ॥ (९)

इति द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अस्मिन् सूक्ते नामासर्पोस्तेषां च विषाणि तप्तस्पर्तीकाराश्च कविवाग्बिषयः । सर्पविषभैषज्ये च मन्त्राः । सर्पाविषहारिका-
 च काश्चिदोषधयः ॥ सांप्रदायिका एवं विलियोजयन्ति । तद् यथा ।
 विषभैषज्ये कर्मणि “ इन्द्रस्य प्रथमः ” इत्यर्थसूक्तस्य “ ब्राह्मणे जज्ञे ” इति [४. ६] सूक्तस्य विनियोगोत्पत्त्यः ॥
 तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन पैद्वं पिद्वा अभिमन्त्र्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणमासापुटे मत्स्यं ददाति ॥ “ पैद्वं कीटकम् ।
 तल्लिणीति लोके प्रसिद्धा । तं पिद्वा ” इति कैशवः “ पैद्वः हिरण्यवर्णसदृशः कीटश्चितो वा । स पैद्वं इत्युच्यते ” इति ५ ॥
 तथा “ अहिभये अनेन सूक्तेन श्वेतवस्त्रवेष्टितं पैद्वम् अभिमन्त्र्य यन्नाहिभयं तन्न निलनति ” इति कैशवः ॥ “ मर्गं प्रये
 पैद्वं वस्त्रे बद्ध्वा स्थापयति तस्मिन् वेष्टमि ” इति दारिलः ॥
 ब्रह्माविषभैषज्ये कर्मणि “ अद्वादहाद् प्र च्यावय ” इति ऋचा [२५] सर्पवृष्टि निरःप्रवृत्ति आप्रदान्तं इति न माष्टि ।
 तत्रैव कर्मणि “ आरे अमृत ” इति ऋचा [२६] उल्मुकं प्रताप्य अभिमन्त्र्य ततो विषमर्गं दद्यात् तत्संमुलं क्षिपति । म-
 र्पादशोभे यतो दृष्टततो निरस्यति उल्मुकम् ॥
 तद् उक्तं कौशिकेन । “ इन्द्रस्य प्रथम इति तक्षकायति [की० ४. ४] उक्तम् [४. ६] । पैद्वं प्रकर्ष्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन द-
 क्षिणस्यां नत्तः । अहिभये सिध्यवगृह्यति । अद्वादहाद् इत्या प्रदान् । इन्द्रभोजनमया जिताप्याहिम् अभि निरस्यति यतो
 “ दष्टः ” इति [की० ४. ८] ॥

इन्द्रस्य प्रथमो रथो देवानामपरं रथो वरुणस्य तृतीय इत् ।

अहीनामपरं रथं स्थाणुमारदथोर्षत् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । प्रथमः । रथः । देवानाम् । अपरः । रथः । वरुणस्य । तृतीयः । इत् ।

अहीनाम् । अपऽमां । रथः । स्थाणुम् । आरत् । अर्थः । अर्षत् ॥ १ ॥

१ So all our authorities. Should not we read अपमो? २ B B D B C: रथः स्थाणुः.
 We with A K R V Dc. ३ A D R B °धारिणम्. C: °धारणम्. We with B K R V Dc.

दूर्धः शोचिस्तर्कणकमर्थस्य चारः पुरुषस्य चारः ।
रथस्य वन्धुरम् ॥ २ ॥

दूर्धः । शोचिः । तर्कणकम् । कर्मस्य । चारः । पुरुषस्य । चारः ।
रथस्य । वन्धुरम् ॥ २ ॥

अथ श्वेत पदा अहि पूर्वेण चापरेण च ।

उद्वसुतमिषु दार्वहीनामरसं विषं वारुप्रम् ॥ ३ ॥

अथ । श्वेत । पदा । अहि । पूर्वेण । च । अपरेण । च ।

उद्वसुतम् ऽरुच । दारु । अहीनाम् । अरसम् । विषम् । वाः । उग्रम् ॥ ३ ॥

अरंघुषो निमज्जोन्मज्ज पुनरब्रवीत् ।

उद्वसुतमिषु दार्वहीनामरसं विषं वारुप्रम् ॥ ४ ॥

अरम् ऽघुषः । निऽमज्ज्यं । उतऽमज्ज्यं । पुनः । अब्रवीत् ।

उद्वसुतम् ऽरुच । दारु । अहीनाम् । अरसम् । विषम् । वाः । उग्रम् ॥ ४ ॥

पैहो हन्ति कसणीलं पैहः श्वित्रमुतासितम् ।

पैहो रथर्व्याः शिरः सं विभेद प्रदाकाः ॥ ५ ॥

पैहः । हन्ति । कसणीलम् । पैहः । श्वित्रम् । उत । असितम् ।

पैहः । रथर्व्याः । शिरः । सम् । विभेद । प्रदाकाः ॥ ५ ॥

पैह मेहि प्रथमोनु त्वा वयमेमसि ।

अहीन व्यस्यतात् पथो येन स्मा वयमेमसि ॥ ६ ॥

पैह । प्र । मेहि । प्रथमः । अनु । त्वा । वयम् । आ । इमसि ।

अहीन । वि । व्यस्यतात् । पथः । येन । स्म । वयम् । आऽइमसि ॥ ६ ॥

इदं पैहो अजायतेदमस्य परायणम् ।

रुमान्यवैतः पदाहिभ्यो वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

१ K पुरुषस्य । K reads पु° in the *Sāmhita* too. २ A D R C s P J वारुप्रम्. We with B K R S V D c P Or. ३ A B K R V D c पैहः श्वित्रम्. J श्वित्रम् । P P श्वित्रम् । Or श्वित्रम् । We with D S C s P P. ४ R पदाहिभ्यो. ५ A P J इमसो. We with B D K R S V D c C s.

इवम् । पैङ्गः । अजायत । इवम् । अस्य । पराऽमर्षनम् ।

इमार्ति । अर्षतः । पदा । अहिऽऽप्यः । बाजिनीऽवतः ॥ ७ ॥

संबतं न वि अरद् व्यासं न सं यमात् ।

अस्मिन् क्षेत्रे द्वावही स्त्री च पुमांश्च तावुभावरसा ॥ ८ ॥

सम्ऽवतम् । न । वि । स्वरद् । विऽवतम् । न । सम् । वम् ।

अस्मिन् । क्षेत्रे । द्वौ । अही इति । स्त्री । च । पुमांश्च । च । तौ । उभौ । अस्ता ॥ ८ ॥

अस्तासं इहाहयो ये अन्ति ये च दूरके ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दुण्डेनार्गतम् ॥ ९ ॥

अस्तासः । इह । अहयः । ये । अन्ति । ये । च । दूरके ।

घनेन । हन्मि । वृश्चिकम् । अहिम् । दुण्डेन । आऽर्गतम् ॥ ९ ॥

अधाम्बस्येदं भेषजमुभयोः स्वजस्य च ।

इन्द्रो मेहिमघायन्तमहिं पैङ्गो अरन्धयत् ॥ १० ॥ (१०)

अधऽम्बस्यं । इवम् । भेषजम् । उभयोः । स्वजस्यं । च ।

इन्द्रः । मे । अहिम् । अधऽयन्तम् । अहिम् । पैङ्गः । अरन्धयत् ॥ १० ॥ (१०)

पैङ्गस्य मन्महे वयं स्थिरस्य स्थिरधात्रः ।

इमे पञ्चा पृदाकवः प्रदीर्घत आसते ॥ ११ ॥

पैङ्गस्यं । मन्महे । वयम् । स्थिरस्यं । स्थिरऽधात्रः ।

इमे । पञ्चा । पृदाकवः । प्रऽदीर्घतः । आसते ॥ ११ ॥

नृष्टासवो नृष्टविषा हुता इन्द्रेण वज्रिणा ।

जघानेन्द्रो जग्मिमा वयम् ॥ १२ ॥

नृष्टऽसवः । नृष्टऽविषाः । हुताः । इन्द्रेण । वज्रिणा ।

जघान । इन्द्रः । जग्मिमा । वयम् ॥ १२ ॥

१ P पादा । २ PJ अहिऽऽप्यः । पैङ्गो अहिऽऽप्यः । We with Cp. ३ B has corrected this into अन्ति. A B D K E C O अन्ति. PJ अन्ति । We with B V D C P Cp. ४ P दूरके । ५ B जग्मिमा.

हृतास्तिरश्चिराजयो निषिद्धासः पृदाकवः ।
दधि करिकतं चिंभं दुर्भेषसितं जहि ॥ १३ ॥

हृताः । तिरश्चिराजयः । निऽपिद्धासः । पृदाकवः ।
दधिम् । करिकतम् । चिंभम् । दुर्भेषम् । अहितम् । जहि ॥ १३ ॥

कैरातिका कुमारिका सका खनति भेषजम् ।
हिरण्ययीभिरग्निभिर्गिरीणामुप सानुषु ॥ १४ ॥

कैरातिका । कुमारिका । सका । खनति । भेषजम् ।
हिरण्ययीभिः । अग्निभिः । गिरीणाम् । उप । सानुषु ॥ १४ ॥

आयमगन् युषा भिषक् पृश्निहापराजितः ।
स वै स्वजस्य जम्भन उभयोर्वृश्चिकस्य च ॥ १५ ॥

आ । अयम् । अगन् । युषा । भिषक् । पृश्निहा । अपराजितः ।
सः । वै । स्वजस्यं । जम्भनः । उभयोः । वृश्चिकस्य । च ॥ १५ ॥

इन्द्रो मेहिमरन्धयन्मिन्नञ्च वरुणञ्च ।
वातापर्जन्योऽभा ॥ १६ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । मिन्नः । च । वरुणः । च ।
वातापर्जन्याम् । उभा ॥ १६ ॥

इन्द्रो मेहिमरन्धयत् पृदाकुं च पृदाकम् ।
स्वजं तिरश्चिराजिं कसर्णीलं दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । पृदाकुम् । च । पृदाकम् ।
स्वजम् । तिरश्चिराजिम् । कसर्णीलम् । दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रो जघान प्रथमं जन्तितारमहे तव ।
तेषामु तृह्यमाणानां कः स्वित् तेषामसद् रसः ॥ १८ ॥

इन्द्रः । जघान । प्रथमम् । जन्तितारम् । अहे । तव ।

१ A B K K̄ V Dc चिंभं. P P̄ J चिंभम् ।. We with B̄ D R B̄ C̄ Ḡ. २ D °धुमयो°. ३ D K °न्योऽभा. We with B̄ K̄ B̄ B̄ V Dc Ḡ.

तेषाम् । ऊं इति । तृह्यमाणानाम् । कः । खित् । तेषाम् । अस्तत् । रत्तः ॥ १८ ॥

सं हि शीर्षाण्यग्रभं पौञ्जिष्ठ इव कर्षरम् ।

सिन्धोर्मध्यं परेत्य व्यनिजमहेविषम् ॥ १९ ॥

सम् । हि । शीर्षाणि । अग्रमम् । पौञ्जिष्ठःऽइव । कर्षरम् ।

सिन्धोः । मध्यम् । परःऽइत्यम् । वि । अनिजम् । अहेः । विषम् ॥ १९ ॥

अहीनां सर्वेषां विषं परां वहन्तु सिन्धवः ।

हुतास्तिरश्चिराजयो निषिष्टासः पृदाकवः ॥ २० ॥ (११)

अहीनाम् । सर्वेषाम् । विषम् । परां । वहन्तु । सिन्धवः ।

हुताः । तिरश्चिराजयः । निषिष्टासः । पृदाकवः ॥ २० ॥ (११)

ओषधीनामहं वृणु उर्वरीरिव साधुषा ।

नयाम्यर्वतीरिवाहे निरैतु ते विषम् ॥ २१ ॥

ओषधीनाम् । अहम् । वृणे । उर्वरीःऽइव । साधुषा ।

नयामि । अर्वतीःऽइव । अहे । निःऽयेतु । ते । विषम् ॥ २१ ॥

यदुग्रौ सूर्ये विषं पृथिव्यामोषधीषु यत् ।

कान्दाविषं कनककं निरैतु ते विषम् ॥ २२ ॥

यत् । अग्रौ । सूर्ये । विषम् । पृथिव्याम् । ओषधीषु । यत् ।

कान्दाऽविषम् । कनककम् । निःऽयेतु । आ । एतु । ते । विषम् ॥ २२ ॥

ये अग्निजा ओषधिजा अहीनां ये अप्सुजा विद्युतं आबभूवुः ।

येषां जातानि बहुधा महानि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमसा विधेम ॥ २३ ॥

ये । अग्निजाः । ओषधिजाः । अहीनाम् । ये । अप्सुजाः । विद्युतः । आऽबभूवुः ।

येषाम् । जातानि । बहुधा । महानि । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमसा । विधेम ॥ २३ ॥

तौदी नामासि कन्या घृताची नाम वा असि ।

अधस्यदेन ते पदमा ददे विषवूर्षणम् ॥ २४ ॥

१ A B D R S V Dc पौञ्जिष्ठः । P पौञ्जिष्ठः । We with K K O. P J Cr. २ B कनि-
ककं. D O कनककं. K कनककं. We with A B S V Dc P P J Cr. ३ P बहुधा ।

तौर्दी । नाम । अ॒सि । क॒न्या । घृ॒ता॒र्ची । नाम । वै । अ॒सि ।

अ॒धःऽप॒दे॒जं । ते । प॒दम् । आ । व॒वे । वि॒षऽदू॒षण॑म् ॥ २४ ॥

अ॒ङ्गा॒द॒ङ्गात् प्र॒ च्या॒वय॑ हृ॒दयं॑ परि॒ वर्ज॑य ।

अ॒धां वि॒पस्य॑ यत् ते॒जो॒वा॒ची॒नं॑ तदे॒नु ते ॥ २५ ॥

अ॒ङ्गात्ऽअ॒ङ्गात् । प्र । ज्य॒ष्य॒य । हृ॒दय॑म् । परि॒ । वर्ज॑य ।

अ॒र्धं । वि॒षस्य॑ । यत् । ते॒जः । अ॒वा॒ची॒नम् । तद् । ए॒तु । ते ॥ २५ ॥

अ॒रे अ॒भूद् वि॒षम॑रौ॒द् वि॒षे वि॒षम॑प्रा॒गर्षि॑ ।

अ॒ग्निर्वि॒षम॑हे॒निर्॒धात् सो॒मो नि॒रण॑यीत् ।

दुं॒ष्टार॑म॒न्वगा॑द् वि॒षम॑हि॒रमृ॑त ॥ २६ ॥ (१२)

अ॒रे । अ॒भूत् । वि॒षम् । अ॒रौत् । वि॒षे । वि॒षम् । अ॒प्राक् । अ॒र्षिं ।

अ॒ग्निः । वि॒षम् । अ॒हेः । निः । अ॒धात् । सो॒मः । निः । अ॒नयी॑त् ।

दुं॒ष्टार॑म् । अ॒नुं । अ॒गात् । वि॒षम् । अ॒ग्निः । अ॒मृत॑ ॥ २६ ॥ (१२)

द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अभिचारकर्मैतत् । शत्रुनाशनसमर्थयत् । उरुके प्रवेश्य तदुदके वज्रत्वं कल्पयिष्यात् शत्रुम् अभिलक्ष्य तत् प्रक्षिपति । तद् एवम् । आशानयः संशोष्य यस्माद् युष्मद् इन्द्रस्वीजो भवत्य इन्द्रस्य महभादि भवत्य तस्माद् इन्द्रस्यर्जुपान् युक्ताः हरोर्भारयाह । अनन्तरम् इन्द्रस्य भागः अर्थाद् अंशो भवत्य सोमस्य भागः स्य वरुणस्य भागः स्य मित्रावरुणयोर्भागाः स्य यमस्य भागः स्य विभूषां मन्त्रितुश्च भागः श्येयाह । अनन्तरं योऽपां त्रैलोक्यस्य सकलजलानां भागः पूजनीयो गुभासु अर्थात् पूर्वोक्तस्यप्यु भवति यश्च तादृश उर्मिः यश्च तादृशो वलसः अर्थाद् अपां नयताम वैद्युतोभिः यश्च तादृशो श्वभः महाशरुः कथित् पशुः यश्च अर्थां मण्य उदपद्यतेति वेदप्रसिद्धी दिव्यगर्भे इति बलयान् आद्यो देवः यश्च अभ्यु वर्तमानो नाना रणोत्समप्रतःको मेघः ये च अपा मध्ये वर्तमाना अमयस्तान् सर्वान् प्रत्येकं शत्रुं प्रति क्षिपामि तं शत्रुम् अर्द्धं हन्यां तम् अनेन वस्त्रेण अनेन कर्मणा अनेन उन्नाशेण विदारयाणीत्याह । अनन्तरं स्वकृतात् त्रिहायणाद् अगृह्यचनपापाद् रक्षणं याचते । अनन्तरं शत्रोरपरि उद्वेगं प्रक्षेपुं प्रकाममि यश्च प्रकाममिति स्वकर्म संशोध्य तम् आह एवं विष्णोः क्रमोसि अर्थाद् येन क्रमेण विष्णुर्वाङ् लोकां आक्रमन् तादृशो बलवान् अग्नि स्वयं पृथ्व्या च तीक्ष्णीकृतं वायुम् असि तेन त्वया शत्रुं पृथिव्याः सकाशात्प्रिणोदयामीति । तथैव त्वम् अन्तरिक्ष्यतीक्ष्णीकृतोसि यौसशितोसि दिवसंशितोसि आशासंशितोसि क्रन्संशितोसि यज्ञसंशितोसि ओषधीसशितोसि अयसंशितोसि कृषिसंशितोसि प्राणसंशितोसि तस्मात् तत्तदभिमानिःप्रदेशात् तं शत्रुं निर्णोदयान्ति । एतदुक्त्वा अितमस्त्वामिः मयाः शत्रुमेता इत्याह । अनन्तरं दक्षिणां दिशं सर्गति किन्तिस्त्वज्ज ताम् अभिमुक्षो मरताःस्यैः । तथैव इतरदिक्षश्च मरतिनाम नक्षत्रं ब्राह्मणांश्च अभिमुक्षो भवति प्रत्येकं च तेभ्यः सकाशाद् दक्षिणं याचते । यं च शत्रुम् अन्विष्यामि तं हनानि इयं समिद्र तं रेतित्मत्वा भक्षु इत्याह । अनन्तरं भुवरात्तमन्नं याचते तथैव अग्निं वर्यैः प्रजाम् आगुश्व याचते । अग्निं च शत्रुधानभेदनं याचते । अन्ते च

१ K अथा (अथं in the *ultra*). २ Dc विषमप्रागर्षिं subsequently changed to विषमप्रागर्षि. A B B D K K R B V C: विषमप्रागर्षि. P Cp अप्राक् । We with J P.

पूर्वोक्तानि यान्युदकानि सान्येव चतुर्धृष्टं वज्रं कल्पयित्वा शत्रुसिरःछेदाय प्रक्षिपति स च शत्रोरङ्गानि भिन्नपु देवाश्च तत् सर्वं मेऽनुजानन्स्वप्नाच्चास्ते ॥

सांप्रदायिकास्तु वक्ष्यमाणप्रकारेण तस्मिन्नेव कर्मणि विनियुजन्ति सूक्तम् ।

अभिचारकर्मणि उदकजलाणां विधानं उच्यते । “इन्द्रस्वीजः” इति सूक्तस्य आद्यानां षण्णाम् ऋचां पूर्वार्धैः कांस्यघटं प्रक्षालयति । “जिष्णवे योगाय” इति उत्तरार्धैः षड्भिः कांस्यघटम् उदकसमीपे निरधाति । “इदम् अहं यो मा प्राच्या दिशः” इत्यष्टौषेण कल्पजेन सूक्तेन उदकमध्ये निरधाति घटम् । “इदम् अहम्” इति सूक्तेन उदकमध्ये घटस्य मुलं करोति । “इदमहं यो मा प्राच्या दिशः” इति सूक्तेन घटम् उदकपूर्णे कृत्वा अपक्रामति । “इदमहम्” इति सूक्तेन उदकपूर्णे घटं मण्डपे स्थापयति । एतद् अभिचारे उदकाहरणम् । तदनन्तरं वज्रप्रहरणविधिः । “इन्द्रस्वीजः” इति सर्वं कृत्वा “इदमहम्” इति स्थापनान्तं कृत्वा “अभेर्भागः” [७-१४] इत्याद्यष्टाभिर्कर्मिभ्यः आनीतोदकस्य द्विधाकरणम् । अर्धं घटे कृत्वा अर्धं भाजने करोति । तद्भाजनम् अमी तापयति । घटम् अन्यस्मै पुरुषाय प्रदापयति । “अभेर्भागः” इत्यादयोऽमी तापने मन्त्राः । ततो बहिर्दक्षिणामुल्ल उपदिश्य भाजनम् अभि कृत्वा “वातस्य रंहितस्य” इति सौत्रमन्त्रेण उदकं संसृज्य “सम् अभये” इति कल्पजेन सूक्तेन सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽस्यं दद्यात् । “यो व आपोपाम्” [१५] इत्युक्त्वा वज्रप्रक्षेपः ॥ पुनरपि “वातस्य रंहितस्य” इत्यादि कृत्वा “यो व आपोपाम्भिः” [१६] इति ऋचा वज्रप्रक्षेपः । एवम् उत्तराभिर्कर्मिभ्यः [१७-२१] वज्रप्रक्षेपः । “एनानधराचः पराचः” इति कल्पजया ऋचा भाजनस्थम् उदकं भूमौ निनयति । एवमेव “यं वयम्” [२२] इति सूक्तेन अन्वृचम् “अपामस्मै वज्रम्” [२३] इति ऋचा च वज्रप्रक्षेपः । “विष्णोः क्रमोसि” [२५-२६] इति द्वावृत्तविष्णुक्रमान् क्रमते शत्रोरभिमुञ्चम् । तद् उक्तं कौशिकेन । “इन्द्रस्वीज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगायेत्यपु युनक्ति । “वातस्य रंहितस्यामृतस्य योनिरिति प्रतिपृच्छति । उत्तमाः प्रताप्याधराः प्रदायेनमेतानधराचः पराचोनामर्त्तपसस्तमूर्त्तयत “देवाः पित्रभिः संविदानः प्रजापतिः प्रथमो देवतानाम् इत्यतिव्यजति । इदम् अहं यो मा प्राच्या दिशोऽपामुदकं प्रदापयाम् । “दीदिवुर्गृहः । तस्येमौ प्राणापानानपक्रामामि ब्रह्मणा । दक्षिणायाः प्रतीच्या उदाच्या धुनाया व्यध्याः सर्वायाः । इदम् अहं यो मा दिशाम् अन्तर्देशेभ्य इत्यपक्रामामीति । एवम् अभिष्टानापोहननिवेष्टनानि । सर्वाणि स्युः सश्वद् भूतानि ब्राह्मणार्हं वज्रम् उद्यच्छामार्त्तच्छङ्कन्ते मां हनिष्यसि मां हनिष्यसीति । तेभ्योभयं वदेच्छम् अत्रये नं पृथिव्यै इमम् अन्तरिक्षाय नं वायवे “नं दिवे नं सूर्याय नं चन्द्राय नं नक्षत्रेभ्यः नं गन्धर्वाप्तराभ्यः नं सर्पैतरजनेभ्यः शिवं ममाम् इति । यो व आपोपाम् यं वयम् अपाम् अस्मै वज्रम् इत्यन्वृचम् उदकं प्रान् । विष्णोः क्रमोसीति विष्णुक्रमान्” इति [कौ० ६. ३] ॥

“यदर्वाचीनम्” इति ऋचा [२२] आचामयति अमृतमाषणसंज्ञातपापापनोदनकामम् ॥

“समुद्रं वः प्र हिणोमि” इति ऋचा [२३] पत्न्यङ्गलवुदपात्रं निनयति सर्वेषु तन्त्रेषु । “बहिषि पत्न्यङ्गली निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि” इति [कौ० १. ६] सूत्रान् ॥

“सूर्यस्याहृतम्” इति पञ्चभिः [३७-४१] प्रदक्षिणम् आवर्तते सर्वेषु तन्त्रेषु । “सूर्यस्याहृतम् इत्यभिदक्षिणम् आवर्तते” इति [कौ० १. ६] सूत्रान् ॥

इन्द्रस्वीजं स्येन्द्रस्य सह स्येन्द्रस्य बलं स्येन्द्रस्य वीर्यं स्येन्द्रस्य नृम्णं स्यं ।

जिष्णवे योगाय ब्रह्मयोगैर्वो युनक्ति ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्थ । इन्द्रस्य । सहः । स्थ । इन्द्रस्य । बलम् । स्थ । इन्द्रस्य । वी-

र्यम् । स्थ । इन्द्रस्य । नृम्णम् । स्थ ।

१ B वीर्यं स्थे०.

1 So V₁ and V₂. 2 So V₁ and V₂. 3 V₁ °वृग्०. We with V₁. 4 V₁ V₂ °दाना०. 5 V₂ ब्राह्मणा. 6 V₁ V₂ °मानाः शंक्ते.

जिष्णवे । योगाय । ब्रह्मऽयोगैः । वः । युनज्मि ॥ १ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगाय क्षत्रयोगैर्वी युनज्मि ॥ २ ॥

०योगाय । क्षत्रऽयोगैः । वः । १० ॥ २ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगाथेन्द्रयोगैर्वी युनज्मि ॥ ३ ॥

०योगाय । इन्द्रऽयोगैः । वः । १० ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगाय सोमयोगैर्वी युनज्मि ॥ ४ ॥

०योगाय । सोमऽयोगैः । वः । १० ॥ ४ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगाथाप्सुयोगैर्वी युनज्मि ॥ ५ ॥

०योगाय । अप्सुऽयोगैः । वः । युनज्मि ॥ ५ ॥

इन्द्रस्यौज० स्वेन्द्रस्य सह स्वेन्द्रस्य बलं स्वेन्द्रस्य वीर्यं^१ स्वेन्द्रस्य नृणं स्थ ।

जिष्णवे योगाय विश्वानि मा भूतान्युप तिष्ठन्तु युक्ता मे आप स्थ ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्थ । इन्द्रस्य । सहः । स्थ । इन्द्रस्य । बलम् । स्थ । इन्द्रस्य । वी-
र्यम् । स्थ । इन्द्रस्य । नृणम् । स्थ ।

जिष्णवे । योगाय । विश्वानि । मा । भूतानि । उप । तिष्ठन्तु । युक्ताः । मे । आपः । स्थ ॥ ६ ॥

अग्नेर्भाग स्थ ।

अपां शुक्रमापो देवीर्वचो अस्मासु धत्त ।

प्रजापतेर्वो धाम्नास्मै लोकार्य सादये ॥ ७ ॥

अग्नेः । भागः । स्थ ।

अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । वचोः । अस्मासु । धत्त ।

प्रजाऽपतेः । वोः । धाम्ना । अस्मै । लोकार्य । सादये ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य भाग स्थ । ०।०। ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । भागः । १० ॥ ८ ॥

सोमस्य भाग स्थ । ०।०। ॥ ९ ॥

सोमस्य । भागः । १० ॥ ९ ॥

वरुणस्य भागस्य १०१० ॥ १० ॥ (१३)

वरुणस्य । भागः १० ॥ १० ॥ (१३)

मित्रावरुणयोर्भागस्य १०१० ॥ ११ ॥

मित्रावरुणयोः । भागः १० ॥ ११ ॥

यमस्य भागस्य १०१० ॥ १२ ॥

यमस्य । भागः १० ॥ १२ ॥

पितृणां भागस्य १०१० ॥ १३ ॥

पितृणाम् । भागः १० ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्भागस्य ।

अपां शुक्रमापो देवीर्वचो अस्मासु धत्त ।

प्रजापतेर्वो धाम्नासै लोकार्य सादये ॥ १४ ॥

देवस्य । सवितुः । भागः । स्थ ।

अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । वचोः । अस्मासु । धत्त ।

प्रजापतेः । वोः । धाम्ना । असै । लोकार्य । सादये ॥ १४ ॥

यो व आपोपां भागोऽस्वन्तर्यजुष्यो देवयजनः ।

इदं तमति सृजामि तं माभ्यवनिक्षि ।

तेन तमभ्यतिसृजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विषमः ।

तं वधेयं तं स्तृषीयानेन ब्रह्मणानेन कर्मणानया मेन्या ॥ १५ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । भागः । अप्सुऽस्तु । अन्तः । यजुष्यः । देवऽयजनः ।

इदम् । तम् । अति । सृजामि । तम् । मां । अभिऽअवनिक्षि ।

तेन । तम् । अभिऽअतिसृजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । वयम् । वयम् । द्विषमः ।

तम् । वधेयम् । तम् । स्तृषीयम् । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या ॥ १५ ॥

यो व आपोपामुर्मिरप्सु ०१०१०० ॥ १६ ॥

०अपाम् । ऊर्मिः । अप्सु १० ॥ १६ ॥

यो व आपोपां वत्सोऽप्सु ०।०।०।० ॥ १७ ॥

०अपाम् । वत्सः । अप्सु १० ॥ १७ ॥

यो व आपोपां वृषभोऽप्सु ०।०।०।० ॥ १८ ॥

०अपाम् । वृषभः । अप्सु १० ॥ १८ ॥

यो व आपोपां हिरण्यगर्भोऽप्सु ०।०।०।० ॥ १९ ॥

०अपाम् । हिरण्यगर्भः । अप्सु १० ॥ १९ ॥

यो व आपोपामश्मा पृश्निर्दिव्योऽप्सु ०।०।०।० ॥ २० ॥ (१०)

वः । वः । आपः । अपाम् । अश्मा । पृश्निः । दिव्यः । अप्सु । अन्तः । यजुष्यः ।
देवयजनः ।

इदम् । तन् । अति । सृजामि । तम् । मा । १० ॥ तेन । तम् । १० ॥ २० ॥ (१०)

ये व आपोपामश्मयोऽस्तन्तर्ध्वजुष्या देवयजनाः ।

इदं तानति सृजामि तान् माभ्यवनिक्षि ।

तैस्तमभ्यतिसृजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विषाः ।

तं वधेयं तं स्तृषीयानेन ब्रह्मणानेन कर्मणानया मेन्या ॥ २१ ॥

ये । वः । आपः । अपाम् । अश्मयः । अप्सु । अन्तः । यजुष्यः । देवयजनाः ।

इदम् । तान् । अति । सृजामि । तान् । मा । अन्तिसवनिक्षि ।

तैः । तम् । अन्तिसवनिक्षिजामः । जः । अस्मान् । द्वेष्टि । वयम् । वयम् । द्विषः ।

तम् । वधेयम् । तम् । स्तृषीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या ॥ २१ ॥

यदर्वाचीनं त्रैहायणादनृतं किं चोदिम ।

आपो मा तस्मात् सर्वस्माद् दुरितात् पान्बंहसः ॥ २२ ॥

यत् । अर्वाचीनम् । त्रैहायणात् । अनृतम् । किम् । च । उदिम ।

१ B K K V C. वत्सोर. We with Dc. २ B K K S. वृषभोर. We with Dc. ३ K
K V. गणोर. We with B Dc. ४ P. मा । ५ K K V. योऽस्मात्. We with B D S D.
C. ६ B D K R C. °पान्बंहसः. We with A B K S V D. C. P P J

कार्यः । आ । नसात् । सरीसात् । दुःसृतात् । पुनत् । अहंसात् ॥ २२ ॥

समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिमदीतम् ।

अरिष्टाः सर्वहायसो मा च वः विप्रनामसत् ॥ २३ ॥

समुद्रम् । वः । प्र । हिणोमि । स्वात् । योनिम् । अदीतम् । ॥ २२ ॥

अरिष्टाः । सर्वहायसः । मा । च । वः । विप्रः । नामसत् ॥ २३ ॥

अरिप्रा आपो अपरि प्रमसत ।

प्रास्मदेनो दुरिप्रा सुपतीका च दुष्प्रभो म भवन्तु ॥ २४ ॥

अरिप्राः । आपः । अपः । रिपम् । प्रमसत् ।

प्र । प्रास्मत् । एनः । दुरिप्रात् । सुपतीका । च । दुष्प्रभः । म भवन्तु ॥ २४ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा पृथिवीसंशितो सूर्योत्तमाः ।

पृथिवीमनु वि क्रमेहं पृथिव्यामनु निर्भ्रान्तो गो र्भ्रान्तो वृष्टे यं वरं द्विमः ।

स मा जीवीत् तं प्राणो जहात् ॥ २५ ॥

विष्णोः । क्रमः । सोसि । सपत्नहा । पृथिवीसंशितः । सूर्योत्तमाः ।

पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । पृथिव्यामनु । निर्भ्रान्तः । गो र्भ्रान्तः । वृष्टे । यं वरं । द्विमः ।

द्वेष्टि । यम् । अयम् । द्विमः ।

सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहात् ॥ २५ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहान्तरिक्षमंशितो सूर्योत्तमाः ।

अन्तरिक्षमनु वि क्रमेहं अन्तरिक्षात् च निर्भ्रान्तो ॥ २६ ॥

सपत्नहा । अन्तरिक्षमंशितः । सूर्योत्तमाः ।

अन्तरिक्षम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । अन्तरिक्षात् । च । निर्भ्रान्तः ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा सूर्योत्तमाः सूर्योत्तमाः ।

दिव्यनु वि क्रमेहं दिवसं ॥ २७ ॥

सपत्नहा । सूर्योत्तमाः । सूर्योत्तमाः ।

दिवम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । दिवः । तम् ॥ २७ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा दिक्संशितो मनस्तेजाः ।

दिशोनु वि क्रमेहं दिग्भ्यस्तं ०।० ॥ २६ ॥

० सपत्नऽहा । दिक्ऽसंशितः । मनःऽतेजाः ।

दिशः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । दिक्ऽभ्यः । तम् । ० ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहाशासंशितो वार्ततेजाः ।

आशा अनु वि क्रमेहमाशाभ्यस्तं ०।० ॥ २९ ॥

० सपत्नऽहा । आशाऽसंशितः । वार्तऽतेजाः ।

आशाः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । आशाभ्यः । तम् । ० ॥ २९ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहं ऋक्संशितः सामतेजाः ।

ऋचोनु वि क्रमेहमृग्भ्यस्तं ०।० ॥ ३० ॥ (१५)

० सपत्नऽहा । ऋक्ऽसंशितः । सामऽतेजाः ।

ऋचः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । ऋक्ऽभ्यः । तम् । ० ॥ ३० ॥ (१५)

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा यज्ञसंशितो ब्रह्मतेजाः ।

यज्ञमनु वि क्रमेहं यज्ञात तं ०।० ॥ ३१ ॥

० सपत्नऽहा । यज्ञऽसंशितः । ब्रह्मऽतेजाः ।

यज्ञम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । यज्ञात् । तम् । ० ॥ ३१ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहोषधीसंशितः सोमतेजाः ।

ओषधीरनु वि क्रमेहमोषधीभ्यस्तं ०।० ॥ ३२ ॥

० सपत्नऽहा । ओषधीऽसंशितः । सोमऽतेजाः ।

ओषधीः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । ओषधीभ्यः । तम् । ० ॥ ३२ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहाप्सुसंशितो वरुणतेजाः ।

अपोनु वि क्रमेहमप्यस्तं ०।० ॥ ३३ ॥

० सपत्नऽहा । अप्सुऽसंशितः । वरुणऽतेजाः ।

अपः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । अप्ऽभ्यः । तम् । ० ॥ ३३ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा कृषिसंशितोन्नीजाः ।

कृषिमनु वि क्रमेहं कृष्यास्तं ८।० ॥ ३४ ॥

० सपत्नऽह्वा । कृषिऽसंशितः । अन्नऽन्नीजाः ।

कृषिम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । कृष्याम् । तम् ॥ ३४ ॥

विष्णोः क्रमोसि सपत्नहा प्राणमेशितः पुरुषतेजाः ।

प्राणमनु वि क्रमेहं प्राणात् तं त्रिभैनामो गोइक्षान देष्टि यं वयं द्विष्मः ।

स मा जीवीत ते प्राणो जहानु ॥ ३५ ॥

विष्णोः । क्रमः । अस्मि । सपत्नऽह्वा । प्राणऽसंशितः । पुरुषऽन्नीजाः ।

प्राणम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । प्राणात् । तम् । त्रिः । भैनाम् । यः । इक्षान् ।
देष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।

सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहानु ॥ ३५ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमभ्युत्तिं विश्वाः पृतना अरांतीः ।

इदमहमाभ्युप्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य वर्चस्तेजः प्राणमाभुर्नि वेष्टयामी-

दमेनमधराञ्च पादयामि ॥ ३६ ॥

जितम् । अस्माकम् । उद्भिन्नम् । अस्माकम् । अभि । अरथाम् । विश्वाः । पृतनाः । अरांतीः ।

इदम् । अहम् । आभ्युप्यायणस्य । अमुष्याः । पुत्रस्य । वर्चः । तेजः । प्राणम् । आभुः ।

नि । वेष्टयामि । इदम् । एनम् । अधराञ्चम् । पादयामि ॥ ३६ ॥

सूर्यस्यावृतमन्वावर्तं दक्षिणामन्वावृतम् ।

सा मे द्रविणं यच्छतु सा मे द्राक्षणवर्चसम् ॥ ३७ ॥

सूर्यस्य । आऽवृतम् । अनुऽआवर्तं । दक्षिणाम् । अनुः । आऽवृतम् ।

सा । मे । द्रविणम् । यच्छतु । सा । मे । द्राक्षणऽवर्चसम् ॥ ३७ ॥

दिशो ज्योतिष्मतीरभ्यावर्तं ।

१ KV कृष्यास्तं (V कृष्यात् in the p. text). २ AE क्रमस्य. V ३० E DV KV
D: Cs. ३ BB ०२५८.

ता मे द्रविणं यच्छन्तु ता मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३८ ॥

दिशः । ज्योतिष्मतीः । अभिऽआवर्ते ।

ताः । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ताः । मे । १० ॥ ३८ ॥

सप्तऋषीन्भ्यावर्ते ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३९ ॥

सप्तऽऋषीन् । अभिऽआवर्ते ।

ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । १० ॥ ३९ ॥

ब्रह्माभ्यावर्ते ।

तन्मे द्रविणं यच्छन्तु तन्मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४० ॥ (१६)

ब्रह्म । अभिऽआवर्ते ।

तत् । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । तत् । मे । १० ॥ ४० ॥ (१६)

ब्राह्मणो अभ्यावर्ते ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणान् । अभिऽआवर्ते ।

ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ४१ ॥

यं वयं मृगयामहे तं वयं स्तृण्वामहे ।

व्यात्रे परमेष्ठिनो ब्रह्मणापीपदाम तम् ॥ ४२ ॥

यम् । वयम् । मृगयामहे । तम् । वयैः । स्तृण्वामहे ।

विऽआर्ते । परमेऽस्थिनः । ब्रह्मणा । आ । अपीपदाम । तम् ॥ ४२ ॥

वैश्वानरस्य दंष्ट्राभ्यां हेतिस्तं समधादुभि ।

इयं तं प्सात्राहुतिः समिद् देवी सहीयसी ॥ ४३ ॥

वैश्वानरस्यं । दंष्ट्राभ्याम् । हेतिः । तम् । सम् । अयान् । अभि ।

इयम् । तम् । प्सात्रु । आऽहुतिः । सम्ऽइत् । देवी । सहीयसी ॥ ४३ ॥

राज्ञो बरुणस्य बन्धोऽसि ।

सोऽर्मुमांमुष्याः पुत्रनने प्राणे बन्धान ॥ ४४ ॥

राज्ञः । बरुणस्य । बन्धः । असि ।

सः । अर्मुम् । आर्मुमांमुष्याम् । अर्मुष्याः । पुत्रम् । अने । प्राणे । बन्धान् ॥ ४४ ॥

यत् ते अने भुपरसता आदिपतिं पृथिवीमानु ।

तस्य नस्व भुवस्पते सम्यच्छ प्रजापते ॥ ४५ ॥

यत् । ते । अर्मुम् । भुवः । पते । आऽक्षियन्ति । पृथिवीम् । अनु ।

तस्य । नः । त्वम् । भुवः । पते । सम्यच्छ । प्रजापते ॥ ४५ ॥

अपो दिव्या अचाविषं ररोत् समपृष्महि ।

पर्यस्तानम आगमं त मा सं सृज वर्चसा ॥ ४६ ॥

अपः । दिव्याः । अनापिषम् । ररोत् । सम । अपृष्महि ।

पर्यस्तान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम । सृज । वर्चसा ॥ ४६ ॥

सं मग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समातुषा ।

विद्युमं अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ ४७ ॥

सम् । मा । मग्ने । वर्चसा । सृज । सम । प्रजया । सम । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ ४७ ॥

यदमे अद्य मियुना शपातो यद्वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मेनसः शरद्व्या इ जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ ४८ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मियुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।

मन्योः । मनसः । शरद्व्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुधानान् ॥ ४८ ॥

परां शृणीहि तर्पसा यातुधानान् पराद्ये रदो हरसा शृणीहि ।

पराधिषा मूर्देवां कृणीहि परासुतुषः शोशुन्नतः शृणीहि ॥ ४९ ॥

१ K K V नोः. २ From here to verse 611. Addressed to the

३ K भुवनस्पत. ४ B once had २६२. K K अक्षियन्ति. We wish ADDRESS V D C
P P J.

परं । शृणीहि । तर्पसा । यातुऽधानान् । परं । अग्ने । रक्षः । हरंसा । शृणीहि ।
 परं । अर्षिषा । मूर्त्ऽदेवान् । शृणीहि । परं । असुऽतुपः । शोशुचतः । शृणीहि ॥ ४९ ॥
 अपामस्यै वज्रं प्र हरामि चतुर्भृष्टिं शीर्षेभिर्द्याय विद्वान् ।
 सो अस्याङ्गानि प्र शृणान्तु सर्वा तन्मे देवा अनु जानन्तु विश्वे ॥ ५० ॥ (१७)
 अपाम् । अस्यै । वज्रम् । प्र । हरामि । चतुःऽभृष्टिम् । शीर्षेऽभिर्द्याय । विद्वान् ।
 सः । अस्य । अङ्गानि । प्र । शृणान्तु । सर्वा । तत् । मे । देवाः । अनु । जानन्तु ।
 विश्वे ॥ ५० ॥ (१७)

॥ इति तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

खदिरकाष्ठफालविकारं मणिं शशुनाशाय तथा सर्वकामाप्तये वध्नाति सूक्तनानेन ॥ सांप्रदायिका हि वक्ष्यमाणप्रकारेण वि-
 नियुजन्ति ॥

सर्वकामसिद्धये खदिरफालमणिं त्रिवासितं कृत्वा हिरण्यवेष्टितं कृत्वा “एतमिभम्” [३५] इत्युक्त्वा इभम् उपसमाधाय
 “तमिमं देवता” [२९] इति वासितम् उद्धृत्य आसाद्य “अरातीयोः” इत्यथैसुक्तेन संपात्याभिमुख्य “ब्रह्मणा तेजसा”
 [३०] इति ऋचा वध्नाति । यस्मान् सर्वे कामाः संपद्यन्तेनेन मणिना तस्माद् अयं मणिः सर्वकामः । तथा च सूत्रम् ।
 “आयमगन् [३.५] अयं प्रतिसरः [८.५] अयं मे नरणः [१०.३] अगतीयोः [१०.६] इति मन्त्रोक्तान् वासितान्
 “वध्नाति । उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गर्भयित्वावभुज्य वैधं पर्यस्यति । एतमिभम् इत्युपसमाधाय तमिम
 “देवता इति वासितम् उद्धृत्य ब्रह्मणा तेजसेति वध्नाति” इति [की० २.२] ॥ मन्त्रोक्तान् मन्त्रोक्तद्वयनिकारान् । वासि-
 तान् त्रयोदश्यादयस्तिष्ठो वासितयस्तासु विधिवद् दधिमधुनि वासितान् । वन्धनस्थानं च मन्त्रस्थम् । उत्तमस्य अरातीयो-
 रिति सूक्तस्य । अत्रमुज्य कुटिलां कृत्वा । वैधं पर्यस्यति त्रिरावेष्टयति । पार्श्वे सर्वतो वेष्टनम् आयमेन । शिरसि वन्धनक-
 रणम् अधिरोहत्विति लिङ्गात् । इत्यादि वारिलः ॥

तथा पशौ वृथ्यमानयुपानुमन्त्रणे इदं सूक्तं त्रिनियुक्तम् । तद् उक्तं वैताने । “अरातीयोरिति यूपं वृथ्यमानम् अनुम-
 न्त्रयते” इति [वै० २.६] ॥

तथा “पार्थिवीं भूमिकामस्य” इति [न० क० १७] विहितायां पार्थिव्यां महाशान्तीं खदिरफालमणिवन्धनेति एतन्
 सूक्तं त्रिनियुज्यते । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अरातीयोरिति फालं पार्थिव्याम्” इति [न० क० १९] ॥

अरातीयोर्भ्रातृव्यस्य दुर्हादौ द्विषतः शिरः ।

अर्षिं वृश्चाम्योजसा ॥ १ ॥

अरातिऽयोः । भ्रातृव्यस्य । दुःऽहादौः । द्विषतः । शिरः ।

अर्षिं । वृश्चामि । ओजसा ॥ १ ॥

वर्मं मह्यमयं मणिः फालाज्जातः करिष्यति ।

पूणो मन्धेन मार्गमद् रसेन सह वर्चसा ॥ २ ॥

वर्मै । महाम् । अयम् । मणिः । फालात् । जातः । कश्चिन्मि ।

पूर्णः । मन्थेन । मा । आ । अगमत् । रसेन । सह । वीर्या ॥ ३ ॥

यत् त्वा शिक्षः परावधीत् तस्मा हस्तेन वास्या ।

आपस्त्वा तस्माजीवलाः पुनन्तु शुच्यः शुचिम् ॥ ३ ॥

यत् । त्वा । शिक्षः । पराऽवधीत् । तस्मा । हस्तेन । वास्या ।

आपः । त्वा । तस्मात् । जीवलाः । पुनन्तु । शुच्यः । शुचिम् ॥ ३ ॥

हिरण्यस्रगयं मणिः ऋद्धां यज्ञं महो दधत् ।

गृहे वसतु नोतिथिः ॥ ४ ॥

हिरण्यऽस्रक् । अयम् । मणिः । ऋद्धाम् । यज्ञम् । महो । दधत् ।

गृहे । वसतु । नः । अतिथिः ॥ ४ ॥

तस्मै घृतं सुरां मध्वन्नन्नं ददामहे ।

स नः पितेवं पुत्रेभ्यः श्रेयःश्रेयश्चिक्षितु भूयोभूयः श्वःश्रो देवेभ्यो

मणिरेत्यं ॥ ५ ॥

तस्मै । घृतम् । सुरांम् । महो । अन्नम् । अन्नम् । ददामहे ।

सः । नः । पिताऽइह । पुत्रेभ्यः । श्रेयःऽश्रेयः । चिक्षितु । भूयोऽभूयः । श्वःऽश्वोः ।

देवेभ्यः । मणिः । आऽइत्यं ॥ ५ ॥

यमबभाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्रुतमुग्रं खदिरभोजसे ।

तमग्निः प्रत्यमुञ्चत सो असी दुह आभ्यं भूयोभूयः श्वःश्रुतेन त्वं द्वि-

षतो जहि ॥ ६ ॥

यम् । अर्बभात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतऽश्रुतम् । उग्रम् । खदिरम् । भोजसे ।

तम् । अग्निः । प्रति । अमुञ्चत । सः । असी । दुहे । आभ्यम् । भूयोऽभूयः । श्वःऽश्वोः ।

तेन । त्वम् । द्विषतः । जहि ॥ ६ ॥

यमबभाद् बृहस्पतिर्मणिं० ।

१ P फलात् । २ B महो. ३ A D R De सुरां. ४ R J P श्रुतम्. ५ All our authorities read श्वो. ६ So far P has no variants. ७ P फलम् । ८ P आभ्योम ।

तमिन्द्रः प्रत्यमुञ्चतौजसे वीर्यायि कम् ।

सो अस्मै बलमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ७ ॥

० तम् । इन्द्रः । प्रति । अमुञ्चत । औजसे । वीर्यायि । कम् ।

सः । अस्मै । बलम् । इत् । दुहे । भूयःऽभूयः । ० ॥ ७ ॥

यमब० । तं सोमः प्रत्यमुञ्चत महे श्रोत्राय चक्षसे ।

सो अस्मै वर्च इद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ८ ॥

० तम् । सोमः । प्रति । अमुञ्चत । महे । श्रोत्राय । चक्षसे ।

० अस्मै । वर्चः । इत् । ० ॥ ८ ॥

यमब० । तं सूर्यः प्रत्यमुञ्चत तेनेमा अजयद् दिशः ।

सो अस्मै भूतिमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ ९ ॥

० तम् । सूर्यः । प्रति । अमुञ्चत । तेने । इमाः । अजयत् । दिशः ।

० अस्मै । भूतिम् । इत् । ० ॥ ९ ॥

यमब० । बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।

तं विभ्रच्चन्द्रमा मणिमसुराणां पुरोजयद् दानवानां हिरण्ययीः ।

सो अस्मै श्रियमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १० ॥ (१८)

० बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतऽश्चुतम् । उग्रम् । खदिरम् । ओजसे ।

तम् । विभ्रत् । चन्द्रमाः । मणिम् । असुराणाम् । पुरः । अजयत् । दानवानाम् । हिरण्ययीः ।

० अस्मै । श्रियम् । इत् । दुहे । ० ॥ १० ॥ (१८)

यमब० । बृहस्पतिर्वाताय मणिमाशवे ।

सो अस्मै वाजिनं दुहे भूयोभूयः० ॥ ११ ॥

० बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आशवे ।

सः । अस्मै । वाजिनम् । दुहे । ० ॥ ११ ॥

यमब० । तेनेमां मणिनां कृषिमग्धिनावभि रक्षतः ।

[अ० ३. सू० ६.] ४७४

दशमं काण्डम् ।

७६

स भिषग्भ्यां महो दुहे भूयोभूयः० ॥ १२ ॥

०तेन । इमाम् । मणिना । कृषिम् । अग्निनी । मणि । रक्षणः ।

सः । भिषक्ऽभ्याम् । महः । दुहे । ० ॥ १२ ॥

यमव० । तं विभ्रत सविता मणिं तेनेदमजयत् स्वः ।

सो अस्मै सुनृतां दुहे भूयोभूयः० ॥ १३ ॥

०तम् । विभ्रत् । सविता । मणिम् । तेन । इवम् । अजयत् । स्वः ।

सः । अस्मै । सुनृताम् । दुहे । ० ॥ १३ ॥

यमव० । तमापो विभ्रतीर्मणिं सदा धावन्त्यक्षिताः ।

* स आभ्योमृतमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १४ ॥

०तम् । आपः । विभ्रतीः । मणिम् । सदा । धावन्ति । अक्षिताः ।

सः । आभ्यः । अमृतम् । इत् । दुहे । ० ॥ १४ ॥

यमव० । तं राजा वरुणो मणिं प्रत्यमुञ्चत शंभुवम् ।

सो अस्मै सत्यमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १५ ॥

०तम् । राजा । वरुणः । मणिम् । प्रति । अमुञ्चत् । शम्ऽभुवम् ।

सः । अस्मै । सत्यम् । इत् । ० ॥ १५ ॥

यमव० । तं देवा विभ्रतो मणिं सर्वीलोकान् युधाजयन् ।

स एभ्यो जितिमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १६ ॥

०तम् । देवाः । विभ्रतः । मणिम् । सर्वान् । लोकान् । युधा । अजयन् ।

सः । एभ्यः । जितिम् । इत् । ० ॥ १६ ॥

यमव० । तद् बहुस्पतिर्वाताय मणिमाशवे ।

तमिमं देवतां मणिं प्रत्यमुञ्चन्त शंभुवम् ।

स आभ्यो विभ्रमिद् दुहे भूयोभूयः० अः अस्तेन त्वं विपतो जहि ॥ १७ ॥

१ B K जयन्स्वः. २ JP change this to अजयन् । Cp अजयन् । We wish P. ३ P
जितिम् । We with P J Cp. ४ B B K R V D C P P Cp प्रत्यमुञ्चन्त. We with
A D S J. ५ A P B D K R S V D C S अस्तेन.

यम् । अर्बन्नाम् । वृहस्पतिः । धाताय । मणिम् । आशर्वे ।
 तम् । इभम् । वेवताः । मणिम् । प्रति । अमुञ्चत । शम्ऽभुचम् ।
 सः । आभ्यः । विश्वम् । इत् । बुहे । भूयऽभूयः । श्वऽश्वः । तेन । त्वम् । द्विपत् ।
 जहि ॥ १७ ॥

ऋतवस्तमवभतार्तवास्तमवभत ।

संवत्सरस्तं बद्ध्वा सर्वं भूतं वि रक्षति ॥ १८ ॥

ऋतयः । तम् । अवभत । आर्तवाः । तम् । अवभत ।

सम्ऽवत्सरः । तम् । बद्ध्वा । सर्वम् । भूतम् । वि । रक्षति ॥ १८ ॥

अन्तर्देशा अवभत प्रदिशस्तमवभत ।

प्रजापतिसृष्टो मणिद्विषतो मेधरौ अकः ॥ १९ ॥

अन्तऽदेशाः । अवभत । प्रदिशाः । तम् । अवभत ।

प्रजापतिऽसृष्टः । मणिः । द्विपत् । मे । मेधरौ । अकः ॥ १९ ॥

अथर्वानो अवभताथर्वणा अवभत ।

तेमेदिनो अङ्गिरसो दस्यूनां विभिदुः पुरस्तेन त्वं द्विपतो जहि ॥ २० ॥ (१४)

अथर्वानः । अवभत । आथर्वणाः । अवभत ।

तेः । मेदिनः । अङ्गिरसः । दस्यूनाम् । विभिदुः । पुरः । तेन । त्वम् । द्विपत् । जहि ॥ २० ॥ (१४)

तं धाता प्रत्यमुञ्चत स भूतं व्यकल्पयत् ।

तेन त्वं द्विषतो जहि ॥ २१ ॥

तम् । धाता । प्रति । अमुञ्चत । सः । भूतम् । वि । व्यकल्पयत् ।

तेन । त्वम् । द्विपत् । जहि ॥ २१ ॥

यमवभ्राद् वृहस्पतिदेवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स मायं मणिरागमद् रसेन सह वर्चसा ॥ २२ ॥

यम् । अर्बन्नाम् । वृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरऽक्षितिम् ।

सः । मा । अयम् । मणिः । आ । अगमद् । रसेन । सह । वर्चसा ॥ २२ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमत् सह गोभिरजाविभिरनेन प्रजया सह ॥ २३ ॥

० अगमत् । सह । गोभिः । अजाविऽभिः । अनेन । प्रजया । सह ॥ २३ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमत् सह ग्रीहियवाभ्यां महसा भूत्या सह ॥ २४ ॥

० अगमत् । सह । ग्रीहिऽयवाभ्याम् । महसा । भूत्या । सह ॥ २४ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमन्मधोर्धृतस्य धारया कीलालेन मणिः

सह ॥ २५ ॥

० अगमत् । मधोः । धृतस्य । धारया । कीलालेन । मणिः । सह ॥ २५ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमदूर्जया पर्यसा सह द्रविणेन श्रिया सह ॥ २६ ॥

० अगमत् । ऊर्जया । पर्यसा । सह । द्रविणेन । श्रिया । सह ॥ २६ ॥

यमव० । स मायं मणिरागमत् तेजसा त्विष्या सह यशसा कीर्त्या सह ॥ २७ ॥

० अगमत् । तेजसा । त्विष्या । सह । यशसा । कीर्त्या । सह ॥ २७ ॥

यमव० । बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स मायं मणिरागमत् सर्वोभिर्भूतिभिः सह ॥ २८ ॥

यम् । अर्वात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् ।

सः । मा । अयम् । मणिः । आ । अगमत् । सर्वोभिः । भूतिभिः । सह ॥ २८ ॥

तमिमं देवतां मणिं मद्यं ददतु पुष्टये ।

अभिभुं क्षत्रवर्धनं सपत्नदम्भनं मणिम् ॥ २९ ॥

तम् । इमम् । देवताः । मणिम् । मद्यम् । वृत्तु । पुष्टये ।

अभिऽभुम् । क्षत्रऽवर्धनम् । सपत्नऽदम्भनम् । मणिम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मणा तेजसा सह प्रति मुञ्चामि मे शिवम् ।

असपत्नः सपत्नहा सपत्नान् मेधरौ अकः ॥ ३० ॥ (१०)

ब्रह्मणा । तेजसा । सह । प्रति । मुञ्चामि । मे । शिवम् ।

असपत्नः । सपत्नऽहा । सपत्नान् । मे । अघरान् । अकः ॥ ३० ॥ (१०) ।

उत्तरं त्रिपतो मामयं मणिः कृणोतु देवजाः ।

यस्य लोका इमे त्रयः पयो दुग्धमुपासते ।

स मायमधि रोहनु मणिः श्रेष्ठाय मूर्धतः ॥ ३१ ॥

उत्तरं त्रिपतम् । त्रिपतः । माम् । अयम् । मणिः । कृणोतु । देवजाः ।

यस्य । लोकाः । इमे । त्रयः । पयः । दुग्धम् । उपासते ।

सः । मा । अयम् । अधि । रोहनु । मणिः । श्रेष्ठाय । मूर्धतः ॥ ३१ ॥

यं देवाः पितरो मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा ।

स मायमधि रोहनु मणिः श्रेष्ठाय मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यम् । देवाः । पितरः । मनुष्याः । उपजीवन्ति । सर्वदा ।

सः । मा । अयम् । अधि । रोहनु । मणिः । श्रेष्ठाय । मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यथा वीजमुर्वरायां कृष्टे फालेन रोहति ।

एवा मयि मजा पशवोन्नमन्नं वि रोहनु ॥ ३३ ॥

यथा । वीजम् । उर्वरायाम् । कृष्टे । फालेन । रोहति ।

एव । मयि । मजा । पशवः । उन्नमन्नम् । वि । रोहनु ॥ ३३ ॥

यस्यै त्वा यज्ञवर्धन मणे प्रत्यमुचं शिवम् ।

तं त्वं शतदक्षिण मणे श्रेष्ठाय जिन्वतात् ॥ ३४ ॥

यस्यै । त्वा । यज्ञवर्धनम् । मणे । प्रत्यमुचम् । शिवम् ।

तम् । त्वम् । शतदक्षिणम् । मणे । श्रेष्ठाय जिन्वतात् ॥ ३४ ॥

एतमिभं समाहितं जुषाणो अग्ने प्रति हर्य होमैः ।

तस्मिन् विदेम सुमतिं स्वस्ति मजां चक्षुः पशून्तमिद्वे जातवेदसि

ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥ (२१)

एतम् । इभम् । समुदाहितम् । जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । होमैः ।

१ B S C₂ मणिष्कं. २ P लोकः 1. ३ K K V D c C₂ P J C₂ प्रत्यमुचं. We with A B D R S P. ४ So we with A D R S K C₂ P J C₂. B K D c अग्ने. P अग्ने 1.

[अ० ४. सू० ७.] ४७५ दशमं काण्डम् ।

३६३

तस्मिन् । विद्मन् । सुऽप्रतिम् । स्वस्ति । प्रऽजाम् । वधुः । पयस् । समऽर्षे । आऽर्षे-
वसि । ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥ (२१)

तृतीयोऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

“कस्मिन्नङ्गे” इति स्कम्भसूक्तम् । स्कम्भ इति सनातनतमो देवो ब्रह्मणोऽप्याद्यभूतः । भतो ज्येष्ठं ब्रह्मेति तस्य संज्ञा । तस्मिन् सर्वमेतत् तिष्ठति तत्सर्वम् एतेनाविष्टम् । विराडपि तस्मिन्नेव समाहितः । तस्मिन्नेव देवायतः सर्वे समाहिता इत्यादि वर्णनम् ॥

कस्मिन्नङ्गे तपो अस्याधि तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे अतमस्याध्याहितम् ।

कऽप्रतं कऽअद्वास्यं तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

कस्मिन् । अङ्गे । तपः । अस्य । अधि । तिष्ठति । कस्मिन् । अङ्गे । अतम् । अस्या । अधि ।
आऽहितम् ।

कऽ । अतम् । कऽ । अद्वा । अस्य । तिष्ठति । कस्मिन् । अङ्गे । सत्यम् । अस्य । प्रतिऽस्थि-
तम् ॥ १ ॥

कस्मादङ्गाद् दीप्यते अग्निरस्य कस्मादङ्गात् पवते मातरिष्वा ।

कस्मादङ्गाद् वि मिमीतेधि चन्द्रमा मह स्कम्भस्य मिमानो अङ्गम् ॥ २ ॥

कस्मात् । अङ्गात् । दीप्यते । अग्निः । अस्य । कस्मात् । अङ्गात् । पवते । मातरिष्वा ।
कस्मात् । अङ्गात् । वि । मिमीते । अधि । चन्द्रमाः । महः । स्कम्भस्य । मिमानो । अङ्गम् ॥ २ ॥

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठति भूमिरस्य कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्यन्तरिक्षम् ।

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्याहिता द्यौः कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्युत्तरं दिवः ॥ ३ ॥

कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । भूमिः । अस्य । कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । अन्तरिक्षम् ।
कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । आऽहितः । द्यौः । कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । उत्तरम् ।

दिवः ॥ ३ ॥

कऽप्रेप्तान् दीप्यत ऊर्ध्वो अग्निः कऽप्रेप्तान् पवते मातरिष्वा ।

यत्र प्रेप्तानीरभियन्यावृतः स्कम्भं तं ब्रूहे कतमः सिन्देव सः ॥ ४ ॥

१ AR ६३३०. २ ABBB C: ६३३०. ३ ABBKR ३ PPJC: स्विदेव. We with
D K V D: C.

क्वि। प्रऽईप्सन्। दीप्यते। ऊर्ध्वः। अग्निः। क्वि। प्रऽईप्सन्। एवते। मातरिभ्यां।
यत्र। प्रऽईप्सन्तीः। अग्निऽयन्ति। आऽयुतः। स्कम्भम्। तम्। ब्रुहि। कृतमः। स्विन्।
एव। सः ॥ ४ ॥

क्वाधिमासाः क्वियन्ति मासाः संवात्सरेण सह संविदानाः।
यत्र यन्युतवो यत्रार्तवाः स्कम्भं तं ॥ ५ ॥

क्वि। अथेऽमासाः। क्वि। यन्ति। भासाः। सम्ऽयत्सरेण। सह। सम्ऽविदानाः।
यत्र। यन्ति। ऋतवः। यत्र। धर्तवाः। स्कम्भम्। ॥ ५ ॥

क्वापे प्रेप्सन्ती युवती विरूपे अहोरात्रे द्रवतः संविदाने।
यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्त्यापः स्कम्भं तं ॥ ६ ॥

क्वि। प्रेप्सन्ती इति प्रऽईप्सन्ती। युवती इति। विरूपे इति विरूपे। अहोरात्रे इति।
द्रवतः। संविदाने इति सम्ऽविदाने।
यत्र। प्रऽईप्सन्तीः। अग्निऽयन्ति। आपः। स्कम्भम्। ॥ ६ ॥

यस्मिन्स्तद्ध्वां प्रजापतिलोकान्तसर्वीं आधारयत्।

स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः स्विदेव सः ॥ ७ ॥

यस्मिन्। स्तद्ध्वां। प्रजाऽपतिः। लोकार। सर्वाँ। आधारयत्।
स्कम्भम्। तम्। ब्रुहि। कृतमः। स्विद्। एव। सः ॥ ७ ॥

यत् परममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम्।

कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत् तद् वभूय ॥ ८ ॥

यत्। परम्। अमम्। यत्। च। मध्यम्। प्रजाऽपतिः। ससृजे। विश्वरूपम्।
कियता। स्कम्भः। प्र। विवेश। तत्र। यत्। न। प्रऽअविशत्। कियत्। तत्। वभूय ॥ ८ ॥

कियता स्कम्भः प्र विवेश भूतं कियद् भविष्यदुन्वाशयेत्स।

१ See note १, on preceding page. २ B D S C^s °वा स्कं°. We with A K K R V Dc.
३ A B R S C^s ३ for १. We with D K K V Dc. ४ A B B D K K R V Dc C^s all
read °वाः स्कं°. ५ P J प्रऽईप्सन्°. ६ A B D K K R S V Dc C^s P P J C^s all have
°व्या. ७ A R लोकान्तसर्वी°. ८ K K आधारयत्. ९ A B B K K R S P J C^s स्विदेव. We
with D V Dc C^s P. १० K V °मं यदपमं. We with A B D K R S P C^s P P J C^s.

एकं यदङ्गमकृणोत् सङ्ख्या कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र ॥ ९ ॥

कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । भूतम् । कियत् । अविष्यत् । अनुऽभाषये । अस्य ।
एकम् । यत् । अङ्गम् । अकृणोत् । सङ्ख्याऽथा । कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । तत्र ॥ ९ ॥

यत्र लोकांश्च कोशांश्चापो ब्रह्म जनां विदुः ।

असञ्च यत्र सञ्चान्तं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १० ॥ (२२)

यत्र । लोकान् । च । कोशान् । च । आपः । ब्रह्म । जनाः । विदुः ।
असत् । च । यत्र । सत् । च । अन्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्विद् ।
एव । सः ॥ १० ॥ (२२)

यत्र तपः पराक्रम्य व्रतं धारयत्युत्तरम् ।

श्रुतं च यत्र श्रद्धा चापो ब्रह्म समाहिताः स्कम्भं तं ॥ ११ ॥

यत्र । तपः । पराऽक्रम्य । व्रतम् । धारयति । उत्तरम् ।
श्रुतम् । च । यत्र । श्रद्धा । च । आपः । ब्रह्म । समुऽआहिताः । स्कम्भम् ॥ ११ ॥

यस्मिन् भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन्नाध्याहिताः ।

यत्राग्निश्चन्द्रमाः सूर्यो वातस्तिष्ठन्पार्षिताः स्कम्भं तं ॥ १२ ॥

यस्मिन् । भूमिः । अन्तरिक्षम् । द्यौः । यस्मिन् । अग्निः । आऽहिताः ।
यत्र । अग्निः । चन्द्रमाः । सूर्यः । वातः । तिष्ठन्ति । पार्षिताः । स्कम्भम् ॥ १२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः ।

स्कम्भं तं ॥ १३ ॥

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । अङ्गैः । सर्वैः । समाऽआहिताः ।
स्कम्भम् । तम् ॥ १३ ॥

यत्र चावयः प्रथमजा ऋतुः साम यजुर्मही ।

एकपिर्यस्मिन्नापितः स्कम्भं तं ॥ १४ ॥

१ K लक्ष्. २ K K R Dc अन्तः स्विद्. We with A B D S V C. ३ A K R S P J
Cp स्विदेव. We with B K V Dc Cs P. ४ V अन्तः स्विद्. We with A B K K R S D:
Cs. ५ D R C. P P J अहिताः. We with D S C. ६ D K S V अन्तः स्विद्. We with
A B K R Dc C-

यत्र । अथर्वः । प्रथमऽजाः । अथर्वः । सामं । यज्ञः । मही ।

एकऽअधिः । यस्मिन् । आर्षितः । स्कम्भम् १० ॥ १४ ॥

वत्रामृते च मृत्युश्च पुरुषेधि समाहिते ।

समुद्रो यस्य नाड्यं॑ पुरुषेधि समाहिताः स्कम्भं तं० ॥ १५ ॥

यत्र । अमृतम् । च । मृत्युः । च । पुरुषे । अधि । समाहिते इति समुद्रादिते ।

समुद्रः । यस्य । नाड्यः । पुरुषे । अधि । समुद्रादिताः । स्कम्भम् १० ॥ १५ ॥

यस्य चतस्रः प्रदेशो नाड्यं॑स्तिष्ठन्ति प्रथमाः ।

यज्ञो यश्च पराक्रान्तः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्वित्देव सः ॥ १६ ॥

यस्य । चतस्रः । प्रदेशः । नाड्यः । तिष्ठन्ति । प्रथमाः ।

यज्ञः । यत्र । पराक्रान्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ १६ ॥

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् ।

यो वेदं परमेष्ठिनं यश्च वेदं प्रजापतिम् ।

ज्येष्ठं ये ब्राह्मणं विदुस्ते स्कम्भमनुसंविदुः ॥ १७ ॥

ये । पुरुषे । ब्रह्म । विदुः । ते । विदुः । परमेष्ठिनम् ।

यः । वेदं । परमेष्ठिनम् । यः । च । वेदं । प्रजापतिम् ।

ज्येष्ठम् । ये । ब्राह्मणम् । विदुः । ते । स्कम्भम् । अनुसंविदुः ॥ १७ ॥

यस्य शिरो वैश्वानरश्चक्षुरङ्गिरसो भवन् ।

अङ्गानि यस्य यातवः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्वित्देव सः ॥ १८ ॥

यस्य । शिरः । वैश्वानरः । चक्षुः । अङ्गिरसः । भवन् ।

अङ्गानि । यस्य । यातवः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कतमः । स्वित् । एव । सः ॥ १८ ॥

१ B D S C ३ for १. We with K V Dc. २ D S V समाहिता स्कम्भं. We with A B K R Dc Cs. ३ A B B D K R S V Dc Cs all have प्रथमाः for प्रथमः. P P J Cc प्रऽप्यस्ताः । ४ D S V पराक्रान्तः स्कम्भं. We with A B K R Dc Cs. ५ B D S R स्वित्देव. We with A V Dc. ६ P P J स्वित् । Cc afterwards changed to स्वित् । ७ A D K R S V यातवः स्कम्भं. We with B B Dc Cs. ८ A B R S स्वित्देव. We with V Dc. ९ P P J स्वित् । Cc changes स्वित् to स्वित्.

यस्य ब्रह्म मुखमाहुर्जिह्वां मधुकशामुत ।

विराजमूधो यस्याहुः स्कम्भं तं ॥ १९ ॥

यस्य । ब्रह्म । मुखम् । आहुः । जिह्वाम् । मधुकशाम् । उत ।

विराजम् । अर्धः । यस्य । आहुः । स्कम्भम् ॥ १९ ॥

यस्माहचो अपातक्षन् यजुर्वेसादुपाकषन् ।

सामानि यस्य लोमान्यथर्वाङ्गिरसो मुखं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव
सः ॥ २० ॥ (२३)

यस्मात् । अर्धः । अपातक्षन् । यजुः । यस्मात् । अपाकषन् ।

सामानि । यस्य । लोमानि । अथर्वेऽर्वाङ्गिरसः । मुखम् । स्कम्भम् । तम् । प्रति । क-

तमः । स्विदेव । एव । सः ॥ २० ॥ (२३)

असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं परममियु जनां विदुः ।

उतो सन्नन्येनोवरे ये ते शाखाभुपासते ॥ २१ ॥

असत्तुऽशाखाम् । प्रतिष्ठन्तीम् । परमम्ऽइय । जनाः । विदुः ।

उतो इति । सत् । मन्यन्ते । अवरे । ये । ते । शाखाम् । उपासते ॥ २१ ॥

यत्रादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च समाहिताः ।

भूतं च यत्र भव्यं च सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः
स्विदेव सः ॥ २२ ॥

यत्र । आदित्याः । च । रुद्राः । च । वसवः । च । समुऽआहिताः ।

भूतम् । च । यत्र । भव्यम् । च । सर्वे । लोकाः । प्रतिष्ठिताः । स्कम्भम् । तम् । प्रति । क-

तमः । स्विदेव । एव । सः ॥ २२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा निर्धि रक्षन्ति सर्वदा ।

निधिं तमद्य को वेद् यं देवा अभिरक्षथ ॥ २३ ॥

१ DSV ० दु स्कं. We with AB BK & Dc. २ BRŚVPJ भिरक्षथ. ३ KK
RŚVP विदुः. ४ KK ० मन्यन्ते. ५ BDSVC ० एता रकाः. We with AB KK
R Dc. ६ BRŚ स्विदेव. ७ P P ३ स्विन् । C स्विन् । ८ ० १ ३ स्विन् ।

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । निऽधिम् । रक्षन्ति । सर्वदा ।

निऽधिम् । तम् । अघ । कः । वेद् । यम् । देवाः । अग्निऽरक्षं ॥ २३ ॥

यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।

यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात् ॥ २४ ॥

यत्र । देवाः । ब्रह्मऽविदः । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । उपऽआसते ।

यः । वै । तान् । विद्यात् । प्रतिऽअक्षम् । सः । ब्रह्मा । वेदिता । स्यात् ॥ २४ ॥

बृहन्तो नाम ते देवा येसंतः परि जज्ञिरे ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्यासदाहुः परो जनाः ॥ २५ ॥

बृहन्तः । नाम । ते । देवाः । ये । असंतः । परि । जज्ञिरे ।

एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । असत् । आहुः । परः । जनाः ॥ २५ ॥

यत्र स्कम्भः प्रजनयन् पुराणं व्यवर्तयत् ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्य पुराणमनुसंविदुः ॥ २६ ॥

यत्र । स्कम्भः । प्रऽजनयन् । पुराणम् । विऽअवर्तयत् ।

एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । पुराणम् । अनुऽसंविदुः ॥ २६ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे ।

तान् वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ॥ २७ ॥

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । गात्रा । विऽभेजिरे ।

तान् । वै । त्रयःऽत्रिंशत् । देवान् । एके । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ २७ ॥

हिरण्यगर्भं परमर्मनस्युद्यं जना विदुः ।

स्कम्भस्तदग्रे प्रासिञ्चद्विरण्यं लोके अन्तरा ॥ २८ ॥

हिरण्यऽगर्मम् । परमम् । अनतिऽउद्यम् । जनाः । विदुः ।

स्कम्भः । तत् । अग्रे । प्र । असिञ्चत् । हिरण्यम् । लोके । अन्तरा ॥ २८ ॥

स्कम्भे लोकाः स्कम्भे तपः स्कम्भेऽध्यतसाहितम् ।

१ P C P ले । २ B K व्यवर्तयत् । ३ B S P विदुः । ४ P J उद्यम् । We with P C
५ B D S V C लोका स्कं० । We with A K R D c. ६ B D S V C तपं स्कं० । We
with A K R D c.

स्कम्भे त्वा वेद प्रत्यक्षमिन्द्रे सर्वं समाहितम् ॥ २९ ॥

स्कम्भे । लोकाः । स्कम्भे । तपः । स्कम्भे । अग्निः । क्रतुम् । आऽहितम् ।
स्कम्भे । त्वा । वेद । प्रतिऽअक्षम् । इन्द्रे । सर्वम् । समूऽआहितम् ॥ २९ ॥

इन्द्रे लोकान् इन्द्रे तप इन्द्रेऽधृतमाहितम् ।

इन्द्रे त्वा वेद प्रत्यक्षं स्कम्भे सर्वं प्रतिप्रितम् ॥ ३० ॥ (२९)

इन्द्रे । लोकाः । इन्द्रे । तपः । इन्द्रे । अग्निः । क्रतुम् । आऽहितम् ।
अक्षम् । त्वा । वेद । प्रतिऽअक्षम् । स्कम्भे । सर्वम् । प्रतिऽस्थितम् ॥ ३० ॥ (२९)

नाम् नाम्ना जोहवीति पुरा सूर्यात् परोषम् ।

यद्भुजः प्रथमं संवभूय स ह तत् स्वराज्यमियाय यस्मान्नात् पाम्रस्ति
भूतम् ॥ ३१ ॥

नाम् । नाम्ना । जोहवीति । पुरा । सूर्यात् । परोषः ।
यत् । भुजः । प्रथमम् । संवभूय । स । ह । तत् । स्वराज्यम् । यना । पाम्रम् । यमात् ।
न । अन्यत् । परम् । अग्निः । भूतम् ॥ ३१ ॥

यस्य भूमिः प्रान्तारिहामृतोदरम् ।

दिवं यश्चक्रे भूमिर्त्वं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३२ ॥

यस्य । भूमिः । प्रान्तः । अग्निः । भूतम् । उत । उदरम् ।
दिवम् । यः । चक्रे । सूर्यात् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३२ ॥

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः ।

अग्निश्च यश्चक्र आस्ये १ तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३३ ॥

यस्य । सूर्यः । चक्षुः । चन्द्रमाः । च । पुनः । णवः ।
अग्निः । यः । चक्रे । आस्ये । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३३ ॥

यस्य सातः प्राणपानौ चक्षुरङ्गिरसोभवनः ।

दिशो यश्चक्रे प्रज्ञानीस्तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३४ ॥

यस्य । वार्तः । प्राणापानौ । षष्ठः । अत्रिरसः । अमवन् ।

दिशः । यः । चके । प्रऽहानीः । तस्यै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३४ ॥

स्कम्भो दाधार द्यावापृथिवी उभे इमे स्कम्भो दाधारोर्वेऽन्तरिक्षम् ।

स्कम्भो दाधार प्रदिशः बहुर्वीः स्कम्भ इदं विश्वं भुवन्मा विवेश ॥३५॥

स्कम्भः । दाधार । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति । स्कम्भः । दाधार । उरु ।
अन्तरिक्षम् ।

स्कम्भः । दाधार । प्रऽदिशः । बहु । उर्वीः । स्कम्भे । इदम् । विश्वम् । भुवन्म् । आ ।
विवेश ॥ ३५ ॥

यः अमात् तर्पसो जातो लोकान्सर्वानसमानशे ।

सोमं यश्चक्रे केवलं तस्यै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३६ ॥

यः । अमात् । तर्पसः । जातः । लोकान् । सर्वान् । समऽभानशे ।

सोमम् । यः । चक्रे । केवलम् । तस्यै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३६ ॥

कथं वातो नेलयति कथं न रमते मनः ।

किमापः सत्यं प्रेप्सन्तीनेलयन्ति कदा चन ॥ ३७ ॥

कथम् । वार्तः । न । इलयति । कथम् । न । रमते । मनः ।

किम् । आपः । सत्यम् । प्रऽप्रेप्सन्तीः । न । इलयन्ति । कदा । चन ॥ ३७ ॥

महद् यक्षं भुवन्स्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य पृष्ठे ।

तस्मिन् ह्ययन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्धः परित इव शाखाः ॥३८॥

महद् । यक्षम् । भुवन्स्य । मध्ये । तपसि । क्रान्तम् । सलिलस्य । पृष्ठे ।

तस्मिन् । अयन्ते । ये । ऊं इति । के । च । देवाः । वृक्षस्य । स्कन्धः । परितःऽइव ।

शाखाः ॥ ३८ ॥

१ B B D S C s २ for १. We with K R V D c. २ B D S V C s बहुर्वी स्कं. We with A B K R D c. ३ P J इलयति । We with P C p. ४ So P P J C r. ५ A B R S C s P पृष्ठे. ६ A R R D c तस्मिन्. We with B D K S C s. ७ D S पृष्ठत.

यस्यै हस्ताभ्यां पादाभ्यां वाचा ओत्रेण चक्षुषा ।

यस्यै देवाः सदा बलिं प्रयच्छन्ति विमितमिति स्क्वम्भं तं ब्रूहि कतमः

सिंहेव सः ॥ ३९ ॥

यस्यै । हस्ताभ्याम् । पादाभ्याम् । वाचा । ओत्रेण । चक्षुषा ।

यस्यै । देवाः । सदा । बलिम् । प्रयच्छन्ति । विमितम् । अमितम् । स्क्वम्भम् । तम् ।

ब्रूहि । कतमः । सिंहेव । एव । सः ॥ ३९ ॥

अप तस्यै हतं तस्यै अतृप्तः स पाप्मना ।

सर्वाणि तस्मिन् व्योर्तापि यानि व्रीणि प्रजापतेः ॥ ४० ॥

अप । तस्यै । हतम् । तस्यै । अतृप्तः । सः । पाप्मना ।

सर्वाणि । तस्मिन् । व्योर्तापि । यानि । व्रीणि । प्रजापतेः ॥ ४० ॥

यो वेतसं हिरण्यं तस्यै सौमि वेद ।

स वै गुह्यः प्रजापतिः ॥ ४१ ॥

यः । वेतसम् । हिरण्यम् । तस्यै । सौमि । वेदः ।

सः । वै । गुह्यः । प्रजापतिः ॥ ४१ ॥

तत्त्वमेके युवतीं विसृजे अभ्याक्रामे वयतः पणमयूख्यम् ।

प्रान्था तन्तूस्तिरते यत्त अन्या नापं वृञ्जाते न संसातो अन्तम् ॥ ४२ ॥

तत्त्वम् । एके । युवतीं । विसृजे । अभ्याक्रामे । वयतः । पणमयूख्यम् ।

प्रान्थम् । तन्तूम् ।

प्र । अन्याम् । तन्तूम् । तिरेते । यत्तम् । अन्याम् । नापं । वृञ्जाते । न । संसातो । अन्तम् ।

अन्तम् ॥ ४२ ॥

तयोरहं पण्डितस्त्वयोरिह न वि जानामि यत्रा परमार्थम् ।

ABKR ई P री गिन्दि । W ३३३ BDKV D C C । D D A R U
उत्रः We win E D P P J O R । A B I D K E S V D । D । न । संसातो । P
PJ गुह्यं । We win E D P P J O R । A B D S V D C C । अयम् । न । संसातो । K K M P
। ३ । D C ३ प्राश्न । न । संसातो ।

पुमानेनद् वयत्युङ्गणसिं पुमानेनद् वि जभाराधि नाके ॥ ४३ ॥

तयोः । अहम् । परित्रुत्यन्वोऽइव । न । वि । जानामि । यतरा । परस्तात् ।

पुमान् । पुनत् । चयति । उत् । गृणसि । पुमान् । पुनत् । वि । जभार । अथि । नाके ॥ ४३ ॥

इमे मयूखा उप तस्तमुर्दिवं सामानि चक्रुस्तसराणि वातवे ॥ ४४ ॥ (२५)

इमे । मयूखोः । उप । तस्तमुः । दिवम् । सामानि । चक्रुः । तसराणि । वातवे ॥ ४४ ॥ (२५)

इति चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यो भूतम्” इति सूक्तमपि स्कम्भदेवताकम् ॥ अत्रापि स्कम्भस्य ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं सर्वेषामाश्रयभूतत्वं च दर्शते ॥

यो भूतं च भव्यं च सर्वं यश्चाधितिष्ठति ।

स्वर्धस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

यः । भूतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । यः । च । अधिऽतिष्ठति ।

स्वः । यस्य । च । केवलम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ १ ॥

स्कम्भेनेमे विष्टभिते द्यौश्च भूमिश्च तिष्ठतः ।

स्कम्भ इदं सर्वमात्मन्वद् यत् प्राणनिमिषञ्च यत् ॥ २ ॥

स्कम्भेन । इमे इति । विष्टभिते इति विऽस्तभिते । द्यौः । च । भूमिः । च । तिष्ठतः ।

स्कम्भे । इदम् । सर्वम् । आत्मन्ऽवत् । यत् । प्राणत् । निऽमिषत् । च । यत् ॥ २ ॥

तिस्रो ह प्रजा अत्यायमायन् न्यधन्या अर्कमभितोविशन्त ।

बृहन् ह तस्यौ रजसो विमानो हरितो हरिणीरा विवेश ॥ ३ ॥

तिस्रः । ह । प्रजाः । अतिऽआयम् । आयन् । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । अविशन्त ।

बृहन् । ह । तस्यौ । रजसः । विऽमानः । हरितः । हरिणीः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

द्वादश प्रथमश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्खवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ ४ ॥

१ Ṣ "नद्रय". २ K गृहन्ति. ३ R Ṣ C. Cr मयूखा. ४ P तस्यभुः । ५ P Ṣ चक्रुः ।
We with J Cr. ६ B corrects १ into ३. Ḃ Ḍ Ṣ C. ३. We with K V De. ७ K 'म-
पयश्च (sic). ८ Ḃ Ḍ Ṣ C. ३ for १. We with K Ṛ V De. ९ A Ḃ K Ṣ De C. P Ṣ
षष्टिश्च.

द्वान्श । प्रऽध्वयः । लक्ष्म । एकम् । त्रीणि । नभ्याति । कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।
तत्र । आऽहताः । त्रीणि । शतानि । शङ्करः । एषिः । च । स्वायं । अविऽचाचलाः । ये ॥ ३ ॥

इदं संवितर्वि जानीहि षड् यमा एक एकजः ।

तरिमन् हागित्वभिच्छन्ते य एषामेक एकजः ॥ ४ ॥

इदम् । संवितः । वि । जानीहि । षट् । यमाः । एकः । एकऽजः ।

तरिमन् । ह । हागित्वम् । श्छन्ते । यः । एषाः । एतः । एकऽजः ॥ ४ ॥

आविः सन्निहितं गुहा जरन्नासं महत् पदम् ।

तत्रेदं संप्रमापितमेतत् प्राणत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

आविः । सन् । निऽहितम् । गुहा । जरन् । नासं । महत् । पदम् ।

तत्र । इदम् । संप्रमम् । आपितम् । एतत् । प्राणत् । प्रतिऽस्थितम् ॥ ६ ॥

एकचक्रं वर्तते एकनेमि सहस्राक्षरं प्र एषां नि पश्चा ।

अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कः सप्त बभूव ॥ ७ ॥

एकऽचक्रम् । वर्तते । एकऽनेमि । सहस्रंऽअक्षरम् । प्र । एषां । नि । पश्चात् ।

अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । जजान । यत् । अस्य । अर्धम् । कः । सप्त । बभूव ॥ ७ ॥

गञ्जवाही वेहत्यग्रमेषां प्रष्टयो युक्ता अनुसंवहन्ति ।

अयातस्य ददृशे न यात परं नेदीयोवरं दवीयः ॥ ८ ॥

गञ्जवाही । वहति । अग्रम् । एषाम् । प्रष्टयः । युक्ताः । अनुऽसंवहन्ति ।

अयातम् । अस्य । ददृशे । न । यातम् । परम् । नेदीयः । अवरम् । दवीयः ॥ ८ ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निर्हितं विश्वरूपम् ।

तदासत् ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥ ९ ॥

तिर्यग्ऽबिलः । चमसः । ऊर्ध्वऽबुधः । तस्मिन् । यशः । निऽहितम् । विश्वऽरूपम् ।

तत् । आसत् । ऋषयः । सप्त । साकम् । ये । अस्य । गोपाः । महताः । बभूवुः ॥ ९ ॥

या पुरस्ताद् युज्यते या च पश्चाद् या विश्वतो युज्यते या च सर्वतः ।

१ P एकऽजाः । २ R ३ । ३ K R S D प्रष्टयो । V J C प्रष्टयः । P प्रष्टयः । P प्रष्टयः ।
प्रत्यः । We with A B D R Cः P प्रष्टयो । R S अनुसं । D K P अग्रम्

यया यज्ञः प्राङ् तायते तां त्वा पृच्छामि कतमा सर्चाम् ॥ १० ॥ (२६)

या । पुरस्तात् । युज्यते । या । च । पश्चात् । या । विश्वतः । युज्यते । या । च । सर्वतः ।
यया । यज्ञः । प्राङ् । तायते । ताम् । त्वा । पृच्छामि । कतमा । सा । ऋचाम् ॥ १० ॥ (२६)

यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणनिमिषच्च यद् भुवन्त ।

तद् दाधार पृथिवीं विश्वरूपं तत् संभूय भवत्येकमेव ॥ ११ ॥

यत् । एजति । पतति । यत् । च । तिष्ठति । प्राणत् । अप्राणत् । निमिषत् । च ।
यत् । भुवन्त ।

तत् । दाधार । पृथिवीम् । विश्वरूपम् । तत् । सम्भूय । भवति । एकम् । एव ॥ ११ ॥

अनन्तं विततं पुरुत्रानन्तमन्तवच्चा समन्ते ।

ते नाकपालश्चरति विचिन्वन् विद्वान् भूतमुत भव्यमस्य ॥ १२ ॥

अनन्तम् । विस्तृतम् । पुरुऽथा । अनन्तम् । अन्तऽवत् । च । समन्ते इति सम्भन्ते ।
ते इति । नाकपालः । चरति । विचिन्वन् । विद्वान् । भूतम् । उत । भव्यम् । अस्य ॥ १२ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरदृश्यमानो बहुधा वि जायते ।

अर्धेन विश्वं भुवन्मं जजान यदस्यार्धं कतमः स केतुः ॥ १३ ॥

प्रजापतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अदृश्यमानः । बहुधा । वि । जायते ।
अर्धेन । विश्वम् । भुवन्म् । जजान् । यत् । अस्य । अर्धम् । कतमः । सः । केतुः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं भरन्तामुदकं कुम्भेनेवोदहार्यमि ।

पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वम् । भरन्तम् । उदकम् । कुम्भेनेऽहव । उदऽहार्यमि ।
पश्यन्ति । सर्वे । चक्षुषा । न । सर्वे । मनसा । विदुः ॥ १४ ॥

दूरे पूर्णेन वसति दूर जनेन हीयते ।

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तस्मै बलिं राष्ट्रभूतो भरन्ति ॥ १५ ॥

दूरे । पूर्णेन । वसति । दूरे । जनेन । हीयते ।

१ A सर्चा. B सर्चाम्. K सञ्चाम्. We with BDKRŠVDCs. २ A पृथिवी.
J पृथिवी ।

महत् । पक्षम् । भुवनस्य । मध्ये । तस्यै । बलिम् । तद्गुणवृत्तः । मरुति ॥ १५ ॥

यतः सूर्ये उदेत्यस्तं वषट् च गच्छति ।

तदेव मन्येह ज्येष्ठं तदु नात्येति किं चन ॥ १६ ॥

यतः । सूर्यः । उत्पति । अस्तम् । यत्र । च । गच्छति ।

तत् । एव । मन्ये । महम् । ज्येष्ठम् । तत् । ऊं इति । न । अति । पति । किम् । चन ॥ १६ ॥

ये अर्वाङ् मध्यं उत वा पुराणं वेदं विद्वांसमभितो बद्धन्ति ।

आदित्यमेव ते परि तदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं विष्टुतं च हुंसम् ॥ १७ ॥

ये । अर्वाङ् । मध्ये । उत । वा । पुराणम् । वेदम् । विद्वांसम् । अभितः । बद्धन्ति ।

आदित्यम् । एव । ते । परि । बद्धन्ति । सर्वे । अग्निम् । द्वितीयम् । विष्टुतम् । च ।

हुंसम् ॥ १७ ॥

सहस्राहर्षं विर्यतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गम् ।

स देवान्सर्वानुरस्युपदद्यं संपश्यन् याति भुवनानि विद्यां ॥ १८ ॥

सहस्रऽअहर्षम् । विऽर्यतौ । अस्य । पक्षौ । हरेः । हंसस्य । पततः । स्वऽगम् ।

सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उपदद्यं । सम्पश्यन् । याति । भुवनानि । विद्यां ॥ १८ ॥

सत्येनोर्ध्वस्तपति ब्रह्मणार्वाङ् वि पश्यति ।

प्राणेन तिर्यङ् प्राणति यस्मिन् ज्येष्ठमधि श्रितम् ॥ १९ ॥

सत्येन । ऊर्ध्वः । तपति । ब्रह्मणा । अर्वाङ् । वि । पश्यति ।

प्राणेन । तिर्यङ् । प्र । अनेति । यस्मिन् । ज्येष्ठम् । अधि । श्रितम् ॥ १९ ॥

यो वै ते विद्यादरणी याभ्यां निर्मथ्यते वसु ।

स विद्वान् ज्येष्ठं मन्येत स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ २० ॥ (२०)

यः । वै । ते इति । विद्यात् । अरणी इति । याभ्याम् । निऽमथ्यते । वसु ।

सः । विद्वान् । ज्येष्ठम् । मन्येत । सः । विद्यात् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ २० ॥ (२०)

अपादग्रे समभवत् सो अग्रे स्वराभरत् ।

१ BDBVCs पतत स्वर्गम्. We with AKKEDc. २ PJ अनति l. We with P
Cr. ३ BDBVCs ३. We with KKVDC.

चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् ॥ २१ ॥

अपात् । अग्ने । सम् । अभवत् । सः । अग्ने । स्वः । वा । अजरात् ।
चतुःऽपात् । भूत्वा । भोग्यः । सर्वम् । आ । अदत्त् । भोजनम् ॥ २१ ॥

भोग्यो भवदयो अन्नमदद् बहु ।

यो देवमुत्तरावन्तमुपासीत सनातनम् ॥ २२ ॥

भोग्यः । भवत् । अयो इति । अन्नम् । अदत् । बहु ।
यः । देवम् । उत्तरावन्तम् । उपऽआसीत् । सनातनम् ॥ २२ ॥

सनातनमेनमाहुरुताद्य स्यात् पुनर्णवः ।

अहोरात्रे प्र जायते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ २३ ॥

सनातनम् । एनम् । आहुः । उत । अद्य । स्यात् । पुनःऽनवः ।
अहोरात्रे इति । प्र । जायेते इति । अद्यः । अन्यस्य । रूपयोः ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमयुतं न्यबुिदमसंख्येयं स्वर्मासित् निविष्टम् ।

तदस्य धन्यभिपश्यत एव तस्माद् देवो रोचत एव एतत् ॥ २४ ॥

शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । निऽअबुिदम् । अस्य संख्येयम् । स्वर्म् । आसित् । निऽविष्टम् ।
तत् । अस्य । धन्यः । अभिऽपश्यतः । एव । तस्मात् । देवः । रोचते । एव । एतत् ॥ २४ ॥

वालादेकमणीयरकमुतैकं नेवं दृश्यते ।

ततः परिष्वजीयसी देवता सा मम प्रिया ॥ २५ ॥

वालात् । एकम् । अणीयऽकम् । उत । एकम् । नऽदृव । दृश्यते ।
ततः । परिऽस्वजीयसी । देवता । सा । मम । प्रिया ॥ २५ ॥

इयं कल्याण्यर्षजरा मर्त्यस्यामृता गृहे ।

यस्मै कृता शये स यश्चकार जजार सः ॥ २६ ॥

इयम् । कल्याणी । अजरा । मर्त्यस्य । अमृता । गृहे ।
यस्मै । कृता । शये । सः । यः । चकार । जजार । सः ॥ २६ ॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

१ B K V मम. २ A B B D R S C s ३. We with K R V D. ३ P अजराः । changed from अजरा । We with P J C r. ४ P P C P अमृताः । J अमृता । altered to अमृताः ।

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ २७ ॥

त्वम् । जी । त्वम् । पुमात् । अस्ति । त्वम् । कुमारः । उत । वा । कुमारी ।

त्वम् । जीर्णः । दण्डेन । वञ्चसि । त्वम् । जातः । भवसि । विश्वतःऽमुखः ॥ २७ ॥

उतैषां पितोत वा पुत्र एषामुतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः ।

एको ह देवो मनसि प्रविष्टः प्रथमो जातः स उ गर्भे अन्तः ॥ २८ ॥

उत । एषाम् । पिता । उत । वा । पुत्रः । एषाम् । उत । एषाम् । ज्येष्ठः । उत । वा ।
कनिष्ठः ।

एकः । ह । देवः । मनसि । प्रऽविष्टः । प्रथमः । जातः । सः । उं इति । गर्भे । अन्तः ॥ २८ ॥

पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।

उतो तदथ विद्याम यतस्तत् परिषिच्यते ॥ २९ ॥

पूर्णात् । पूर्णम् । उत् । अचति । पूर्णम् । पूर्णेन । सिच्यते ।

उतो इति । तत् । अथ । विद्याम् । यतः । तत् । परिऽसिच्यते ॥ २९ ॥

एषा सनन्ती सनमेव जातैषा पुराणी परि सर्वं बभूव ।

मही देव्युपेसो विभाती सैकेनैकेन मिषता वि चष्टे ॥ ३० ॥ (२८)

एषा । सनन्ती । सनम् । एष । जाता । एषा । पुराणी । परि । सर्वम् । बभूव ।

मही । देवी । उपसः । विऽभाती । सा । एकेनऽएकेन । मिषता । वि । चष्टे ॥ ३० ॥ (२८)

अविर्वै नाम देवतैर्नास्ते परीवृता ।

तस्यां रूपेणेमे वृक्षा हरिता हरितस्रजः ॥ ३१ ॥

अविः । वै । नाम । देवता । अस्तेन । आस्ते । परिऽवृता ।

तस्याः । रूपेण । इमे । वृक्षाः । हरिताः । हरितऽस्रजः ॥ ३१ ॥

अन्ति सन्तं न जहात्यन्ति सन्तं न पश्यति ।

देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ ३२ ॥

अन्ति । सन्तम् । न । जहाति । अन्ति । सन्तम् । न । पश्यति ।

देवस्य । पश्य । काव्यम् । न । ममार । न । जीर्यति ॥ ३२ ॥

१ K सपत्नी. २ B बभूव. ३ B D K B De Cs ३. ४ K केति (sic). ५ So we with all our authorities. See Rv. ६ P देव्यस्य ।

अपूर्वेणेपिता वाचस्ता वदन्ति यथायथम् ।

वदन्तीर्यत्र गच्छन्ति तदाहुर्ब्राह्मणं महत् ॥ ३३ ॥

अपूर्वेण । इषिताः । वाचः । ताः । वदन्ति । यथाऽयथम् ।

वदन्तीः । यत्र । गच्छन्ति । तत् । आहुः । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३३ ॥

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चारा नाभाविव श्रिताः ।

अपां त्वा पुष्यं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ ३४ ॥

यत्र । देवाः । च । मनुष्याः । च । अराः । नाभौऽइव । श्रिताः ।

अपाम् । त्वा । पुष्यम् । पृच्छामि । यत्र । तत् । मायया । हितम् ॥ ३४ ॥

येभिर्वात इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः सध्रीचीः ।

य आहुतिमत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन् ॥ ३५ ॥

येभिः । वातः । इषितः । प्रवाति । ये । ददन्ते । पञ्च । दिशः । सध्रीचीः ।

ये । आऽहुतिम् । अतिऽशान्त्यन्त । देवाः । अपाम् । नेतारः । कतमे । ते । आसन् ॥ ३५ ॥

इमामेषां पृथिवीं वस्तु एकोन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।

दिवमेषां ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येकं ॥ ३६ ॥

इमाम् । एषाम् । पृथिवीम् । वस्तु । एकः । अन्तरिक्षम् । परि । एकः । बभूव ।

दिवम् । एषाम् । ददते । यः । विऽधर्ता । विश्वाः । आशाः । प्रति । रक्षन्ति । एकं ॥ ३६ ॥

यो विद्यात् सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्य यो विद्यात् स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३७ ॥

यः । विद्यात् । सूत्रम् । विऽततम् । यस्मिन् । आऽउताः । प्रऽजाः । इमाः ।

सूत्रम् । सूत्रस्य । यः । विद्यात् । सः । विद्यात् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३७ ॥

वेदाहं सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रसाहं वेदाथो यद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३८ ॥

वेदं । अहम् । सूत्रम् । विऽततम् । यस्मिन् । आऽउताः । प्रऽजाः । इमाः ।

सूत्रम् । सूत्रस्य । अहम् । वेद । अथो इति । यत् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३८ ॥

यदन्तरा द्यावापृथिवी अग्निरेत् मदहन् विश्वदाव्युः ।

यत्रातिष्ठन्नेकपालीः परस्तात् केवासीन्मातरिभ्यां तदानीम् ॥ ३९ ॥

यत् । अस्तात् । घावात्पृथिवी इति । अग्निः । पेत् । ऋत्वात् । विभ्रः ।

यत्र । अतिष्ठत् । एकः । पालीः । परस्तात् । केऽरव । आसीत् । मातरिभ्यां । तदानीम् ॥ ३९ ॥

अपस्वासीन्मातरिभ्यां प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः संलिलान्यासन् ।

बृहन् इ तस्यै रजसो विमानः पर्वमानो हरित आ विवेश ॥ ४० ॥

अपः । आसीत् । मातरिभ्यां । प्रविष्टः । प्रविष्टाः । देवाः । संलिलानि । आसन् ।

बृहन् । इ । तस्यै । रजसः । विमानः । पर्वमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ ४० ॥

उत्तरेणैव गायत्रीममृतेधि वि चक्रमे ।

सान्ना ये सामं संविदुरजस्तद् ददृशे क्व ॥ ४१ ॥

उत्तरेणऽहव । गायत्रीम् । अमृते । अधि । वि । चक्रमे ।

सान्ना । ये । सामं । समऽविदुः । अजः । तत् । वृषो । क्व ॥ ४१ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां देव इव सविता सत्यधर्मा ।

इन्द्रो न तस्यै समरे धनानाम् ॥ ४२ ॥

निवेशनः । समऽगमनः । वसूनाम् । देवः । सविता । सत्यधर्मा ।

इन्द्रः । न । तस्यै । समरे । धनानाम् ॥ ४२ ॥

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४३ ॥

पुण्डरीकम् । नवद्वारम् । त्रिभिः । गुणेभिः । आवृतम् ।

तस्मिन् । यत् । यक्षम् । आत्मन्ऽवत् । तत् । वै । ब्रह्मऽविदुः । विदुः ॥ ४३ ॥

अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तप्तो न कुतश्चनोनः ।

तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥ ४४ ॥ (२५)

अकामः । धीरः । अमृतः । स्वयंभूः । रसेन । तप्तः । न । कुतः । चन । नः ।

तम् । एव । विद्वान् । न । विभाय । मृत्योः । आत्मानम् । धीरम् । अजरम् । युवानम् ॥ ४४ ॥ (२५)

चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इति चतुर्थेनुवाकः ॥

“अघ्रायताम्” इति सूक्तम् आहुत्यर्थे गोवधे विनियुज्यते । सा च बन्ध्या गीः शतौदनेत्युच्यते । तस्या वधेन तस्या मांसाहया च यद्यत्नं तद् अभिशोमादपि अतिरात्रादपि च श्रेष्ठम् इत्यादिरूपा प्रशंसः । यैवं इत्यन्ते तां प्रति हन्तव्या मां भेषोस्ता देवी भविष्यामि त्वां स्वर्गे देवाः गोक्षयन्तीत्यादि प्रोत्साहनम् । यस्यां हन्ति गो वा पवति गो वा जुहोति स उस्ताः स्वर्गं गच्छतांसादिना गोभिनचनेन प्रशंसा च क्रियन्ते गोमेषस्य ॥

संप्रदायिकास्तु एवम् ।

“अघ्रायताम्” इत्यर्थसूक्तेन शतौदनसत्वे निरस्तहविराभमर्शनेन संपातं दातृवाचनं दानं च कुर्यात् । तथा च सूक्तम् । “अघ्रायताम्” इत्यत्र सूक्तम् अपिनष्टमानम् अनुमन्वयते । सपत्नेषु वञ्चं प्रावा स्वैः [२] इति निपातन्तम् । वेदिष्ठे [२] इति “नञ्चोक्तम्” भास्तराति । विनास्योदनामु अघ्रायताम् शतम् अघ्रायताम् विप्रसन्नहानि पृथगोदनेषुभ्यादपति । मध्यमायाः पथमे “रन्ध्रव्यासिभ्यां दक्षमेभितः समसतापूगान् परिश्रयति । कवचशे पुरोडाशी अमे द्विरण्यम् अमे देवाः [२७] इत्यत्र उदकुम्भान् । बालास्ते [३] इति सूक्तेन संपातपूर्ती प्रदक्षिणम् अग्निम् अनुपरिणीयोपनेमनप्रक्षालनाचमनम् उक्तम् । पापं सुदकम् “आनीय अघ्रायताम् शतम् अघ्रायताम् च मध्यात् पूर्वार्धे च द्विरवदायोपरिष्टाद् उदकेनमितेन जुहोति सतेन” इति उच्यते । “ब्रह्मणम् आर्षेषु नि दध ओदन त्वेस्य प्राश्नाति । अनेप्रास्वेन प्राशामि बृहत्सिद्धुत्वेन ददस्य त्वं अर्धं सादकमे यमा” इति उच्यते । “एतेन तत्रथाहृतम् इष्टं प्राशयीत् देवां त्वा प्राशाम्यामात्यात्मप्राशानं मे मां हिंसिदिनि प्राशितम् अनुप्राशयति ते” इति उच्यते । “नाम आश्राणेषु प्रथितः । तस्मिन् एष सुहुतोस्त्वोदनः श मा ना द्विगीन् परमे स्वर्गम् । सो अममस्यम् अघ्रायताम्” इति उच्यते । “मन्त्रान्ते दाताः पवयति । वीक्षणान्तं शतौदनायाः प्रातर्जैव व्याख्यातम्” इति उच्यते । ॥

अघ्रायतामपि नद्या मुखानि सधर्तुं वज्रमर्षयितम् ।

इन्द्रेण दत्ता प्रथमा शतौदना आहुत्यग्नी यजमानस्य मातुः ॥ १ ॥

अघ्रायताम् । अपि । नद्या । मुखानि । आहुत्यग्नेषु । वज्रम् । अर्षय । धर्तुम् ।

इन्द्रेण । दत्ता । प्रथमा । शतौदना । आहुत्यग्नी । यजमानस्य । मातुः ॥ १ ॥

वेदिष्ठे चर्म भवतु बर्हिलोमानि यानि ते ।

एषा त्वा रशनाग्रभीद् आवा त्वेषोभिः नृतु ॥ २ ॥

वेदिः । ते । चर्म । भवतु । बर्हिः । लोमानि । यानि । ते ।

एषा । त्वा । रशना । अग्रभीत् । आवा । त्वा । एषः । अर्थिः । नृतु ॥ २ ॥

बालास्ते प्रोक्षणीः सन्तु जिह्वा सं मार्ष्ये ।

शुद्धा त्वं यक्षिया भूत्वा दिवं प्रेहि शतौदने ॥ ३ ॥

बालाः । ते । प्रोक्षणीः । सन्तु । जिह्वा । सन् । मार्ष्ये ।

शुद्धा । त्वम् । यक्षिया । भूत्वा । दिवं । प्रेहि । शतौदने ॥ ३ ॥

यः शतौदनां पचति कामप्रेण स कैल्यते ।

१ R ०येतम्. २ P एनम् । ३ B मार्ष्ये.

1 So V. V. 2 V. नृणा.

प्रीता ह्यस्यैर्विजः सर्वे यन्ति यथायथम् ॥ ४ ॥

यः । शतऽशौदनाम् । पचति । कामऽप्रेण । सः । कल्पते ।

प्रीताः । दि । अस्य । ऋत्विजः । सर्वे । यन्ति । यथाऽयथम् ॥ ४ ॥

स स्वर्गमा रोहति यत्रादस्त्रिदिवं दिवः ।

अपूपनाभिं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ५ ॥

सः । स्वऽगम् । आ । रोहति । यत्र । अद् । त्रिऽदिवम् । दिवः ।

अपूपऽनाभिम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽशौदनाम् ॥ ५ ॥

स तां ह्येकान्तसमाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ।

हिरण्यज्योतिषं कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ६ ॥

सः । तान् । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ।

हिरण्यऽज्योतिषम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽशौदनाम् ॥ ६ ॥

ये ते देवि शमितारः पृक्तारो ये च ते जनाः ।

ते त्वा सर्वे गोप्यन्ति भैष्यो भैषीः शतौदने ॥ ७ ॥

ये । ते । देवि । शमितारः । पृक्तारः । ये । च । ते । जनाः ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्यन्ति । मा । भैष्यः । भैषीः । शतऽशौदने ॥ ७ ॥

वसवस्त्वा दक्षिणत उत्तरान्मरुतस्त्वा ।

आदित्याः पश्चाद् गोप्यन्ति साग्निष्टोममतिं द्रव ॥ ८ ॥

वसवः । त्वा । दक्षिणतः । उत्तरान् । मरुतः । त्वा ।

आदित्याः । पश्चात् । गोप्यन्ति । सा । अग्निऽस्तोमम् । अतिं । द्रव ॥ ८ ॥

देवाः पितरो मनुष्या गन्धर्वाप्सरसश्च ये ।

ते त्वा सर्वे गोप्यन्ति सातिरात्रमतिं द्रव ॥ ९ ॥

देवाः । पितरः । मनुष्याः । गन्धर्वऽप्सरसः । च । ये ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्यन्ति । सा । अग्निऽरात्रम् । अतिं । द्रव ॥ ९ ॥

अन्तरिक्षं दिवं भूमिमादित्यान मरुतो दिशः ।

लोकान्त सर्वांनाप्नोति यो ददाति शतौदनाम् ॥ १० ॥ (३०)

अन्तरिक्षम् । दिवम् । भूमिम् । अदित्यान् । मृतः । दिशः ।

लोकान् । सः । सर्वाँन् । आप्नोति । यः । ददाति । शतऽशौदनाम् ॥ १० ॥ (३०)

घृतं प्रोक्षन्तीं सुभगां देवीं देवान् गमिष्यति ।

पुकारमङ्घ्रे मा हिंसीदिवं मेहि शतौदने ॥ ११ ॥

घृतम् । प्रऽउक्षन्तीं । सुऽभगां । देवीं । देवान् । गमिष्यति ।

पुकारम् । अङ्घ्रे । मा । हिंसीः । दिवम् । ७ । इहि । शतऽशौदने ॥ ११ ॥

ये देवा दिविषदो अन्तरिक्षसदश्च ये ये चेमे भूम्यामधि ।

तेभ्यस्त्वं धुंष्व सर्वदा क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १२ ॥

ये । देवाः । दिविऽसदः । अन्तरिक्षऽसदः । च । ये । ये । च । इमे । भूम्याम् । अधः ।

तेभ्यः । त्वम् । धुंष्व । सर्वदा । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ १२ ॥

यत् ते शिरो यत् ते मुखं गौ कर्णौ ये च ते हनू ।

आमिक्षां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १३ ॥

यत् । ते । शिरः । यत् । ते । मुखम् । गौ । कर्णौ । ये इति । च । ते । हनू इति ।

आमिक्षाम् । दुहताम् । दात्रे । क्षीरम् ॥ १३ ॥

यौ त ओष्ठौ ये नासिके ये शूङ्गे ये च तेक्षिणी । आमिक्षां ० ॥ १४ ॥

यौ । ते । ओष्ठौ । ये इति । नासिके इति । ये इति । शूङ्गे इति । ये इति । च । ते ।

तेक्षिणी इति ॥ ० ॥ १४ ॥

यत् ते ह्योमो यद्दृदयं पुरितत् सहकण्ठिका । आमिक्षां ० ॥ १५ ॥

यत् । ते । ह्योमः । यत् । हृदयम् । पुरितत् । सहऽकण्ठिका ॥ ० ॥ १५ ॥

यत् ते यकृद् ये मतस्ते यदान्नं याश्च ते गुदाः । आमिक्षां ० ॥ १६ ॥

यत् । ते । यकृत् । ये इति । मतस्ते इति । यत् । यान्नम् । याः । च । ते । गुदाः ॥ ० ॥ १६ ॥

१ B K V Dc ये । A D R S C omit the vidua. २ K युक्च (!). B K S Dc C-
Cc युक्च. We with A D R V P P J. ३ B येन्ते (!). ४ So we with all our authori-
ties. Itw read यस्ते. ५ K ह्योमः (sic). ६ A B K R Dc मतस्ते. P P J मतस्ते इति ।
We with B D K S V C Cc.

यस्ते स्मशिर्यो वनिष्ठुर्यो कुक्षी यच्च चर्म ते । आमिक्षां० ॥ १७ ॥
 य । ते । स्मशिः । यः । वनिष्ठुः । यौ । कुक्षी इति । यत् । च । चर्म । ते ॥० ॥ १७ ॥
 यत् ते मज्जा यदस्थि यन्मांसं यच्च लोहितम् । आमिक्षां० ॥ १८ ॥
 यत् । ते । मज्जा । यत् । अस्थि । यत् । मांसम् । यत् । च । लोहितम् ॥० ॥ १८ ॥
 यौ ते बाहू ये दोषणी यावसौ या च ते ककुत् । आमिक्षां० ॥ १९ ॥
 यौ । ते । बाहू इति । ये इति । दोषणी इति । यौ । अंसौ । या । च । ते । ककुत् ॥० ॥ १९ ॥
 यास्ते ग्रीवा ये स्कन्धा याः पृष्ठीर्याश्च परीवः । आमिक्षां० ॥ २० ॥ (११)
 याः । ते । ग्रीवाः । ये । स्कन्धाः । याः । पृष्ठीः । याः । च । परीवः ॥० ॥ २० ॥ (११)
 यौ त ऊरू अष्टीवन्तौ ये ओणी या च ते भसत् । आमिक्षां० ॥ २१ ॥
 यौ । ते । ऊरू इति । अष्टीवन्तौ । ये इति । ओणी इति । या । च । ते । भसत् ॥० ॥ २१ ॥
 यत् ते पुच्छं ये ते बाला यदूधो ये च ते स्तनाः । आमिक्षां० ॥ २२ ॥
 यत् । ते । पुच्छम् । ये । ते । बालाः । यत् । ऊर्ध्वः । ये । च । ते । स्तनाः ॥० ॥ २२ ॥
 यास्ते जङ्घा याः कुष्ठिका ऋच्छरा ये च ते शफाः । आमिक्षां० ॥ २३ ॥
 याः । ते । जङ्घाः । याः । कुष्ठिकाः । ऋच्छराः । ये । च । ते । शफाः ॥० ॥ २३ ॥
 यत् ते चर्म शतौदने यानि लोमान्यभ्ये ।
 आमिक्षां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ २४ ॥
 यत् । ते । चर्म । शतऽओदने । यानि । लोमानि । भ्ये ।
 आमिक्षाम् । दुहताम् । दात्रे । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ २४ ॥
 ऋडौ ते स्तां पुरोडाशावाज्येनाभिघारितौ ।
 तौ पक्षौ देवि कृत्वा सा पत्नारं दिवं बह ॥ २५ ॥
 ऋडौ । ते । स्ताम् । पुरोडाशौ । आज्येन । अभिऽघारितौ ।

१ ऋ श्चुर्यो changed from स्मशिर्यो. २ D: °ष्ठु° changed to °डु°. A B D K E S V P
 P J वनिष्ठुः 1. We with K C s Cp. ३ So we with all our authorities. See Rw. ४ A
 दोषणी. P J Cp दोषणी इति. We with B D K E S V D c O s P. ५ K K S D c पृष्ठी°.
 Cp पृष्ठीः 1. P पृष्ठीः 1. We with A B D R V C s P J. ६ B B R P अष्टीवन्तौ. ७ P
 कुष्ठिकाः 1.

तो । प॒त्नी । वे॒धि । कृ॒त्या । सा । प॒कारम् । वि॒रम् । च॒ह ॥ २५ ॥

उ॒लूख॑ले॒ मुस॑ले॒ यञ्च॒ चर्म॑णि॒ यो वा॒ शूर्पे॑ तण्डु॒लः कर्णः॑ ।

यं वा॒ वातो॑ मा॒तरि॒त्या च॑र्ब॒मानो॑ म॒मांश॑मिष्ट॒द्योता॑ सुहु॒तं कृ॒णोतु ॥२६॥

उ॒लूख॑ले । मु॒स॑ले । यः । च॒ । च॒र्म॑णि । यः । वा॒ । शूर्पे॑ । तण्डु॒लः । कर्णः॑ ।

यम् । वा॒ । वातः॑ । मा॒तरि॒त्या । च॑र्ब॒मानः । म॒मांश॑ । अ॒ग्निः । तत् । होता॑ । सु॒हु॒तम् ।

कृ॒णोतु ॥ २६ ॥

अ॒पो दे॒वीर्म॑धु॒मती॑र्धु॒त॒भ्रुतो॑ ब्र॒ह्मणां॑ ह॒स्तेषु॑ प्र॒पृष॑क् सा॒दयामि॑ ।

या॒काम॑ इ॒दम॑भिधि॒द्यामि॑ वो॒हं तन्मे॒ सर्वं॑ सं प॒द्यतां॑ व॒यं स्याम॑ प॒तयो॑

र॒यीणाम् ॥ २७ ॥ (३२)

अ॒पः । दे॒वीः । मधु॑ऽम॒तीः । धृ॒त॒ऽभ्रु॒तः । ब्र॒ह्मणां॑ । ह॒स्तेषु॑ । प्र॒पृष॑क् । सा॒द॒यामि॑ ।

यत्ऽका॑मः । इ॒दम् । म॒भि॒ऽसि॒द्ध्यामि॑ । वः । म॒हम् । तत् । मे । सर्व॑म् । स॒म् । प॒द्य॒

ता॒म् । व॒यम् । स्या॑म । प॒तयः॑ । र॒यीणाम् ॥ २७ ॥ (३२)

इति पञ्चमेऽनुवाके अथमं सूक्तम् ॥

“नमस्ते आयमानायै” इति सूक्ते पूर्वसूक्तीकवशा न केवलं मेध्यमांसात्मिका गौर्भवति अपि तु सा विन्नसनादनन्तरं महती काश्चिद् देवी भूत्वा देवेषु मध्ये सर्वात्मिका भवति यज्ञियेषु च यज्ञिया भवतीत्यादि तस्या माहात्म्यं प्रशंसा योक्ता ॥

सांप्रदायिकास्तु एवम् । “नमस्ते आयमानायै” इत्यर्थसूक्तेन वशाद्धने निरुसहचिरभिमर्शनसंपातहातवाचनदानानि कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “नमस्ते आयमानायै [१०. १०] इदामि [१२. ४] इति वशाम् उदपात्रेण संपातवता संमीक्षयामि- “मन्त्राभिनियम इथाद् दाता वाच्यमानो मूमिष्ठा [३. २९. ८] इत्येनां प्रतिपृच्छति” इति [की० ८. ७] ॥

नम॑स्ते॒ जाय॑मानायै॒ जा॒ताया॑ उ॒त ते॒ नमः॑ ।

वा॒लेभ्यः॑ श॒फेभ्यो॑ रु॒पाया॑ऽभ्ये ते॒ नमः॑ ॥ १ ॥

नमः॑ । ते॒ । जाय॑मानायै । जा॒तायै॑ । उ॒त । ते॒ । नमः॑ ।

वा॒लेभ्यः॑ । श॒फेभ्यः॑ । रु॒पाय॑ । अ॒भ्ये॒ । ते॒ । नमः॑ ॥ १ ॥

यो वि॒द्यात् स॒प्त प्र॑वतः॒ सप्त वि॒द्यात् प॑रावतः ।

शि॒रो य॒ज्ञस्य॑ यो वि॒द्यात् स च॒शां प्रति॑ गृही॒यात् ॥ २ ॥

यः । वि॒द्यात् । स॒प्त । प्र॑वतः । स॒प्त । वि॒द्यात् । प॑रावतः ।

शि॒रः । च॒क्षु॑स्यं । यः । वि॒द्यात् । सः । च॒शाम् । प्रति॑ । गृही॒यात् ॥ २ ॥

१ P ब्राह्मणम् । २ P ऋषिणां । ३ P विद्यात् । We with P J.

वेदाहं सप्त प्रवतः सप्त वेद परावतः ।

शिरो यज्ञस्याहं वेद सोमं चास्यां विचक्षणम् ॥ ३ ॥

वेद । अहम् । सप्त । प्रवतः । सप्त । वेद । परावतः ।

शिरः । यज्ञस्य । अहम् । वेद । सोमम् । च । अस्याम् । विचक्षणम् ॥ ३ ॥

यया द्यौर्यया पृथिवी ययापो गुपिता इमाः ।

वशां सहस्रधारां ब्रह्मणाच्छावदामसि ॥ ४ ॥

यया । द्यौः । यया । पृथिवी । यया । आपः । गुपिताः । इमाः ।

वशाम् । सहस्रधाराम् । ब्रह्मणा । अच्छावदामसि ॥ ४ ॥

शतं कंसाः शतं दोग्धारः शतं गोप्तारो अधि पृष्ठे अस्याः ।

ये देवास्तस्यां प्राणन्ति ते वशां विदुरेकधा ॥ ५ ॥

शतम् । कंसाः । शतम् । दोग्धारः । शतम् । गोप्तारः । अधि । पृष्ठे । अस्याः ।

ये । देवाः । तस्याम् । प्राणन्ति । ते । वशाम् । विदुः । एकधा ॥ ५ ॥

यज्ञपदीराक्षीरो स्वधाम्राणा महीलुका ।

वशा पर्जन्यपत्नी देवो अप्येति ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

यज्ञपदी । राक्षीरा । स्वधाऽम्राणा । महीलुका ।

वशा । पर्जन्यपत्नी । देवान् । अपि । पति । ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

अनु त्वाग्निः प्राविशदनु सोमो वशे त्वा ।

ऊर्ध्वस्ते भद्रे पर्जन्यो विद्युतस्ते स्तना वशे ॥ ७ ॥

अनु । त्वा । अग्निः । प्र । अविशत् । अनु । सोमः । वशे । त्वा ।

ऊर्ध्वः । ते । भद्रे । पर्जन्यः । विद्युतः । ते । स्तनाः । वशे ॥ ७ ॥

अपस्त्वं धुक्षे प्रथमा उर्वरा अपरा वशे ।

तृतीयं राष्ट्रं धुक्षेन् क्षीरं वशे त्वम् ॥ ८ ॥

अपः । त्वम् । धुक्षे । प्रथमाः । उर्वराः । अपराः । वशे ।

तृतीयम् । राष्ट्रम् । धुक्षे । अक्षम् । क्षीरम् । वशे । त्वम् ॥ ८ ॥

यदादित्यैर्हृषमानोपातिष्ठ ऋतापरि ।

इन्द्रः सहस्रं वासुगन्तोमीत्वापायवद् वशे ॥ ९ ॥

यत् । आदित्यैः । हृषमाना । उपऽअतिष्ठः । ऋतऽपरि ।

इन्द्रः । सहस्रम् । पायम् । सोमम् । त्वा । अपायवद् । वशे ॥ ९ ॥

यदुनूषीन्द्रमैरात् तं ऋषनोद्धियत् ।

तस्मात् ते वृत्रहा पर्यः क्षीरं कुक्षीर्हिरद् वशे ॥ १० ॥ (३१)

यत् । अनुषी । इन्द्रम् । येः । आत् । त्वा । ऋषमः । अह्वयत् ।

तस्मात् । ते । वृत्रहा । पर्यः । क्षीरम् । कुक्षः । अह्वयत् । वशे ॥ १० ॥ (३१)

यात् ते कुक्षो धर्मपतिरा क्षीरमैर्हिरद् वशे ।

इदं तदुच्य नाकस्त्रिषु पात्रेषु रक्षति ॥ ११ ॥

यत् । ते । कुक्षः । धर्मऽपतिः । आ । क्षीरम् । अह्वयत् । वशे ।

इदम् । तत् । अद्य । नाकः । त्रिषु । पात्रेषु । रक्षति ॥ ११ ॥

त्रिषु पात्रेषु तं सोममा देव्यर्हिरद् वशा ।

अथर्वा यत्र दीक्षितो बर्हिष्यास्तं हिरण्यये ॥ १२ ॥

त्रिषु । पात्रेषु । तम् । सोमम् । आ । देवी । अह्वयत् । वशा ।

अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्तं । हिरण्यये ॥ १२ ॥

सं हि सोमेनागतं समु सर्वेण पृथता ।

वशा समुद्रमध्यंष्टाद् गन्धर्वैः कलिभिः सह ॥ १३ ॥

सम् । हि । सोमेन । अगतं । समु । ऊं इति । सर्वेण । पृथऽवता ।

वशा । समुद्रम् । अथि । अस्थात् । गन्धर्वैः । कलिऽभिः । सह ॥ १३ ॥

सं हि वातेनागतं समु सर्वैः पतत्रिभिः ।

१ K °वातिष्ठ. २ A B K R V Dc °त्नपि°. Cs °त्वहृषमो°. We with DK B. ३ A B B
DK K R S V Dc Cs °जोह°. P °अह्वयत् l. We with P J Cr. ४ A B D K R Dc Cs
कुक्षोह°. We with K S V P P J Cr. ५ K B क्षीरमैर्हिर°. ६ B देव्यर्हिरदुशा. ७ K °ज्य-
ष्टाह्वयये. ८ P अगतः l. P had अगत but has changed it to अगत l. We with J Cr.

वशा समुद्रो जगत्स्य सत्त्वो विभ्रती ॥ १३ ॥

वशा । वि । जगत्स्य । सत्त्वो । विभ्रती । ॥ १३ ॥
 वशा । समुद्रो । जगत्स्य । सत्त्वो । विभ्रती । ॥ १३ ॥

स हि सर्वेषां समु सर्वेषां चक्षुषा ।

वशा समुद्रजगत्स्यद् भद्रा ज्योतीषि विभ्रती ॥ १५ ॥

सम् । हि । सर्वेषां । समु । सर्वेषां । चक्षुषा ।
 वशा । समुद्रम् । जगत्स्य । सत्त्वो । विभ्रती । ॥ १५ ॥

अभीष्टता हिरण्येन यदतिष्ठ च्छतावरि ।

अश्वः समुद्रो भूवाध्यस्कन्दद् वशे त्वा ॥ १६ ॥

अभिष्टता । हिरण्येन । यत् । अतिष्ठः । च्छतावरि ।
 अश्वः । समुद्रः । भूवा । अश्वः । स्कन्दम् । वशे । त्वा ॥ १६ ॥

तद् भद्राः समगच्छन्त वशा देहूपयो स्वधा ।

अथर्वा यत् दीक्षितो बर्हिष्यास्त हिरण्यये ॥ १७ ॥

तत् । भद्राः । समगच्छन्त । वशा । देहूपयो । स्वधा ।
 अथर्वा । यत् । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्त । हिरण्यये ॥ १७ ॥

वशा माता राजन्यस्य वशा माता स्वधे तर्ब ।

वशाया यज्ञ आयुधं ततश्चिन्मजायत ॥ १८ ॥

वशा । माता । राजन्यस्य । वशा । माता । स्वधे । तर्ब ।
 वशायाः । यज्ञे । आयुधम् । ततः । चिन्म । मजायत ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वो विन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि ।

ततस्त्वं जज्ञिषे वशे ततो होताजायत ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वः । विन्दुः । उद । अचरत् । ब्रह्मणः । ककुदात् । अधि ।
 ततः । त्वम् । जज्ञिषे । वशे । ततः । होता । मजायत ॥ १९ ॥

आस्रस्ते गायां अभवकुण्डिहाभ्यो बलं वशे ।

पाजस्याजिज्ञो यज्ञ स्तनेभ्यो रश्मयस्तव ॥ २० ॥ (३४)

आकाः । ते । गाथाः । अभयन् । उष्णिहाभ्यः । बलम् । वशे ।

पाजस्यादि । जज्ञे । यज्ञः । स्तनेभ्यः । रश्मयः । तव ॥ २० ॥ (३४)

ईर्माभ्यामयनं जातं सक्थिभ्यां च वशे तव ।

आन्त्रेभ्यो जज्ञिरे अत्रा उदरादधि वीरुधः ॥ २१ ॥

ईर्माभ्याम् । अयनम् । जातम् । सक्थिभ्याम् । च । वशे । तव ।

आन्त्रेभ्यः । जज्ञिरे । अत्राः । उदरात् । अधि । वीरुधः ॥ २१ ॥

यदुदरं वरुणस्यानुप्राविशथा वशे ।

ततस्त्वा ब्रह्मोदह्यत् स हि नेत्रमवेत् तव ॥ २२ ॥

यत् । उदरम् । वरुणस्य । अनुप्राविशथाः । वशे ।

ततः । त्वा । ब्रह्मा । उत् । अह्यत् । सः । हि । नेत्रम् । अवेत् । तव ॥ २२ ॥

सर्वे गर्भादवेपन्त जायमानादसुस्वः ।

ससुस्व हि तामाहुर्वशेति ब्रह्मभिः कृमः स ह्यस्या वन्धुः ॥ २३ ॥

सर्वे । गर्भात् । अवेपन्त । जायमानात् । असुस्वः ।

ससुस्व । हि । ताम् । आहुः । वशा । इति । ब्रह्मभिः । कृमः । सः । हि । वन्धुः ॥ २३ ॥

वन्धुः ॥ २३ ॥

युध एकः सं सृजति यो अस्या एक इद् वशी ।

तरांसि यज्ञा अभवन् तरसां चक्षुरभवद् वशा ॥ २४ ॥

युधः । एकः । सम् । सृजति । यः । अस्याः । एकः । इत् । वशी ।

तरांसि । यज्ञाः । अभवन् । तरसाम् । चक्षुः । अभवत् । वशा ॥ २४ ॥

वशा यज्ञं प्रायगृहाद् वशा सूर्यमधारयत् ।

वशायामन्तरविशदोदनो ब्रह्मणा सह ॥ २५ ॥

वशा । यज्ञम् । प्रति । अगृहात् । वशा । सूर्यम् । आधारयत् ।

वशायाम् । अन्तः । अविशत् । ओदनः । ब्रह्मणा । सह ॥ २५ ॥

वृशां वाचस्पतम् ।

वृशेर्दे सर्वमभवद् देवा मनुष्या इ अक्षुराः पितर ऋषयः ॥ २६ ॥

वृशाम् । एष । अमृतम् । आहुः । वृशाम् । मृत्युम् । उप । आसते ।

वृशा । इवम् । सर्वम् । अमवद् । देवाः । मनुष्याः । अक्षुराः । पितरः । ऋषयः ॥ २६ ॥

य एवं विद्यात् स वृशां प्रति गृहीयात् ।

तथा हि यज्ञः सर्वपाद् वुहे दात्रेनपस्फुरन् ॥ २७ ॥

यः । एवम् । विद्यात् । सः । वृशाम् । प्रति । गृहीयात् ।

तथा । हि । यज्ञः । सर्वपाद् । वुहे । दात्रे । अनपस्फुरन् ॥ २७ ॥

तिस्रो जिह्वा वरुणस्यान्तर्दीक्षत्यासनि ।

तासां या मध्ये राजति सा वृशा कुम्भतिग्रहा ॥ २८ ॥

तिस्रः । जिह्वाः । वरुणस्य । अन्तः । कीदृशि । आसनि ।

तासां । या । मध्ये । राजति । सा । वृशा । कुःप्रतिग्रहा ॥ २८ ॥

चतुर्धा रेतो अभवद् वृशायाः ।

आपस्तुरीयममृतं तुरीयं यज्ञस्तुरीयं पशवस्तुरीयम् ॥ २९ ॥

चतुःस्था । रेतः । अभवद् । वृशायाः ।

आपः । तुरीयम् । अमृतम् । तुरीयम् । यज्ञः । तुरीयम् । पशवः । तुरीयम् ॥ २९ ॥

वृशा द्यौर्वृशा पृथिवी वृशा विष्णुः प्रजापतिः ।

वृशाया दुग्धमपिबन्साध्या वसवश्च ये ॥ ३० ॥

वृशा । द्यौः । वृशा । पृथिवी । वृशा । विष्णुः । प्रजापतिः ।

वृशायाः । दुग्धम् । अपिबन् । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ३० ॥

वृशाया दुग्धं पीत्वा साध्या वसवश्च ये ।

ते वै ब्रह्मस्य विष्टपि पयो अस्या उपासते ॥ ३१ ॥

वृशायाः । दुग्धम् । पीत्वा । साध्याः । वसवः । च । ये ।

ते । वै । ब्रह्मस्य । विष्टपि । पयः । अस्याः । उप । आसते ॥ ३१ ॥

सोममेनामके दुहृ घृतमेतानुपासते ।

य एवं त्रिदुषे वशां ददुस्ते गुतास्त्रिदुषे दिवः ॥ ३२ ॥

सोमम् । एनाम् । एके । दुहे । घृतम् । एके । उप । आसते ।

त्रे । एवम् । त्रिदुषे । वशाम् । ददुः । ते । गुताः । त्रिदिवम् । दिवः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणेभ्यो वशां दत्त्वा सर्वलोकान्तमश्नुते ।

अतं ह्यस्यामार्पितमपि ब्रह्मणो तपः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । वशाम् । दत्त्वा । सर्वान् । लोकान् । सम् । अश्नुते ।

अतम् । हि । अस्याम् । अप्तम् । अपि । ब्रह्म । अणो इति । तपः ॥ ३३ ॥

वशां देवा उप जीवन्ति वशां मनुष्या उत ।

वशेदं सर्वमभवद् यात्रा सूर्यो विपर्ययति ॥ ३४ ॥ (३५)

वशाम् । देवाः । उप । जीवन्ति । वशाम् । मनुष्याः । उत ।

वशा । इदम् । सर्वम् । अभवद् । यावत् । सूर्यः । विपर्ययति ॥ ३४ ॥ (३५)

पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

पञ्चमीनुवाकः ॥

इति दशमं काण्डं समाप्तम् ॥

